ABDÜLMECİD'İN FRANZ LISZT TABLOSU

tarih VE toplum

3000 TL (KDV. DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/MAYIS 1989

DP HÜKÜMETİNİN SON BAKANLAR TOPLANTISI
BATILILAŞMA VE OSMANLI SARAY YAŞAMI
KURTULUŞ DERGİSİ'NİN ALMANCA SAYISI

65

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

SALİH ÖZBARAN
XVI. Yüzyılda Osmanlı Mali Uygulamaları
6

MUZAFFER ÖZDAĞ
Osmanlı Tarih ve Edebiyatında Türk Düşmanlığı
9

HERBERT MELZİG
Türkiye Hatıraları
16

MUSTAFA KARA
Ahmed Cunûnî Dede ve Bursa Mevlevîhanesi
23

FERİAL İREZ
Saray Yaşamında Batının Doğusu
29

TAHA TOROS
Liszt'ten İstanbul'da Kalan Anılar
35

ZAFER TOPRAK
II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu
38

NURİ AKBAYAR
Bir Üstadı Anarken
40

OSMAN DOĞRU
Abdullah Aker Notu'nun Siyasal ve Yargısal Çevresi
42

Abdullah Aker'in DP'nin Son Bakanlar Kurulu Toplantısı Notları
42

Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı
50

KİTABİYAT

ATİLÂ TÜRK
"İslâm Komünizmleri"

MUSTAFA ŞAHİN
Yine A.Benaroya!

MEHMET ALİ KILIÇBAY
Osmanlı'da Bir Amerikalı

ATİLÂ TÜRK
Osmanlı Dili'nde Osmanlı Tarihi Ders, El Kitabı
57

Kapak: Bennigsen ile Wimbush'un "Sovyetler Birliği'nde Müslüman Millî Komünizmi" adlı İngilizce kitabın kapağındaki, İç Savaş sırasında "Müslüman Yoldaşlar"a çağrı.

tarih toplum MAYIS 1989 • CİLT 11 • SAYI 65

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yazışleri Müdürü
Nihat Tuna

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Yayın Koordinatörü
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Teknik Yönetmen
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Mustafa Şahin, Remzi Abbas

Pikaj
Fazilet Keçeci

Teknik Yapım
PERKA A.Ş.

Renk Ayrımı
Sepco Grafik

Baskı
Ayhan Matbaacılık

Dağıtım
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayınları

Genel Yönetmen
Murat Belge

Reklam ve Halkla İlişkiler
Ferial Uğurlu

Satış ve Dağıtım
Burhan Kutlutürk

Okur İlişkileri
Mürvet İşgör

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No.306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 36.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 3000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

Kadınlar Birliğinin Kapatılması

METE Tunçay'ın 62. (Şubat 1989) sayınızda çıkan notuna bir ekleme yapmak istiyorum. Nezihe Muhittin hanımın [Tepedelenligil 1889-1958] 1931'de İstanbul'da Nümune Matbaası'nda basılmış bulunan *Türk Kadını* adlı kitabının "Kadın Cemiyetleri Tarihçesi" bölümünde (s.93-101), bu ilginç kuruluş hakkında geniş bilgi verilmekte, bir dipnotuyla *Kadınlar Âlemi* gazetesinde fırkanın doğuşuna ilişkin bir haber, metinde de 26 Haziran 1923 tarihli *Vakit*'ten KHF tarafından girişilen bir Talim ve Terbiye kongresi düzenleme hazırlıklarına dair yazarın verdiği demeç aktarılmaktadır.

Vilâyete sunulan kuruluş dilekçesi, henüz siyasal haklarını almamış olan kadınların parti teşkiline kânunen müsaade edilemeyeceği gerekçesiyle reddedilince, bu kere derneğin adı Türk Kadın Birliği'ne çevrilip tüzüğü de değiştirilerek resmen tanınmıştır.

Yalnız bu bölümde, Nezihe Muhittin Beynelmilel Kadın Birliği'ne üye olmak için koşulan önce "Sulh" cemiyetine girme şartı konusunda şöyle yazıyor: "Ben bu husus hakkında kendilerine: Türkün daima sulhperver olduğunu, düşmanını asla arkasından vurmağa tenezzül etmediğini, tedafüî harplerde emsalsiz mertliği ve ulviyeti onun yüksek seciyelerinden biri olduğunu, bu kıymetli karakteri aleyhine propaganda yapamayacağımızı, sulh ve harp temayülleri ancak hükûmetimize ait bir mesele olduğunu bir içtimâda söyledikten sonra, beynelmilel kadın cemiyetine yazdık. Bu fikirleri doğru bulmuş olacaklar ki, bizi bu şarttan mustağni kalmamıza rağmen kabul ettiler." (s.104)

Oysa Naci Sadullah'ın 12 Aralık 1934 tarihli *7 Gün*'de kendisiyle yaptığı röportajda, Nezihe Muhittin, "İlk teşekkül ettiğimiz zamanlarda, Beynelmilel Kadın Birliği'ne dahil olmak istemiştik. Bize, sulh cemiyetine âzâ olmak lüzumundan bahsettiler. Kabul mecburiyetinde kaldık" demektedir (Derleyen: Orhan Topçuoğlu, Cumhuriyet Döneminde Olaylarda ve Mesleklerde Basınımızda Yeralan *İlk Kadınlar* - Ankara, 1984, s.23).

Kadın Birliği'nin kapatılmasında etkili olduğu sezilen bu ilişkinin gerçeği neydi acaba?

ALİ TEKİNCİ-ANKARA

Donanma Cemiyetinin Kuruluş Tarihi Üzerine

DERGİNİZİN Nisan 1989 sayısında yayımlanan Prof. Feroz Ahmad'ın "Jöntürkler Döneminde Saveş ve Toplum 1908-1918" başlıklı yazısına ilişkin 7 No.lu dipnotta "Donanma Cemiyeti, kendisine çok teşekkür ettiğim İzmir Üniversitesinden Dr. Aydoğan Demir'e göre 9 Haziran 1909'da kurulmuştur. Ancak emekli bir amiral ve Bahriye tarihçisi olan Fahri Çoker'e göre kuruluş tarihi 19 Temmuz 1909'dur (1965)."

Önce beni lâyık olmadığım şekilde "Bahriye Tarihçisi" olarak nitelemekle gösterdiği teveccüh ve iltifattan dolayı Sayın Profesöre teşekkür ederim. Kendisinin 19 Temmuz 1909 tarihini "CUMHURİYET" gazetesinin 4 Mayıs 1965 tarihli sayısında yayımlanan "Donanma Cemiyetinin İhyası mı?" başlıklı yazımdan aldığı anlaşılıyor. Bu tarihin kaynağı, Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyetinin yayın organı olarak ilk sayısı Mart 1326 (1910)'da yayımlanmaya başlanan "DONANMA" Dergisinin "Arz-ı Maksat" başlıklı önsöz, Cemiyetin kurucu Üyelerinden Dr. Petraki Papadopulo'nun 4. sayfadaki "İlk Hatve" yine Kuruculardan Dr. Fazıl Berki'nin 11. sayfadaki "Donanma Cemiyeti Nasıl Doğdu Nasıl Büyüyor" başlıklı yazılarında geçen tarih olup kuşkusuz gerçek kuruluş tarihidir. Ancak 6 Temmuz olan bu tarihe 1332 rumî yılından önceki bir tarih olması itibariyle milâdî tarih ile arada mevcut 13 gün eklenmek suretiyle 19 Temmuz 1909 denilmiştir. İlgililerin bilgilerine arzederim.

FAHRİ ÇOKER-ANKARA

Karamanlıca yalnızca kitabelerde kitaplarda mı?

Karamanlıca Yazıtlı Bir Vakıf Tabağı

GERİYE doğru çıkarak kaynağa ulaşmak çok güç görünüyor. Tabağı elden ele dolaştıranlar hurdacılar. Geçtiğimiz yaz dönemi İzmir bitpazarında satın alınarak bir antikacı dükkânında yerini alıyor. Şimdi özel koleksiyonda bulunan tabağın ölçüsü 21.4 cm. Bakırdan dövülerek iki parça halinde yapılmış. Kenarda yazıt, tam karşısında eşit kollu bir haç ve bu ekseni yatay kesen çizgide iki kenarda iki haç daha.

Yazıt kazıma tekniği ile oturtulmuş, çerçevesi uçları fiyonk yapıyor. Bir vakfın, Ayios Yearyios vakfının malı, yanına tarih kazınmış, 1792. Yapılabilecek yorum şu; bir manastır ya da kilise aşevinin kullanımı için yapılmış, vakfedilmiş bir tabak, tabaklar dizisinden biri. Çevrim yazısına gelince: O AYİOS YEORYİOEOUM VAKFIDIR 1792. Burada Yunanca'da isim öncesinde gelen "O" kullanılmış, "O" ve "U" birleşik yazılmış, daha seyrek biçimde görülebilen "A" ve "K" birleştirmesi yapılmış. "H" *eta* harfi yukarıda görüldüğü gibi i veya ı sesini karşılıyor.

Bu ilginç parçanın ve benzerlerinin araştırmacıları yeni açıklamalara götüreceği inancındayım.

OKUYUCULARA MEKTUP

Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü adlı kitabını dilimize çevirdiğim Sir Ernest Barker (Ankara; Dost Kitabevi Yay., 1982), Giriş yazısının bir yerine düştüğü bir notta şöyle der:

"Bizans tarihinde Yunanlı (ya da Hellen) sözünün kullanılması ilginçtir. 9. yüzyıla kadar yasa kitaplarında Hellen bir pagandır, Yahudiler ve din sapkınlarıyla birlikte sınıflandırılır. Paganizm... 1. Basileios'un hükümdarlığı sırasında kesin olarak ortadan kalktı; fakat bildiğim kadarıyla 'Hellen' sözü 14. ve 15. yüzyıllara değin bir 'ulusal' gurur terimi olarak genel kullanıma girmedi." (s.75-76/n.22)

Nitekim, Epanagoge denilen yasalar derlemesinde, "Yunanlılar (*Hellenes*, yani paganlar), Yahudiler ve din sapkınları orduda ya da yönetimde görev alamazlar, bütün [kamusal] haklardan yoksundurlar" (s.124) hükmü yer alıyor.

Acaba bizim şairimiz de,

> Gerek Türk berhava olsa, deme sahip kerametter
> Sakın Türke yakın olma, Çıfıttan Türk hiyanettir.

derken, 'Türk'ü dinsel açıdan sapık saydığı için mi böyle söylemekteydi? Gerçekten, kendi klâsik tarih ve edebiyatımızdaki hayli yaygın Türk düşmanlığı, açıklanması kolay olmayan bir sorun oluşturmaktadır. Bu konuyla ilgilendiğini öğrendiğim Sayın Muzaffer Özdağ'dan, dergimize düşüncelerini yazmasını rica ettim. O da sağolsun, lütfetti, yazdı. (27 Mayıs'ın ilk günlerinde bu genç kurmay yüzbaşıya büyük bir sempatiyle baktığımı hatırlıyorum - bir zamanlar, birçok yaşlı-başlı mevkimansıp sahibinin ona ve arkadaşlarına yaranmak için birbirleriyle yarıştıklarını görmekten ne denli utanç ve tiksinti duyduğum da, hemen aklıma geliyor!)

Bu sayımızda başka ağır toplarımız şurlar:

27 Mayıs'ın 29. yıldönümünde, Osman Doğru kardeşimizin sunduğu belge - DP'nin son Bakanlar Kurulu toplantısında Abdullah Aker'in tuttuğu, sonradan Yassıada Mahkemesi'nde kullanılan notlar, yakın siyasal tarih yazınımıza kalıcı bir katkı niteliğinde. Her zaman önemli olduğu kadar ilginç konulara el atan Dr.Turgut Akpınar dostumuz, bu kere hayli karanlık bir Alman bilgininin Türkiye anılarını aktarıyor. Mustafa Kara arkadaşımız da, Bursa Mevlevîliği'ne ışık tutmakta. Benim Doğu Berlin kütüphanelerinde bulduğum ve Dr.Cemil Koçak'ın dilimize çevirdiği Almanca Kurtuluş (Ekim 1919) ise, Solun tarihçiliği için gerçek bir yenilik. Bu yazı, bizden 1 Mayıs İşçi Bayramı'na bir selâm olsun istedik.

Taha Toros üstadımız, son günlerde, Beyoğlu'nda Nuru Ziya Sokağı'ndaki evine asılan levhayla yeniden güncellik kazanan Liszt'in İstanbul ziyareti konusunda yanlış bilinenleri düzeltip doğruları anlattıktan başka, bu romantik Macar müzisyeninin son Halife Abdülmecit Efendi tarafından yapılmış, şimdiye kadar pek az kişinin bildiği bir portresini de gün ışığına çıkarıyor. (Geçtiğimiz ay, Halife'nin fırçasından bir tablo, bir açık arttırmada 65 milyona müşteri bulmuştu, hatırlarsanız.)

Dr. Feryal İrez'in Doğu'nun Batısı ya da Batı'nın Doğusu olan Türkiye'ye Mobilya Tarihi açısından bakan incelemesini herhalde ilgiyle okuyacaksınız.

Salih Özbaran'ın yazısında ise 16. Yüzyılda Basra ve Lahsa Eyaletlerinde Osmanlı Mali Uygulamalarla ilgili açıklamaları, Osmanlı Devleti'nin Arap ülkeleri üzerindeki hegemonya sorununu gündeme getiriyor.

Yine bu sayımızda arkadaşımız Nuri Akbayar sekiz yıl önce kaybettiğimiz Seyfettin Özege'yi anıyor.

Atila Türk, bu kere kitabiyat sayfalarımızda, müteveffa A.Beningsen ile S.Wimbush'un Müslüman Millî Komünizmi hakkındaki eserini (ki kapağımızdaki afişi de oradan aldık) ve Prof.Matuz'un Almanca Osmanlı Tarihi'ni anlatmakta. Geçen ayki mektubumda, kitabiyatta yeraldığını haber verdiğim, ama o sayıda çıkmayan öteki yazı da, bu sayıya ertelenmiş bulunuyor: M.Ali Kılıçbay'ın sunduğu, Lybyer'in Kanunî döneminde Osmanlı yönetimi hakkındaki kitabı. Berlinli yazarımız Doç.Dr. Klaus Schwarz, Süleyman Sergisi oraya gittiğinde yayımlanmış Almanca/Türkçe katalogda işlenen tarih hatalarını sezimlemekte. Dergimizin emekçisi Mustafa Şahin de Kitabiyat sayfalarına "Yine Benaroya" adlı yazısıyla katkıda bulunuyor.

Prof.Dr. Zafer Toprak arkadaşımız ise, geçen ay katıldığı İstanbul'da toplanan bir kongre hakkında bilgi veriyor. Bu tür, tarihle ilgili toplantıları okuyucularımıza düzenli olarak duyurmayı hep istediğimiz halde, dergiyi erken hazırlama zorunluluğumuz yüzünden pek başarılı olamadığımızı üzülerek itiraf ederim.

Mayıs başında İşçi Bayramı'ndan hemen sonra, Şeker Bayramı'nı da idrak edeceğiz. Dergimiz çalışanları, bu vesileyle mümin okuyucularımızı tebrik eder, sağlık ve mutluluk içinde daha nice bayramlara erişmelerini diler.

Hepinizi saygı ve sevgiyle selâmlarım.

METE TUNÇAY

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mektûb ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

Sömürge Paylaşımı

☐ Varid olan telgrafnâmeler meâline nazaran İtalya'da müstemlekât politikası aleyhinde tezahürat-ı mühimme vukû bulmuş ve artık (Mösyö Krispi)nin daire-i müstemlekâtı tevsie kıyam edemeyeceği maznun bulunmuştur.

(Samoa) meselesi üzerine bir konferans akdi için Amerika Hükümeti tarafından tayin olunan murahhaslar Nisan-ı Efrencinin yirmi altısında Berlin'e muvâsalat etmişlerdir.

İngiliz murahhasları dahi oraya muvâsalat etmek üzere olduklarından konferansın Nisanın yirmi dokuzuncu geçen Pazartesi günü açılacağı mervî idi. Bu konferansın üç devlet beyninde [arasında] mevcut olan muâhede-i sâbıka ahkâmınca netice-pezir olacağı akvâ-yı muhtemelâttır [kuvvetle beklenir]... (3 Mayıs 1889)

TELGRAF

Ramazan Pidesi, bugünkünden 57.500 kere daha ucuzdu!

"Şehremanet-i Celilesinden Tebliğ Kılınmıştır"

☐ Ekmekçilerle münhasıran ekmek tabh eden [pişiren] simitçilerin Ramazan-ı şerife mahsus çıkaracakları has pidelerin on altı gram hakk-ı nâr [ateş hakkı] tenzilinden sonra safi 556 gramının kırk paraya ve sekiz gram hakk-ı nâr tenzilinden sonra sâfi 278 gramının yirmi paraya ve sâir simitçilerin çıkaracağı has pidelerin on sekiz gram hakk-ı nâr tenzilinden sonra sâfi 648 gramının kırk paraya ve dokuz gram hakk-ı nâr tenzilinden sonra sâfi 324 gramının yirmi paraya ve bunların yani simit ve börekçilerin çıkardıkları uzun ve gayet pişkin ince has pidelerin dahi kırk gram hakk-ı nâr tenzilinden sonra sâfi 626 gramının kırk paraya ve yirmi gram hakk-ı nâr tenzilinden sonra sâfi 313 gramının yirmi paraya sattırılması ve susamlı simidin beher adedi altmış bir gram olmak ve on altı adedi sâfi 976 gram olmak ve yirmi dört gram hakk-ı nâr ile beraber bin gram yani bir kıye gelmek üzere fi-i hâzır olan dört kuruş üzerine tabh ve furuhtu ve yağlı simitlerin envâi kesir [çeşidi çok] ve suret-i imâli mütehâlif olduğundan [yapılışı birbirine uymadığından] onlara fiyat vaz'ı muvâfık-ı maslahat olamayacağı habbâzân [ekmekçi] cemiyetiyle Simitçiler Kethüdalığından verilen raporlarla ekmeğin fiyat-ı hâzırasına ve emsaline tevfikan meclis-i emanetçe yapılan hesap üzerine kararlaştırılarak icab edenlere tebligât-ı lâzıma icra olunmağla ilân-ı keyfiyete ibtidar kılındı... (1 Mayıs 1889)

MUHARRERAT

Patlak Lâğım

Varaka

☐ Kasımpaşa'da Sivrigöz Mahallesi tersanenin eski Zindanarkası Mahallesi deyu meşhurdur.

Bu küçük mahallede ekseri bahriye efradıyla tersane amelesi sâkindir [oturur]. Haneleri fakirâne ve tarikleri [yolları] gayr-ı muntazamdır. Şimdiye kadar çok kimesnelerin ve ekseri bahriye efradının ecsâdını [cesetlerini] âğuş-ı sermedîsinde hıfz eden [ebedi kucağında saklayan] Doymazdere Mezarlığının bir kenarında vâkî olduğundan bu cesim serviliğin neşr ettiği dumanla daimi mestur [örtülü] olarak mağmum [sıkıntılı] bir manzara arz eder. Bu fanilerin meskeni üç aydan beri bir beliyye ile musâb olmuş [felâket ile isabet almış] ve çok niyazlar eylediği halde he-

nüz bir tarafın muâveneti görülmemiştir.

Bu beliyye Yeniçeşme Mahallesi yokuşunun alt başında otuz yedi numerolu hânenin civarında bir mahalden açılıp bütün mahalleyi istiâb etmiştir [kaplamıştır].

Mukaddemce [önceden] mahalleli tarafından bâ-mazbata Altıncı Daireye arz-ı hal olunmuş ise de hiç bir semere hâsıl olmayıp ahali ufûnet [piskoku] içindedir.

Bu hususu bu vechile tatvîl edişimiz [uzatmamız] halimizi merciine haber vermek içindir.

Eğer bu mevsimde şu ufûnetin def'ine Altıncı Daire himmet etmez ise vahim bir hastalığın zuhuru muhakkaktır...

Otuz yedi numeroda sâkin bir asker
(9 Mayıs 1889)

HARİCİYE

Yirmi tonluk şarap fıçısı

"Fransa"

☐ Şampanya şarabı ile dolu olup sergi-i umumînin eşya-yı garibesi meyanında bulunacak olan cesim bir fıçı bu kere Paris'e getirilmiştir. Mezkûr fıçı bin altı yüz hektolitre yani iki yüz bin şişe hacminde olup yirmi bin kilogram vezninde ve yedi metro irtifâındadır.

Sahibi mezkûr fıçıyı yirmi dört ve bazı yollarda daha ziyade öküzler ile koşulmuş bir araba ile sekiz günde (Pirene)den Paris'e kadar getirebilmiştir. Zira sıkleti hasebiyle bazı köprülerden imrârı [geçirilmesi] kabil olmadığından birçok yolları dolaştırmaya mecburiyet hasıl olmuştur... (4 Mayıs 1889)

Kızılderili Kâtil Aleyhine

"Köpekle İsbat-ı Dava"

☐ Amerika'da (Arkansas) Cumhuriyeti dahilinde (Can İspanyar) nâm yerli reis (Vilyım İron) nâmında bir meb'usu vurup telef ettiğinden dolayı taht-ı muhakemeye alınmış ve mücrimiyetini isbat etmek için garâibden olarak bir köpeğin edâ-i şehâdet eylemesine lüzum görünmüştür!!!

Ratler nâmıyla yâd olunan köpek cinayetin vukû bulduğu mahalde bulunmuş olduğundan müdde-i umumî bu köpeğin câniye ait olduğunu iddia eylemiş ve cânî ise bunun aksini dermiyan ile köpek kendisinin olmak şöyle dursun şimdiye değin hiç bir yerde onu görmemiş bulunduğunu beyan etmiş ise de köpek huzur-ı mahkemeye celb olunup başıboş salıverilince doğruca cânînin yanına gidip kendisiyle muârefe-i kadimesi [eski tanışıklığı] olduğunu isbat edecek surette elini ayağını yalamaya başlamıştır. Bunun üzerine mahkeme fi'l-i katlin merkum tarafından îkâ' edilmiş [yapılmış] olduğuna hükm eylemekte tereddüd göstermemiştir... (22 Mayıs 1889)

MÜTENEVVİA

İstanbul Vapur-ı Hümâyunu Tabibi Kolağası Fikri Şakir Efendinin Makalesinden Mâ-ba'd: Melbûsât-ı Etfal [Çocuk Elbiseleri]

-Çocuk Kundağı- Bağlamalı mı Bağlamamalı mı?

☐ Avrupa'da ve alelhusus memâlik-i mahrusa-i Şâhânede yeni doğan çocukları kundaklamak âdeti ittihaz olunmuştur.

Işbu âdet-i kadîme her ne kadar memâlik-i sâirede de icra olunur ise de memleketimizde ebnâ-yi vatan çocuklarını balmumundan mamul bebek gibi birtakım bezler ile sıkarlar ki doğrusu etfal-i sagîreyi [küçük çocukları] bu tarzda giydirmeklik vahşiyâne bir harekettir.

Tevellüdün ilk günlerinde çocukları kundaklamanın fevâidini ikrar ve itiraf ederim. Lâkin pek çok defalar görüldüğü gibi masum ve bi-günah olan çocuğun sıhhati yerinde olduğu halde bu tarzda bir cânî gibi habs-i halim ve selim olan bir tıfıl mecnun gibi de bağlamamalarını tavsiye ederim.

Kundak dahilinde neşv ü nemâ bulmaya [yetişip büyümeye] meyyal olan ceninin gerek kolları ve gerekse bacakları serbest olmadıklarından hareket etmelerine mânî olup âzâ-i mezkûrenin neşv ü nemâ bulmasına mânî olur. Keza göğüs ve karnı tıpkı kol ve bacağı gibi hareketten muattal [tatil edilmiş, bırakılmış] olduğundan serbestçe büyüyemezler... (2 Mayıs 1889)

Komedi ve Dram Tiyatroları

Şehzâdebaşı'nda Vezneciler'de Vâki Hande-hâne-i Osmanî
(Abdürrezzak Efendinin İdaresinde)

☐ 1306 Senesi Ramazan-ı şerifin beşinci günü altıncı gecesi saat üçte birinci defa olarak mevki-i temaşaya vaz olunacaktır.

Bî-günah kadın-yahut-Duvarcılar
Millî oyun 5 perde 5 tablo
Balet 1 perde

Şehzadebaşı'nda Veznecilerde vâki Osmanlı Tiyatrosu
Osmanlı Dram Kumpanyası tarafından. Minak efendi marifetiyle

İşbu 1306 senesi Ramazan-ı şerifin beşinci Pazar günü akşamı yani Pazartesi gecesi saat üçte bed' olunacaktır. İlk defa olarak mevki-i icraya vaz' olunacaktır.

(Peçeli Kadın)
Dram 9 perde... (5 Mayıs 1889)

"Gönül Maceraları"

☐ İşbu romanın bu kere tab'ı hitam bulmuş ve ibret-âmiz olmakla roman meraklılarına sezâvar-ı tavsiye bulunmuştur... (10 Mayıs 1889)

Bu Kadar Toplu İğne Ne Oluyor?

☐ Toplu iğne imâlinde bir mevki-i istisna ihraz eden [kazanan] Birmingham) şehri fabrikalarında yevmiye 37 milyon toplu iğne yapılmaktadır!

İngiltere adasında bulunan diğer iğne fabrikalarında dahi yevmiye 17 milyon iğne yapılmakta ve şu cihetle yalnız İngiltere'de yevmiye yapılan iğneler cem'an 54 milyona bâliğ olmaktadır! Fransa'da yevmiye 20 milyon, Felemenk, Almanya ve memâlik-i sâirede dahi 10 milyon toplu iğne yapılmaktadır.

Bu sebepten Avrupa'da yevmiye 84 milyon toplu iğne yapılmakta olup yevmiye toplu iğne yapılışını işitenler vehleten [ilk ağızda] kendi kendilerine "bu kadar toplu iğne ne oluyor" kavilli bir sualde bulunurlar. Bu suali sormakta haklı olduklarını beyan ile beraber bu kadar toplu iğnenin ne olduğuna dâir bir fikir vermeyi münasip gördük. Şöyle ki: Bir toplu iğnenin kırılması veya aşınması nâdiren vâki olup toplu iğnelerin zıyâı [yitimi] kaybedilmeleri yüzündendir.

Filhakika eşya-yı lâzıma-i beytiyyeden [gerekli ev eşyasından] toplu iğne kadar ehemmiyetsiz tutulan bir şey olmayıp bir hânede yevmiye bu kadar toplu iğne zâyî ve kaybolmakta olduğu halde hiç kimse bunun kaydında bile olmaz. Hatta yere düşen bir iğneyi hiç kimse tenezzülen yerden almak için ihtiyar-ı zahmet etmez. Bir evde yevmiye bir kaç iğne kaybedildiğine göre umumen zâyi edilen iğnenin bir hayli mikdara bâliğ olacağı vâreste-i külfe-i beyandır.

İşte bundan anlaşılıyor ki külle yevm [her gün] yapılan toplu iğneler bu vechile zâyi olmakta ve kaba bir hesap ile yevmiye 84 milyon iğne kaybedilmektedir... (12 Mayıs 1889)

XVI. Yüzyılda Basra ve Lahsa eyaletlerinde Osmanlı Mali Uygulamaları

SALİH ÖZBARAN

Osmanlı İmparatorluğu, gerçekten Arap ülkelerini sömürmüş müydü? Maliye Tarihi belgeleri, en azından Körfez için, şimdilik böyle bir yargıyı desteklemiyor. Ama elbette, hegemonya çok-boyutlu bir olgudur...

I

ÖZELLİKLE son 10-15 yıl içinde Türk, Arap ve Batılı tarihçilerin Osmanlı yönetimi altında kalmış Arap topraklarındaki gerçek durumu anlayabilmek için Osmanlı arşiv malzemesine ulaşma ve onu kullanma yolunda gösterdikleri gayret bizlere, sadece, bu tarihî kaynakların önemini anlamamıza yardımcı oldu, sınırlı sayıda orijinal inceleme kazandırdı. Tarihçiler, henüz, Osmanlı malzemesini sözkonusu alanlar için yoğun olarak kullanabilecek ortamı bulamadılar. Basra Körfezi'nin Osmanlı yönetiminde kalmış Basra ve Lahsa eyaletleri de bu tanım içinde ele alınmalıdır.

Osmanlı arşivlerinden ve belirli incelemelerden toplanan dağınık bilgileri içeren bu bildirinin amacı, Osmanlıların Körfez ülkelerinden Basra ve Lahsa bölgelerinde XVI. yüzyılda uyguladıkları malî sistemi -ana hatlarıyla ve belirli ölçüde- açıklığa kavuşturma denemesinde bulunmaktır. Kesin olarak biliyoruz ki, Osmanlı merkezî güç, Arap topraklarının çoğunda *timar* sistemini uygulamadı. İmparatorluk genişledikçe vergileri nakit olarak toplama ve böylece yöneticilere ve askerlere dağıtma gereği duyuldu.[1]

Günümüzde, belirttiğim eksikliklere rağmen, ele aldığım eyaletler hakkında bilgimizi zenginleştirecek durumda olduğumuzu ileri sürebilirim. Bizleri yeni ufuklara götürecek birkaç çalışmanın yapılmış olduğunu ve belirli miktarda malzemenin Türkiye arşivlerinde bulunduğunu hatırlarsak Osmanlı-Körfez ortak tarihi için umudumuz artar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Körfezi'nde yayılmasını konu eden ve bu yayılma sonucu oralarda politik, ekonomik ve sosyal değişiklikleri belirlemeye çalışan birkaç incelemeden bahsetmek istiyorum önce.

Akla ilk geliveren isimlerden birisi - amatörce yaklaşımlarına rağmen- Saffet Bey'dir. Bu deniz subayı, daha 1910 yılında, Osmanlı kroniklerinin, güney yayılması ile ilgili fazla bir şey vermediklerini, 1559 yılında Osmanlıların Bahreyn'e karşı giriştikleri seferi öğrenebilmek için Osmanlı arşiv malzemesine ihtiyaç duyulduğunu ve bu malzemeden bazılarını kullandığını belirtmişti.[2]

Saffet'in yargılarını tasdik eden ve 1976 yılında zamansız yitirdiğimiz Cengiz Orhonlu -Habeş Eyaleti üzerine yaptığı araştırma boyutlarında olmasa bile- Körfez'i birkaç makalesine konu yapmış, Osmanlı-Körfez ilişkilerine daha bilimsel ve geniş ölçekte bakabilmiştir. 1559 tarihindeki Bahreyn olayına ilişkin makalesi, özellikle, Osmanlıların Lahsa(el-Hasa) ve Necd topraklarına yayılmalarını, Bahreyn üzerine gitmelerini, Hürmüz ve Umman hakimlikleriyle ilişkilerini ve Portekiz İmparatorluğu ile karşılaşmalarını dile getirerek bunların XVI. yüzyıl Osmanlı tarih yazarlarından öğrenilemediğini, ama Osmanlı belgeleriyle aydınlatmanın mümkün olabileceğini dile getirmesi bakımından önem taşır.[3] Orhonlu bu makalesinde bizlere, Türk-Portekiz çekişmesinin görgü tanığı bir Osmanlı beyinin raporunu vermektedir. 1552 yılında Hürmüz'ü kuşatan Pîrî Bey (ünlü bilgin ve denizci Pîrî Reis) üzerine hazırladığı diğer bir yazısında da, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde korunan bazı fermanları kullanabileceğimizi müjdelemektedir.[4]

Cengiz Orhonlu andığım iki makalesinde, merkezden Körfez meseleleri ve Basra ve Lahsa eyaletlerinin durumu ile ilgili olarak gönderilen fermanları içeren *mühimme* defterlerini ve idarî nitelikli, tayinler, ödüllendirmeler vb. konularda bilgi taşıyan *ruûs* defterlerini kullanabilmiştir.

Mühimme defterlerini geniş ölçüde kullanan diğer bir araştırıcı da Amerikalı Jon E. Mandaville olmuştur. Dr. Mandaville 1970 yılında onaltı ve onyedinci yüzyıllarda Lahsa(el-Hasa) eyaletini işlediği zaman politik anlatım yanında Osmanlı bürokratik yapısı, savunma düzeni ve ekonomik hayatı hakkında bilgi vermişti.[5]

Türkiye'de çeşitli arşiv ve kütüphanelerde bulunan malzeme arasında tapu defterlerinin de yeraldığı bilinmektedir. Bu tür defterlerden iki tanesi Basra beylerbeyliğine aittir ve h.959/1551, 982/1574-75 tarihlerini taşımaktadır (ilkinde Katif bölgesi de içerilmektedir). Ne yazık ki bu defterlerin etraflıca kullanıldığını söyleyemeyiz. İngiliz tarihçi Bernard Lewis 1951 yılında yazdığı bir makalesinde bunlardan Basra'ya ilişkin notlar çıkarırken[6], Fransız bilgin Robert Mantran, Basra defterlerindeki iki *kanun-nâme*'yi 1967 yılında yayınlamıştır.[7] Bu *kanun-nâme*'ler -değişik bilgiler yanında- Basra'ya gelen mallar üzerine uygulanan vergileri belirtmeleri bakımından önemlidir.

Basra eyaleti tapu defterlerinden 1551 yılına ait olanda bulunan Katif livası nüfus ve vergilerini ilgilendiren bilgiler Mehdi İlhan tarafından gözden geçirilmiştir.[8] Mehdi İlhan anılan yıl için Katif bölgesinin nüfusunu -*hane*'yi 6 ile çoğaltmak suretiyle- 29, 267 olarak tahmin etmiştir ve bölge Kudih, Lâcâm, Tarut yerleşim bölgelerindeki köyleri ve kabileleri içermektedir.[9] İlhan'ın belirttiği noktalar arasında Katif şehrinden alınan vergilerin ticarî, köylerden toplananların ise tarıma dayalı olduğu da bulunmaktadır.[10]

Onaltıncı yüzyıl Osmanlı karakterli Basra Körfezi'ne tarihçilerin getirdiklerini çok kısa olarak böylece özetleyebiliriz. Benim aşağıda değindiklerim andığım çalışmalarda belirlenmiş hususlara bazı notlar eklemekten öteye gitmeyecektir. Osmanlıların Körfez'deki varlıklarının malî karakterini bir ölçüde ışıklandırmaya çalışacaktır.

II

Yukarıda Lahsa beylerbeyliği ile ilgili çalışmasından bahsettiğim Jon Mandaville, Osmanlıların oralara getirdiği görüntü ve malî düzeni şöylece özetlemekteydi: *"Alış-veriş ve ticaretin katkısı olmakla beraber Lahsa ekonomisi geniş ölçüde tarıma dayalıydı. Vergileri düzenlemek ve toprağı geliştirmek için timar ve iltizam karışımı uygulanmıştı. Belgelerde sıkça geçmesinden anlaşıldığına göre timar onaltıncı yüzyılda yaygındı; halbuki onyedinci yüzyılın ortasında sadece mukata'at'a ilişkin kayıtlarla karşılaşılmaktadır."*[11]

Mandaville'in bu tanımı tarihçiyi yanıltmamalıdır. Basra ve Lahsa'yı onaltıncı yüzyıl için temsil eden Osmanlı belgeleri incelendiğinde karşılaşılan *zeamet* ve *timar* deyimlerinin, gelir kaynaklarının birimlerini ifade ettikleri anlaşılır. Bu, Osmanlı merkezî güçlerin Basra ve Lahsa eyaletlerinde timar sistemini uyguladıkları anlamına gelmez. Gerçekten, Profesör Halil İnalcık'ın tasvir ettiği üzere *"1580'lerden sonra, malî ve eyalet yönetim sisteminde ortaya çıkan değişmeler, genelde, iltizam sisteminin hızlı yayılan uygulamasıyla sonuçlandı."*[12] *"Genel tanımıyla"*, İnalcık'a göre, *"iltizam yoluyla kiralamak, bir kişiye belirli bir zaman için, genellikle üç yıl için, bir vergi kaynağını açık arttırmayla satmak demekti."*

Defter-i İcmal-i Vilâyet-i Basra, 1551 (Başbakanlık Arşivi, Tapu Defterleri, No: 282, s.12-13)

Ancak, imparatorluğun kor bölgeleri denilebilecek timarın kesif olarak uygulandığı yerlerde timardan -aslında kuruluş dönemlerinde belirmiş- iltizama büyük ölçüde geçişi 1580 ile tayin ederken, iltizam sisteminin Mısır, Habeş, Yemen, Basra ve Lahsa gibi bölgelere yayılmasının bu yörelerin adeta fetihleriyle eş zamanlı olduğunu unutmamak lazımdır. Osmanlılar andığım bu bölgelerde *timarlı sipahi*'ye sahip değillerdi. Bilindiği üzere, askerî hizmetleri için elinde timar bulunduran timarlı sipahi, aynî olarak ödenen vergiyi toplar, savaşa hazır cebelü bulundururdu ki, bu nitelikleriyle timar sistemini karakterize ederdi.[13]

Bu makalede konu edilen ve *salyaneli* eyaletlerden olan bölgelerde gelir kaynakları sipahilere timar olarak dağıtılmamıştı. Buralardaki beylerbeyleri topladıkları gelirlerden, yönettikleri eyaletlerde gerekli askerî, idarî ve sosyal harcamaları yaptıktan sonra *irsaliye* denilen belirli bir artığı merkeze göndermekle yükümlüydüler. Basra Körfezi'ne kıyıları olan Basra ve Lahsa eyaletlerinde toplanan gelir ve yapılan masraflarla ilgili ayrıntılı bilgi verecek ve bütçe niteliği taşıyan kaynaklardan yoksun olmamıza rağmen, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ne bağlı Osmanlı Arşivlerinde bulunan bazı defterler, Osmanlı merkezî yönetiminin bu uzak yörelerden sağladığı ya da sağlayamadığı çıkarlar hakkında ipuçları vermektedir. 971/1563 tarihli bir *ruûs* kaydı, Basra beylerbeyi Mehmed Paşa'nın nazır-ı emval'ı Mustafa'dan aldığı bilgiler doğrultusunda İstanbul'a, 970/-1562 yılında Basra'da yapılan "masraf"ın "irad"dan fazla olduğunu bildirdiğini haber vermektedir.[14] 973/1565 tarihli bir *mühimme* kaydından da Basra beylerbeyi Ferruh'un yıllık geliri *(salyânesi)*'nin Diyarbekir beylerbeyliğinden ödenmek zorunda kalındığını öğrenebiliyoruz.[15] Bu durumda, Osmanlı merkezî güçlerin, andığımız bu uzak Arap topraklarından yüklü *irsaliye*'ler elde ettiklerini savunmanın zor olduğunu sanmak yerinde olmalıdır. Benim onaltıncı yüzyıla ait Yemen bütçelerinden çıkardığım sonuç da pek farklı olmamıştır.

Bu görüşü onaylayacak başka bir defter de, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde bulunan ve onaltıncı yüzyılın sonuna ait muhasebe kayıtlarıdır. Buna göre, yüzyılın sonunda, Basra eyaletindeki *mukataat* gelirleri 13, 179,

875 akçe iken *masraf* tutarı 17,549,867 akçeye ulaşmıştır. Böylece, bir kez daha anlaşılmaktadır ki, sözkonusu ettiğimiz asır sonunda durum öncesinden pek farklı değildir.[16] Bu bilgiler çerçevesinde, en azından onaltıncı yüzyıl için, Osmanlı idarî merkezinin Basra Körfezi eyaletlerinden -malî açıdan- kârlı sonuçlara ulaştığını iddia etmek oldukça zor olsa gerektir.

İmparatorluğun bu uzak bölgelerinde yapısal özellikleri neydi? Osmanlı yöneticileri anılan bölgelerde kendilerinden beklenen gelirlere nasıl ulaşıyorlardı ve elde ettikleri gelirleri nasıl dağıtıyorlardı? Bu konularla ilgili olarak -en azından bu sorulara kısaca cevap verebilmek için- Osmanlıların oralardaki görüntülerini basitçe ortaya koymak gerekmektedir.

III

Yukarıda değindiğim tapu/tahrir defterlerini veya muhasebe defterlerini incelediğimizde, temelde, gelirlerin büyük bir kısmının gelir kaynakları birimleri olan *mukataa*'lardan geldiğini farkederiz. Meselâ 1551 yılında *boyahane-i nîl* mukataa'sı 129,400 akçe, *memleha* mukataa'sı 116,666 akçe, *ibrişimhane* mukataa'sının 92,000 akçe gelir sağlamıştır. Öte yandan Hindistan ve Hürmüz tarafından gelen mallardan alınan gümrük resimlerinden 1,394,799 akçe, Basra şehrindeki *hasha-i padişahî*'den 2,935,551 akçe elde edilmiştir. 1551 yılında bütün Basra eyaletinden Osmanlı yöneticilerinin/askerîlerinin toplayabildikleri gelirler *(mahsulat)* -icmal defterine göre- 6,891,160 akçe kadardır.[17] Hurma, hınta, çeltük, şa'ir'den alınan vergiler, *bad-ı heva, cürm ü cinayet ve resm-i arus*, gelirlerin bir kısmını oluşturmaktaydı.

1551 yılına ait bütçe diyebileceğimiz ve Basra'ya ait herhangi bir defterin varlığından -şimdilik- haberdar değiliz. Bu durumda da, gelirleri gittikleri yerlerle kıyaslama şansına sahip değiliz. Yine de, malî prosedürü 1600 yılına ait muhasebe defterinden izleyebilmemiz ve birtakım bilgilere ulaşmamız mümkündür. Bu muhasebe defteri *-tahriren fî 10 şehr-i Ramazan el Mübarek sene tis'a ve elf-* içinde (174-197 sayfalarında), Basra eyaletinin bütün *mukataat* gelirlerinin 13,179,875 akçe olduğunu -yukarıda da belirttiğim üzere- göstermektedir. Bu *mukataa* gelirleri gümrüklerden, ticaret ve zanaat erbabından, boyahaneden vb. sağlanmıştı ve hepsi de *iltizam*'a verilmişti. İltizam uygulamasıyla ilgili olarak, burada, Halil İnalcık'ın şu açıklamasıyla yetiniyorum:

16. Yüzyılda Doğu Akdeniz-Hint Okyanusu Bağlantısı.

"Hükümet kontroluna giren timar ve has gelirlerinin çoğu iltizam'a veriliyordu; yâni devlet, sancak gelirlerini has olarak paşa ve beylere tahsis etmiyor, onun yerine mültezim'lere ve ya mültezim olarak iş görecek beylere kiralıyordu"[18]. İnalcık, *timar*'dan *iltizam*'a geçişi, yukarıda belirlenen tarih de gözönüne getirildiğinde, imparatorluğun merkezî ve timar sisteminin çoğun olarak uygulandığı yerleri esas alarak açıklamış olmalıdır. Osmanlı idaresinin, Arap topraklarında yayılması sonucu kurduğu beylerbeyiliklerde (ki bu durum çoğunlukla onaltıncı yüzyılın ortalarına rastlar) iltizam tatbiki kuruluşlarıyla beraber gerçekleştirilmiştir.

Basra beylerbeyliğinde toplanan gelirleri gösteren defterin ödemeler bölümüne baktığımızda, en yüksek yönetici durumundaki *beylerbey*'in yıllık gelirinin 1,200,000 akçe olduğunu görebiliyoruz. Bunun dışında en fazla ödemenin *gönüllü* adıyla tanımlanan askerlere *mevacib* olarak yapıldığını tesbit edebiliyoruz: 3,668,856 akçe. Elit durum diyebileceğimiz yöneticilere *(müteferrikıyan'a)* yıllık toplam 3,239,452 akçe ödenmiştir. Eyaletin korunmasında önemli rolleri olan, savaşlarda önsafları tutan *merdan* ve *ezeban* gibi askerlerin de aynı kaynaktan *mevacib*'lerinin sağlandığını belirleyebiliyoruz.

Anılan defterden çıkardığımız sonuçlara göre, gelirlerin hemen hemen bütünü yüksek yöneticilerin geçimleri *(salyâne)* ve askerlerin aylıkları *(mevacib)* için sarfedilmiştir. Aslında, çoğu zaman da, gelirlerin askerî masraflara da yetmediği bilinmektedir. H. 1001/1597 tarihli bir fermana göre, *irad*, gerekli *salyâne* ve *mevacib* için yeterli olmamıştır.[19] 975/1567 yılında Lahsa'da kimi Arapların bazı *mukataa*'ları ele geçirmeleri sonucu mevacib ödenememiştir; durumu kurtarmak için Diyarbekir beylerbeyi 500,000 akçe göndermek zorunda kalmıştı.[20]

IV

Basra ve Lahsa beylerbeyliklerinde yaşanan ve maliyenin zor-durumlarına işaret eden Osmanlı belgelerinin sayısı az değildir. Bu da göstermektedir ki Osmanlılar anılan bu uzak bölgelerde çoğu zaman kendi kendilerine yeterli olamamışlardır; imparatorluğun yapısından umut edileceği üzere beklenilen çıkar sağlanamamıştır. Elde ettiğim sonuçlara dayanarak şöyle bir cümleyle yazımı bitirmek istiyorum: Osmanlı yönetiminde kalmış Arap topraklarının tarihi -acele, maksatlı, dış kaynaklı yargılardan arınmış olarak- ilk elden, görgü tanığı belgelere dayanarak yeniden yazılmalıdır. □

* Bu yazı, 19-21 Kasım 1988 günlerinde Ras ül-Hayme (BAE)'de düzenlenen Basra Körfezi-Osmanlı ilişkisini konu alan konferansa İngilizce olarak sunulan bir bildiriye dayanmaktadır.

[1] Kısa bir açıklama için bkz. S. Özbaran, "Some Notes on the *Salyane* System in the Otoman Empire as Organised in Arabia in the Sixteenth Century". *Journal of Ottoman Studies/Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul 1986, ss.39-45.

[2] Saffet, "Bahreyn'de Bir Vak'a", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, III, İstanbul 1328/1910, s.1139.

[3] C. Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor", *Tarih Dergisi*, XXII, İstanbul 1968, s.1

[4] C. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Pîrî Reis", *Belleten*, Ankara 1970, ss.235 vd.

[5] J.E. Mandeville, "The Ottoman Province of al-Hasa in the Six-teenth and seventeenth Centuries", *Journal of American Oriental Society*, 90/3, 1970, ss.486-513.

[6] B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of Arab Lands", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1951, ss.139-155.

[7] R. Mantran, "Reglements Fiscaux Ottoman, La Province de Bassora (2e moitié du XVIs.), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, X/2-3, Leiden 1967, ss.224-277.

[8] M.M. İlhan, "The Katif District (Liva) during the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey", *Belleten*, 200, Ankara 1987, ss.781-800.

[9] İlhan, s.786.

[10] İlhan, s.789.

[11] Mandaville, ss.504-505.

[12] H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI, 1980, s.327.

[13] H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, s.113.

[14] Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Dairesi, *Rûûs Defterleri*, 218, s.120.

[15] Başbakanlık Arşiv..., *Mühimme Defterleri*, 5, s.344.

[16] Başbakanlık Arşiv..., *Maliyeden Müdevver Defterler*, 7531, s.174 ve 184.

[17] Başbakanlık Arşiv..., *Tapu/tahrir defterleri*, 282, ss.12-35.

[18] H. İnalcık, "Military and Fiscal...", s.330.

[19] Başbakanlık Arşiv..., *Mühimme.., 71, s.353.*

[20] *Başbakanlık Arşiv..., Mühimme..*, 7, s.471.

Osmanlı Tarih ve Edebiyatında Türk Düşmanlığı

MUZAFFER ÖZDAĞ

Türkçeyle Türk düşmanlığı şaşırtıcı bir olgudur. 27 Mayıs devrimcilerinden olan yazarımıza göre, bunun nedenleri yönetici sınıfın devşirmeliğinde ve dinsel bağnazlıkta aranmak gerekiyor.

TÜRKLÜK eski dünyanın egemen milletlerinin ön safında yer alır. Dünya sahnesinde varlığını sürdüren milletlerin hemen hemen tümüyle tanışmış, cihan devletleri, kıtasal imparatorluklar kurmuş, Asya, Avrupa ve Afrika'da din, dil ve kültürleri farklı birçok milleti yönetimine almış, hanedanlar vermiş, akrabalıklar tesis etmiş, yeni milletlerin oluşumuna yol açmış, jeopolitisyen Mackinder'in işaret ettiği gibi, dünya tarihinin akışına yön veren temel güç olmuştur.

Türkün karşıt dinler, karşıt medeniyetler, kıtasal hayat alanları arasında devâsâ çatışma şeklini alan milletlerarası üstünlük mücadelesinde aldığı önder rol, Türk gücüne yenik düşen, tâbi olan milletlerin zihniyetinde, edebiyatında, folklorunda, milletimize karşı yenilginin yarattığı eziklik, korku ve hınçtan kaynaklanan, mabet ve medeniyet farkı yüzünden köklenip süreklilik kazanan düşmanlık duygu ve düşüncelerinin oluşmasına, gelişmesine yol açmıştır.

Çarpışan farklı din ve medeniyetlerden birine mensubiyetin rakip hakkında hüküm vermede kaçınamadığı bağnazlığı, aşırılığı ve duygusallığı anlamak ve açıklamak kolaydır.

Yazımızın konusu, dünya edebiyatında Türk düşmanlığı değil, anlaşılması ve inanılması güç, şaşırtıcı ve üzücü bir gerçeği, Cumhuriyet öncesi dönemde, Osmanlı imparatorluk yönetiminde ve edebiyatında şekillenen ve yerleşen Türk düşmanlığını örneklemek, bu ibret verici hadisenin sebeplerini anahatları ile belirlemektir.

Türk İhtilâli'nin, Cumhuriyetin, millî devlet oluşun, millet hayatımızdaki müstesna önemi ve yarattığı köklü zihniyet değişimi en veciz ifadesini *"Ne Mutlu Türküm Diyene"* cümlesinde bulur.

Cumhuriyet, Türk milletinin kendine dönüşü, unutturularak silinmek istenen öz kimliği ile yeniden doğuşudur. Türk kelimesi Türkiye Cumhuriyetinde İmparatorlukta asla erişemediği bir övgü ve övüncü ifade eder:

Adımız andımızdır. Yoluna can koyarız
Türk olmayı en büyük şeref, en büyük şeref ve şan sayarız.
Türküz, Türküz dedikçe kalbimiz almakta hız.
Türk olmayı en büyük şeref, en büyük şeref ve şan sayarız.
(Adımız Andımızdır Marşı)

Bugünkü toplumsal düzenimizde, Anayasamızda, hukuk sistemimizde, Türklük duygusunu, millî birlik ve dayanışmayı zayıflatmaya, Türklüğü tahkire, aşağılamaya yönelik eylem ve propaganda vatana ihanet niteliğinde ağır bir suç teşkil etmektedir.

Altıyüzyılı aşan bir süre yaşattığımız, üçyüzyılı aşan bir sürede dünyanın en güçlü devleti seviyesinde tuttuğumuz Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, sivil-asker merkezî bürokrasinin milletimize yabancılaşması ve etkinliğinin büyümesine paralel olarak, devlet Türk'ün hayatî menfaatlerini korumaya itinalı olmaktan uzaklaşmış, idarede Türk halkına düşmanca tavır ve Osmanlı resmî edebiyatında Türk'e düşmanlık ifade eden zihniyet, üslûp ve klişeler yaygın ve sürekli hale gelmiştir.

Küçük yaşta kendi kavmî ve ailevî çevrelerinden koparılıp, Türk muhitinde İslâm inanç ve terbiyesi alıp, Türkçe öğretildikten sonra Acemi oğlanları ocağında, kapukulu ocaklarında, Enderun'da özel eğitim gören devletin sahibi kabul edilen hanedana, padişaha hizmet ülküsü ile yetiştirilen, hizmet süresinde evlenmesi hudutlanan, aile, akraba ve kavim bağımdan soyutlandığı için, kendilerini onları yetiştiren, besleyen kapının (devletin), padişahın kulu sayan sivil veya asker kamu görevlisinin üç kıtaya yayılan devleti merkezî yönetim bütünlüğü içinde tutmak için ideal çözüm yolu olduğu sanılabilir. Bu tip görevlilerin hizmette aile, akraba ve hemşerilik gayretiyle tarafgirlik veya il-

timasa yönelemeyeceği, fert olarak herhangi bir görev bölgesinde mahallî halkla bütünleşip, merkezî otoriteye karşı itaatsizlik cüretine ve bağımsızlık hevesine kapılamayacağı veya hâkim milletin, devletin kuruluşunda emek veren soylu aileler gibi hanedana rakip bir nüfuz oluşturamayacağı, böylece feodal bölünmelerin de önlendiği ileri sürülebilir.

Gerçek şudur ki, esir Hıristiyan çocuklarının ve Hıristiyan tebanın İslâm terbiyesi verilerek, Türkçe öğretilerek devlet hizmetine alınmaları, kuruculaların amaçlarını aşan, önceden kestirilemeyen ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Dönme ve devşirme devlet adamları sınıfı, kapukulu taifesi kuruluşundan itibaren 90 yılı bulan bir gelişme içinde padişahın çevresinde devlet kapısını, yüksek hizmet makamlarını Türk soylulara kapatıyor ve iktidar için savaşan ve iktidarı tekellerinde tutmak isteyen bir sınıf ve parti oluşturuyorlardı.

Dönme ve devşirmelerin münhasıran Hanedanın merkezî otoritesini mahallîlik eğilim ve girişimlerine karşı koruyacak itaatkâr bir kamu hizmetli sınıfı, barışta payitahtın hazır asayiş kıtası, savaşta padişahın özel muhafız gücü niteliğinde kalması sağlanamamış, bu zümre mensuplarının devlet merkezinde ve millet sinesinde devletin kurucusu olan ve devletin aslî gücünü oluşturan Türk milletiyle hissen yabancılaşması, zıtlaşması, devleti, milleti ve hanedanı korumaktan çok halka baskı ve sömürüye yönelik bir güç haline gelmesi önlenememiştir.

Osmanlı devletinin Türk milletinin hayatî menfaatlerine uygun düşen yönetimi, dönme ve devşirme partinin sadrazamlık ve vezirlik makamlarını tekellerine almaları ile sona ermiş sayılabilir. Şurası kesin bir gerçektir ki, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve yükseliş döneminde, imparatorluk ordusunun aslî gücünü merkezdeki kapukulu ocakları değil, eyaletlerdeki Türk soylu tımarlı sipahiler oluşturmuştur.

Merkezde iktidara el koyan, saraya da tahakküm eden dönme ve devşirme zümresi, Kanunî Sultan Süleyman sonrası dönemde devletin kuruluşundan beri askerliğini, sipahiliği mesleği olarak tevarüs eden ve mevkini nesilden nesile hizmet ve kahramanlığı ile koruyan tımarlı sipahilerin hukukuna da el atmış, tımar ve zeametler kıdemli meşru hak sahiplerinden saray bendelerine, askerî hizmet ve ehliyetle ilgili olmayan tufeylîlere verilmeğe başlanmış, ulufeli kapukulu ocaklarının mevcudu gerçek bir askerî güç oluşturma amacıyla ilgili olmaksızın, devletin malî imkânlarıyla karşılanamayacak ölçüde şişirilmiş ve merkez muhafız gücü olmaktan çıkarılarak, eyaletlere de yayılmış tımarlı sipahi sınıfı, ihmalin de ötesinde bir tutumla çöküntüye sürüklenmiştir. Tımarlı sipahilerin meşru haklarını koruma ve merkezî otoriteyi suistimal eden kamu görevlilerine karşı halktan da güçlü tasvip gören şikâyet ve direnişleri merkezî otoriteyi temsil eden kapukulu taifesi tarafından şekavet şeklinde gösterilerek, kanlı şekilde ezilmiştir. Tımarlı sipahi sınıfının çöküşünü takiben "devşirme imparatorluk iktidarı"nın Türkiye halkına karşı tutum ve uygulamasının, işgal altındaki bir düşman ülkeye karşı davranışından farklı olmadığı, asayişi sağlamaya yönelik olduğu iddia edilen icraatın Türk'ü sindirmeyi amaçlayan bir soykırımı boyutuna eriştiği söylenebilir. Yabancı ülkelere fethe giderken bir tek ekili tarla çiğnememesi ile ve aldığı her şeyin bedelini ödemesiyle ünlü imparatorluk ordularının yeni mahiyet ve hüviyetleri ile hareketleri Anadolu Türk'üne kan, gözyaşı ve kıyım getirmiştir. Esasen tımarlı sipahinin çöküşünden sonra [Tımar düzeninin bozulmasında Amerika kıtasının ve Ümit Burnu'nun keşfi ile ortaya çıkan yeni dünya ticaret yollarında etkisinin olduğu şüphe götürmez. Fakat, burada konumuz dışında kaldığı için incelemiyoruz] kapukuluna dayalı imparatorluk askerî gücü fetihden, hudutları korumaktan çok, egemen sınıfın iktidar âleti olmaya, halka karşı soygun ve baskı gücüne dönüşmeye başlamıştır.

İmparatorluk yönetiminin bu safhada Türk milletine ne ölçüde yabancılaştığını, *devşirme devlet adamlarının ne ölçüde İslâm vicdan ve seciyesi(!) kazandıklarını*, bu zümreye hâkim ruh ve zihniyeti yandaki şiir belirtmektedir.

Bu şiir, Kadimî mahlâsını kullanan, divan sahibi, Kanunî Süleyman çağında yetişmiş, Selim'e ve Murad'a hizmet etmiş Divan-ı hümayun kâtiplerinden Hafız Hamdi Çelebi'nindir. Divan-ı hümayun imparatorluk bakanlar kurulu, genişletilmiş Osmanlı hükûmetidir. Divanın müzakere zabıtları Divan-ı hümayun kâtiplerince tutulur. Bu görev vezirlik ve emsali makamlar için bir basamaktır.

Şair varlığını dolduran hudutsuz nefret ve hıncı Türk düşmanlığını ifadeyi yeterli bulmamış, bunu iktidar sahiple-

"Devr idelden beri şahım eflâk	Padişahım kainatın yaratılışından
Zem olur âlem içinde Etrak	bu yana
Vermemiş Türke hüda hiç idrak	Dünya içinde Türklüğün kötülüğünden
Akl-ı evvel de olursa bibâk	bahsedilir
Oktul-üt Türke velevkâne ebâk	Allah Türke hiç anlayış gücü vermemiştir
Dedi ol kân-ı kerem, Şah-ı celâl	O çok akıllı olsa bile pervasızdır
Türkü katleyleyiniz kanı helâl	Türkü öldür, baban olsa da
	O iyilik madeni, Yüce Peygamber
	Türkü öldürünüz kanı helâl'dir demiştir
Daim oldu bunların işi dalâl	Bunların işi sürekli sapıklık olmuştur
Cümlesinden bunu ahzeyle misâl	Cümlesinden bunu örnek olarak al
Oktul-üt Türke velevkâne ebâk	Türkü öldür, baban olsa da
Türk eğer ilimde olursa derya	Türk derin bilgi sahibi de olsa
Mufti olup verir ise fetva	Fetvaya yetkili mufti bile olsa
Hemnişin olma bunlarla kat'a	Ey aziz dost bu söz içinde özetlendiği gibi
Bu kelâm içre muhassal câna	Asla onlara yaklaşma
Oktul-üt Türke velevkâne ebâk	Türkü öldür, baban olsa da
Türkü zannetme ki ola âdem	Türkün adam olacağını zannetme
Türk ile durma oturma bir dem	Bir an olsun Türk ile oturma
Şeker alsa eline, ola sem	Türk eline şeker alsa onu zehir say
Ser-i etraki kesip hiç yeme gam	Türklerin başını hiç üzüntü duymadan kes
Oktul-üt Türke velevkâne ebâk	Türkü öldür, baban olsa da
Ey Kadimî Türke hiç olma yakın	Ey Kâdimî Türke hiç olma yakın
Sözleri olur ise dürr ü semin	Sözleri çok kıymetli inci bile olsa
Zihnar olma Türke yakın	Sakın Türklere yaklaşma
Kes başın kanın dök, çekme gam	Üzülmeden başını kes, kanını dök
Oktul-üt Türke velevkâne ebâk	Türkü öldür, baban olsa da

Mehmet Ali Aynizâde, *Milliyetçilik*, İstanbul 1943, s.392-394.

Orta Anadolu'da iskân edilen bir Türkmen aşiretinin önde gelenleri.

rine telkinle uygulamaya koydurmak için düşünce ve emeline en yüce bir fetva, dinî vecibe halinde gösterebilmek için nakarat olarak uydurma bir hadis kullanmaktadır. Böylece Hazret-i Peygambere iftiradan dahi çekinmemektedir.

İmparatorluk yönetiminde yüksek seviyeli sivil ve askerî idarecilerin Mekteb-i Enderun denilen saray üniversitelerinde yetiştirildikleri, bu yüksek okula seçkin devşirmelerin alındığı bilinmektedir. Osmanlı imparatoru, Türk padişahı, İslâm halifesi olan zata böyle bir şiir sunabilmesi, Kadimî'yi (Hafız Hamdi Çelebi) yetiştiren ortamın, Saray çevresinin ve merkezî iktidarı oluşturan dönme-devşirme zümresinin Türk milliyetiyle ne ölçüde yabancılaştığını, bu gruba mensup sivil ve asker yöneticilerin devletin kurucu aslî unsuru olan milletimize karşı ne ölçüde hastalıklı bir nefret ve husumet duygusuna kapıldıklarını göstermektedir.

Bu ruh halini yaşayanların kendi soylarına, İslâm öncesi dinlerine gizli veya açık bağlılıkları kalmasa dahi gerçek bir Müslümanın, samimi bir müminin taşıması gereken, İslâmi kardeşlik, merhamet ve adalet duygusundan yoksun olacakları açıktır. Bu durum ve zihniyet Türk milleti için meşum sonuçlarını vermekte gecikmemiştir.

İmparatorluk hükûmeti, Anadolu'da devşirme kamu görevlilerinin hatalı icraatlarından, ekonomik, sosyal nedenlerden doğan akılcı ve âdil tedbirlerle önlenmesi mümkün huzursuzluk, karışıklık ve isyanları akıl almaz bir şiddet ve kan dökücülük ile ezmeye yönelirken, adeta Kadimî'nin dileği doğrultusunda hareket etmiştir.

1606 yılında Sadrazam olan Hırvat kökenli Kuyucu Murat Paşanın İmparatorluk orduları ile Anadolu üzerine yürüyüşü, 1,5 sene süren bir seferde savaş meydanlarında ve müteakip takip ve tevkif operasyonlarında yüzbinden çok Türkü katlettiği, cesetlerini, kazdırdığı büyük kuyulara doldurduğu bilinmektedir.

Devşirme zihniyetli Osmanlı tarihçileri, Anadolu Türk'ünün önemli bir bölümünün; başlarında umur görmüş, muharip gazi beylerbeyi, sancakbeyleri olduğu halde Türk soylu timarlı sipahilerin, sekban ve sarıca askerlerinin, köylülerin, Türkmen aşiretlerinin çoluk çocuklarıyla isyan bayrağı altında toplanmasının nedenleri üzerinde durmaksızın Kuyucu Murad'ın kanlı icraatlarını övmekten, İmparatorluk ordusunu İslâm askeri olarak yüceltirken, Anadolu Türk'ünü, bağî (yolkesen), şakî (haydut), tağî (azgın), Celâli (âsi) zındık (dinsiz) olarak aşağılamaktan çekinmemişlerdir.

Türk asıllı halka sistematik küçümseme, karalama ve düşmanlığı yansıtan *Naima Tarihi*'nin kaydettiği şu olay düşündürücüdür:

Anadolu halkına karşı açılan bir sindirme harekâtı niteliğindeki sefere komuta eden sadrazam Kuyucu Murad, otağının önünde kazılan büyük kuyuya sorgulanıp katledilen Türklerin cesedlerini doldurtmakla meşgul iken bir sipahinin terkesindeki küçük bir çocuğu görür. Çocuğu attan indirtip karşısına getirtir. Bizzat sorgular. Celalîler arasına neden katıldığını sorar. Çocuk kıtlık yüzünden sıkıntıya düştüklerinde babasının kendisini alıp Celalîlerin arasına katıldığını, boğaz tokluğuna onların yanlarında gezdiğini, babasının şeştar çaldığını söyleyince, ihtiyar vezir; "Hay Celalîleri şevke getirürdü", deyip, çocuğun katline işaret verir.

Fakat nice kişiyi katleden cellâtlar dahi; "Bu masum sabiyi (suçsuz günahsız çocuğu) nice öldürelim?" diye çekinip savuşunca durumu öğrenen Murat Paşa; "Yeniçerilerden birisi öldürsün" diye emir verir. Bu emri alan yeniçeriler çocuğa bakıp; "Biz cellât mıyız? Cellâtlar bile merhamet etti", deyip, emri yerine getirmeyince, Kuyucu Murad bu defa hizmetkârına aynî emri verir. Onların da emri yerine getirmemeleri üzerine, ihtiyar devşirme Sadrazam yerinden kalkar, kürkünü çıkarır, çocuğu tutup kuyunun kenarına götürür ve bizzat boynunu büküp, boğazını sıkarak öldürür ve kuyuya atar.

Kadimî gibi Divan-ı hümayun kaleminden yetişen tarihçi Naima, vezirin bu icraatini dahi onamakta, veziri zulüm ve kan dökücülük ile suçlayanları, kınayıp, garezkâr ve dargörüşlü olarak nitelemektedir.

Naima'nın gözünde ve kaleminde Kuyucu Murad Seyf üd devle (Devletin kılıcı) ve Muhyi-üs Saltana (Saltanatın canlandırıcısı), ünlü bir başkomutan, bütün büyüklük ve iyilikleri nefsinde toplamış, dışarıdan sert görünse de, icraatı şeriat ve peygamber sünnetine uygun bir devlet adamıdır.

Merkezî idare yöneticilerinin zulmüne, yetersizliğine karşı tepki ne kadar haklı olursa olsun, Anadolu Türk'lüğü için sağlıklı çözümün imparatorluk bütünlüğünden kopma ve şehir devletlerine, Türkmen beyliklerine bölünme veya mahallî mütegallibeye sığınma olmadığı su götürmez.

Ancak, anılan tarihî dönemde imparatorluk hükûmetinin, bu hükûmeti tekelinde tutan dönme-devşirme zümresinin devletin kurucu ve aslî sahibi olan milletin üzerine özellikle kapukulu askeri ile yürüdüğü, Anadolu'yu sindirmede timarlı sipahiye, Türk soylu Anadolu askerine güvenmeyen Kuyucu Murad'ın Mısır, Şam ve Trablus'dan takviye aldığı da sabittir.

Baltacılar ocağından yetişen, Enderun'da eğitim gören, Divan-ı hümayun kalemine alınan Osmanlı vak'anüvisi Halepli Mustafa Naima Efendi'nin (1655-1716) meşhur tarihi, devşirme-dönme ruh ve seciyesi için ibret aynası niteliğindedir.

Naima'nın bu eserine hâkim üslûp ve zihniyet, Naima'nın Kadimî Hafız Çe-

lebi'den pek farklı bir duygu ve düşünce taşımadığını göstermektedir. 100.000'den fazla Türk'ün katlini, cesetlerinin dağlar gibi yığılışını, kesilen başların tepeler oluşturuşunu övgüyle anan, basiretli-dirayetli icraat olarak savunan, şer'i şerife, peygamber sünnetine uygun gösteren; bu icraata zulüm denilmesini kısa görüşlülük ve garez sayan Naima, İran Türkleriyle savaşıp, Osmanlı ülkesine iltica eden ve Müslüman olan bir Gürcü Beyi olan Magrav'ın Karaman eyalet beylerbeyliğine atanmasını takiben çevresinde toplanan, dil ve hak bilmez Gürcü gözdeleriyle derebey gibi hareket etmeğe, halkın can, mal ve namusuna tasalluta başlaması sebebiyle Konya halkının direnişe geçtiğini, toplu dilekçe yazarak durumu sadrazama şikâyet ettiklerini, bunun üzerine Magrav'ın korkuya kapılıp adamları ile memleketine kaçmaya çalışırken, Malatya civarında kırk adamıyla yakalandığını doğrulamasına rağmen, bu şahsın cezalandırılmasını zulüm olarak değerlendirmekte ve ağır bir dille kınamaktadır.

Bâtıl bir dini bırakarak İslâm'a geçmiş, İran şahına karşı savaşmış ihtiyar bir gazi olarak tanımladığı Magrav'ın Konya halkına zulüm ve tasallutu sebebiyle cezalandırılmasına içerleyen, acı duyan Naima'nın aynı yıl Urfa civarında Yeni İl Türkmenlerinin, Halep ve Diyarbakır bölgesindeki Beydili ve Bozulus Türkmenlerinin vergilerini zamanında vermedikleri, hayvanlarıyla Müslüman halkın tarlalarına zarar verdikleri gerekçesiyle üzerlerine Yeniçeri sevk edilip ezilmelerini ve yağmalanmalarını alkışlamakta ve bu yağmayı savaş ganimeti olarak saymaktadır.

Naima Tarihi'nde göze çarpan bir özellik de şudur: Osmanlı devlet çatısı altında toplanan kavimlerden hiçbirinin kavmî kimliklerinin varlığını inkâr etmeyen, kavmî adlarını küçültme amacı ile kullanmayan Naima, Türk varlığını İslâm milleti, Evram (Romalı, Rumî) lâkabıyla örtmeğe, Türk'ün devlet için kıymet ve fedakârlığını bu deyimlerle belirsizleştirme ve silmeye çalışmaktadır.

Naima Tarihi'nde Türk kelimesi sahifelere, satırlara, Türk'ün İslâm milleti içindeki yeri, hizmeti, Hanedanın mensup olduğu, devleti kuran kavim olarak taşıması gereken önem ve mevki sebebiyle değil, kozmopolit imparatorluk örgütünün kurucu kavimle menfaat çatışması sebebiyle geçmektedir. Bu hallerde Türk kelimesi karalama ve küçümsemeye hedef olmaktadır.

Devşirme ile çatıştığı noktada, Türk "Türk-ü sütürk" (azgın Türk), "Türk-ü bed lika" (çirkin yüzlü Türk), "Etrak-i bi idrak" (anlayışsız-akılsız Türk), "nadan Türk" (kaba, cahil, haddini bilmez Türk) olarak nitelenmiştir.

Kuruluş ve yükseliş döneminde Türk soylu seçkin Âşıkpaşa-zade (Ahmed Aşıkî 1393-1481) ve Mehmet Neşrî (1440-1520) tarihlerinde gözüken Türklük bilinci ve övüncü, devşirme yazarlarda asla gözükmez. Hatta devletin Türk'e aidiyeti de inkâr edilir.

Kuruluş yüzyıllarının Türk soylu yazarlarında, meselâ Âşıkpaşa-zade ve Mehmet Neşrî'de Türk'lük bilinci, Türk olmanın övüncü, Türk soyunun tarihi ve soybirliği fikri, Göktürk hakanı Bilge Kağan'da, Karahan'lı prens büyük Türk dil bilgini Kaşgarlı Mahmut'da, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'de, Ali Şir Nevaî'de, Vanî Mehmet Efendi'de, milletimizin yeniden doğuşunun önderi Mustafa Kemal'de, cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinde, Atatürkçülükte olduğu kadar berrak ve coşkundur.

Türk kökenli olmayan sivil ve asker devlet adamları içinde, hanedana, İslâm ümmetine, devlete yüksek bir sevgi ve sadakat hissiyle hizmet etmiş ve milletimizce büyük sevgi ve güvenle benimsenmiş olanların da az olmadığı sabittir.

Milletimizin ırkçı taassuptan uzak eşsiz hoşgörüsünü, kadirbilirliğini gösteren bu tesbit, Osmanlı devletinin kaderini derinden etkileyen şu temel gerçeği değiştirmez: Osmanlı imparatorluğunun duraklama ve gerilemesi, Türk milletinin hayat gücünün israf edilişi, tahrip edilişi, devlete devşirme zümresinin hâkim oluşuna paralel bir gelişme izlemiştir.

Devşirme devlet adamı kimliği için dikkate değer bir örnek de Koçi Bey'dir.

Göriceli bir Arnavut devşirme olan Koçi, Osmanlı terbiyesi almasına, ömrünün büyük bölümünü sarayda geçirmiş olmasına, IV. Murad ve İbrahim'e musahip, sır dostu olacak ölçüde yakınlık ve iltifat görmesine rağmen, kavmine olan derin bağlılığını korumuş, Avcı Mehmet (IV. Mehmet) devrinde emekli olunca, memleketi olan Görice'ye dönmüş, ölümünde doğum yeri olan Plamet köyüne gömülmüştür.

Koçi Bey'in kendisi gibi Müslüman olup, Hurrem adını alan kardeşinin IV. Mehmed döneminde Rusya'ya kaçtığı, eski dinine döndüğü, Andrey adını aldığı bilinmektedir. Koçi Bey, Osmanlı devletinin durumu, gerileme sebebleri ve islahat çareleri hakkında IV. Murad ve İbrahim'e sunduğu risalelerle şöhret bulmuştur.

Koçi Bey Osmanlı devletinin duraklamasını özellikle tımar ve zeamet düzeninin bozulmasına, tımarlı sipahi düzeninin çökmesine, ulûfeli asker sınıfının kapıkulu ocaklarının tımarlı aleyhine yaygınlaşıp güçlenmesine, mevcudunun hazinenin kaldıramayacağı ölçüde yükselmesine rağmen gerçek bir askeri güç olmaktan çıkmasına, kapukulu maaşının büyük bölümüne ve toprak gelirlerine saray etrafında ortaya çıkan, sarayın koruduğu bendegânın hiç bir hizmet karşılığı olmaksızın el koymasına ve yönetici sınıfın halkı acımasızca soymasına bağlar.

Koçi Bey, Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselişini tımarlı sipahinin sağladığını, devletin yenilmez aslî gücünün tımarlı sipahiden geldiğini, bu askerin devletin en şecaatli, güçlü, şan ve şefkat sahibi askeri olup, her eyaletin ruhunun parlaklığının ve güzelliğinin tımar ve zeamet ehlinden, atadan asker olan soylu dirlik sahiplerinden, ocak ve ocakzadelerden geldiğini belirler.

Ulûfeli asker sayısını azaltmayı öğütleyen Koçi Bey'in saraya, kapukulu ocaklarının hizmetli, asker hazırlayan acemi oğlanlar ocağına şehirli, esnaf, Türk soylu çocuk alınmaması yolundaki önerisi disiplin özlemi ve geleneğe bağlılık olarak değerlendirilebilir. Reayanın iktisadî gücünün korunması ve halka merhamet gösterilmesinin devlete olan bağlarını güçlendireceği doğrultusundaki tavsiyeleri akılcı tedbirlerdir.

Ancak risalesini kendi nefsini müdafaa ve başkalarına zarar vermek için yazmadığını, aklının erdiği kadar devlete faydalı bulduğunu söylediğini kaydeden Koçi Bey, padişah katında kendi kavmi için iltimas talep ederken kullandığı üslûp ile dikkat çekmektedir. Padişaha Kırım Türklerini kâfir Cengiz soyundan gelip, İslâm ülkelerinde galebe çalan, sonradan Müslüman olan bir kavim olarak gösteren, Timur'un alçak halli bir Tatar olduğunu, Kırım hanlarının Cengiz soyundan geldiğini, kendilerinden genellikle hayır gelmediğini, Kırım'ın beter ve yaban bir ülke olduğunu, Tatar taifesinden bir hizmet gelmediğini, zararlarının da görüldüğünü, onlara asla dostluk gösterilmemesini, Tatar hanzadelerinin el öpmeğe geldiklerinde fazla itibar edilmemesi gerektiğini öğütleyen Koçi Bey, Arnavutluğu altın-gümüş emsali insan madeni olarak gösterir. Arnavut diyarında öyle adam vardır ki, onbeş yirmi kılıca gelir şahbaz ve cesur evlâtları vardır. En kötüsüne padişah iltifat edip dirlik verse, insan yiyen arslan olur. Bundan anlaşılır ki, bu dirlik açılsa onbeş yirmi adam istekli olur, der.

Koçi Bey, dirliklerin Arnavutlara ve-

rilmesini öğütleyişi, ülkesini devlet adamı üreten verimli bir toprak, maden ocağı olarak tanıtma ve sevdirme çabası doğal görülebilir. Hoşgörü ile karşılanabilir. Ancak, Koçi Bey'in Türk, Yörük, Tatar kelimeleriyle tarif ettiği Türk zümreleri için sevgi ve saygı ifade eden bir dil kullanmadığı, sır dostu olduğu, musahipliğini yaptığı padişahlara da böyle bir sevgiyi telkin etmediği, aksine soğutucu bir ifade kullandığı göze çarpmaktadır (*Koçi Bey Risalesi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s.23, 28, 37, 43, 73, 134.) Bu düşündürücüdür.

Osmanlı edebiyatındaki Türk düşmanlığının diğer bir kaynağı da, din eğitimine sızan Arap, Yahudi kaynaklı hurafeler, İslâm dünyasında önderlik mevkini Türk'e kaptırmanın, sürekli Türk yönetiminde kalmanın hoşnutsuzluğunu ve ilk karşılaşmadaki yenilgilerin hıncını, Türk üstünlüğüne hasedin yarattığı kompleksi, din ve iman esası haline getiren Arap ırkçılığıdır.

İslâmiyetin insanlığı ululamış olmasına, inananların eşitliğini esas almasına, insanın Allah katındaki mevkiini soy, sop, cins, servet ve mevkiine değil, kişinin sahip bulunduğu manevî değerlere, iman ve emeline bağlamış olmasına rağmen, İslâm dairesine giriş Arap kavminin hiçbir millette görülmemiş ölçüde bağlandığı soya öncelik verme duygusunu ve ırkçı bağnazlığını gidermeye, itidale sokmaya yetmemiştir. Aksine İslâm'ın ilk asrında kazandığı birlik ve dinamizmle yaptığı fetihlerle, İslâmın yayıcısı oluş, Arabın, Arap olmayan Müslüman milletlere karşı üstünlük duygusunu mübalâğalı şekilde takviye etmiştir.

Bir ülküye, kutsal bir amaca içtenlikle bağlılıkla yapılan hizmetin, katlanılan fedakârlığın, başarılan işlerin ruhlarda ve seciyelerde yarattığı olumlu değişim ve gelişim tartışma dışıdır. Değinmek istediğimiz, İslâm evrenselliği değil, Arap (ulema ve ümeranın) yönetici ve aydınlarının İslâm-öncesi itiyad ve iddialarını -İslâmî esaslarla bağdaşmamasına rağmen- İslâmî düsturlar olarak telkin etmeğe yönelmeleri, Kur'an'la, Hadisle ilgisi olmayan hurafatı, siyasî emellerini, ihtiras ve hasetlerini, tarihle, coğrafya ile akılla, bilimle, İslâmî kardeşlik duygusu ile bağdaşmayacak şekilde iman ve itikad esasları olarak temellendirme çalışmalarıdır.

Özellikle 3. Halife Hz. Osman'ın katlinden sonra, Hz. Ali döneminde başlayan seçkin soylular arasındaki iktidar kavgası devrinde ve müteakip safhada rakip partiler üstünlük kurarak iktidar iddialarına meşruluk kazandırmak için

Timur

Hadis'i mesnet yapmaya çalışmışlar, bu gayret giderek uydurma hadislerle hanedanlar, partiler, mezhepler arası ideolojik-psikolojik savaşa dönüşmüştür.

Arap iç iktidar kavgasında gözüken bu müessif tutum, Araplığın, Arap olmayan İslâm kavimleriyle münasebetlerinde de görülmüştür.

Ancak Kur'an, hadis, tefsir bilimlerinin kaynağı, üreticisi, öğreticisi, otoritesi mevkiinde olma iddiasını taşıyan Arap bilim ve siyaset adamları İslâmî bilgi ve inanç kılıfıyla tedavüle sürdükleri hurafeler ve kavmî, siyasî emellerini aklî değil, naklî bilgiler sahasına yerleştirmeği, medrese yoluyla Arap olmayan Müslüman milletlere de telkini başardılar.

İslâm milletlerin karşılıklı sevgi ve saygısına, dayanışma ve kardeşliğine, yüce bir amaç için ortak çabasına hizmet etmekten çok bir kavmin egoizmini, tahakkümünü meşrulaştırmağa yönelik iddiaları; Arabın ve Arap dilinin üstünlüğü, kutsallığı, Arap kavmini sevmenin iman esası sayılması, evrensel İslâm devleti reisinin halefinin herhalde Araptan, Kureyş'den olması, Arap olmayan Müslümanın mevali = köle sayılması, İslâmlar arası evlenmelerde Arap olmayan erkek ve kadının Arap erkek ve kadınına istisnaî haller dışında denk sayılmayarak, böyle evlenmelerin tecviz edilmemesi, makûl ve haklı olmadığı gibi, İslâma da aykırı Arap ideolojisidir.

Ancak Arap bilim ve ideolojisinin İslâmla çatışan ifratı bu noktada kalmamış, Arap olmayan Müslüman milletlerin varlığını, emeğini İslâm için hizmetini inkâra, millî, kavmî kimliklerini silmeğe, küçültmeğe de yönelmiştir.

Türk'ün İslâm ile ilk teması, Türk-Arap tanışma ve ilişkileri, 7. yüzyılda Önasya kavimlerinin, Türk yurduna tecavüz ve talanı, ırkçı Emevî saltanatının Arap olmayan milletleri köleleştirme girişimleri çerçevesinde şekillenir. Türkler bu girişime şiddetle karşı koyar. Türk yurdunun batı ucundaki Arap ilerlemesi geçicidir. Araplar Türkistan'da, Suriye, İran, Irak ve Mısır'da sağladıkları başarıyı sağlayamamışlardır.

Türklerin İslâmiyeti topluca benimseyişi, İslâmı benimseyen diğer milletler gibi yenik düşme ve tâbi olma sonucu değil, Arap istilâ gücünün çekilişinden sonra 10. yüzyılda olmuş ve akabinde de İslâm dünyasında önderlik mevkii, İslâm milletlerinin himaye ve yönetimi, Arap ülkelerinin idaresi adeta sürekli olarak Türklere geçmiştir.

Bu durum Türklere karşı haset ve husumet duyguları ile dolu bir edebiyatın doğmasına yol açmıştır. Araplar askerî ve siyasî sahadaki yenilgi ve bağımlıklarını dinî kisve giydirilmiş, açık veya sinsi bir Türk düşmanlığı ifade eden bir edebiyat ile telâfiye çalışmış, bu edebiyatı etkili bir ideolojik silâh olarak kullanmışlardır.

Burada belirlemek istediğimiz husus, Osmanlı toplum ve edebiyatında Türk düşmanlığına Arap bilimi ve ideolojisinin de zemin oluşturduğudur. Hayret ve ibret verici bir gerçek şudur ki, aynı kaynaktan esinlenen mukaddesatçı İslâmî, siyâsî edebiyat Türkü küçümseyen, inkâr eden açık-gizli düşmanca tutumunu günümüzde de sürdürmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in Kehf Suresinin 83-108 âyetlerinde Ye'cuc ve Me'cuc taifelerinden ve Zulkarneyn adlı bir zattan bahseden kısa yer alır. Kıssada Ye'cuc ve Me'cuc'ün kötülüğünden, saldırganlığından korkulan bir kavim olduğu, Zulkarneyn'in Ye'cüc ve Me'cüc'le onlardan şikâyetçi olan komşularının hududunu teşkil eden iki dağ arasına demir ile bakırdan büyük bir sed yaparak Ye'cüc'ün akınlarını önlediğini belirten âyetlerde, Ye'cüc ve Me'cüc'ün ülkesi, yaşadığı çağ hakkında bilgi yoktur.

Kur'an, tarih ve coğrafya ansiklopedisi değildir. Hazret-i Muhammed'in bu âyetlerin tarih ve coğrafya bilimleri çerçevesinde bir açıklama yapmadığı bilinmektedir.

Ancak Khazin lakabıyla tanınan Arap Kur'an yorumcusu İmam Alâuddin Ali ibni Muhammed miladî 1324 yılında yazdığı "Lu bâb-ut-Te'vil fi Maâni-t tenzil" adlı eserinde, eshaptan İbni Abbas'a isnad edilen bir rivayete dayanarak Ye'cüc Me'cüc kavminin Türkler olduğunu, Türk kelimesinin Arapça terk mastarından geldiğini, Zülkarneyn'in inşa ettiği seddin ötesinde bırakıldıkları, terk edildikleri için Türklere terk edilenler mânâsında etrak dendiğini, bunların dünyayı tahribe uğraştıklarını, bir sınıfının 120 arşın boyunda yaratıklar, bir bölümünün ise bir karış boyunda olduklarını, vücudlarının kıllarla örtülü, kendi ölülerini yiyen iğrenç yaratıklar olduğunu ileri sürer.

Bu görüş ve iddiaya hasta ve garazkâr bir dimağın ürünü saçmalıklar olarak gülünüp geçilebilir. Fakat, bu düşünce bir çok Arap Kur'an yorumcusunca aynen benimsenip, tekrarlandığı gibi, Arabın manevî esaretine düşen Osmanlı medreselerinde de itiraz görmeden benimsenerek Türk çocuklarına soyları hakkında utanç duygusu aşılanmıştır. (İsmail Hami Danişment, *Türklük Meseleleri,* s.83-114)

Büyük Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının ümmet fikrine dayalı evrensel İslâm imparatorlukları oldukları için, dinî ideolojinin hâkim olduğu tarih döneminde coşkulu bir dindarlığı temsil eden seçkin bir muhtediye, dinî bilimlerde mertebe sahibi olma ve seçkin sahabenin neslinden gelme ve üstün meziyetlerini sürdürme iddiası taşıyan Araplara, şeyhlere, seyitlere, şeriflere özel bir mevki ve itibar verilmesi yadırganmayabilir. Ümmetin siyasî ve manevî birliğini koruma gayreti ve tedbiri olarak değerlendirilebilir.

Ancak, akılla, bilimle, İslâmla asla ilgisi olmayan ve bağdaşmayan çirkin hurafelerin Kur'an ve Hadis bilgisi diye öğretilmesine karşı çıkılmayışı, bütün Müslümanları barındıran, koruyan evrensel bir devleti inşa görevini yüklenen Türkün kendi yurdunda sinsi bir saldırı ve istilâya maruz kaldığını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun kozmopolit yönetici kadro tahakkümüne girişi ile mefkûresizleştiğinin, Türk merkezli olmaktan çıktığının, Türkün hayatî menfaatlerini korumak esasından uzaklaştığının açık ve kesin bir belirtisi, Suriye, Irak, Mısır gibi Osmanlı yönetimine katılmadan önce de Türk asıllı hükûmetler elinde bulunan ve önemli ölçüde Türk nüfusa sahip bulunan ülkelerdeki Türk varlığının Osmanlı çağında güçlenip kökleşmeyişi, aksine tükenmeğe yönelişidir.

Metropol, anavatan, hâkim millet fikrini kaybeden Osmanlı yönetimi Türk nüfusunu ölçüsüz şekilde harcarken, Doğu Anadolu'nun Türk nüfusunun büyük ölçüde zayiine, Batı ve Orta Anadolu'nun Türk aşiretlerinin gücendirilerek İran'a kaçmasına yol açmıştır. Osmanlı yönetimi ile Anadolu Türklüğü arasında beliren zıtlaşma, açıklama gerektiren bir konudur.

Bilindiği gibi Türk milletinin Selçuklu Hanedanı önderliğinde Ortadoğu'ya çıkışı ile Türk iskânına açılan "Türkiye"leşen Anadolu, Büyük Selçuklular çağında müstakil bir Türk yurdu olmaktan çok, Çin seddinden Ege'ye uzanan büyük Türk yurdunun dinamik batı ucu olmuştur.

Koçi Bey

Sonraki yüzyıllar boyunca da cihad serhaddi olması sebebiyle Türk vicdanında özel bir önem kazanmasına rağmen, Türklük camiasının büyük bölümü, Anavatan niteliğini koruyan Orta Asya ve Kafkasya-İran sahasında varlığını ve yoğunluğunu sürdürmüştür.

Anadolu Selçuklu devletinin çözülmesinden sonra, Moğol dalgasının Türklük sahasında dağılıp emilmesini müteakip geniş Türk dünyasında derleniş, geleneksel Büyük Türk Hakanlığı makamının doldurulması kolay olmamıştır.

Türkiye tahtına (Selçuklu mirasına) geçmek için en ısrarlı iddia, Konya'ya sahip Karamanlı Türkmen beyliğinden geldiği gibi, Büyük Türk Hakanlığı makamı için iddia da Türklük sahasının büyük bölümünü Türk anavatanını elinde bulunduran Doğu'daki Türk hanedanlarından gelmiştir.

Bu nedenle, Osmanlı uç beyliğinin doğuya doğru genişlemesi, kendiliğinden güçlü Türk beylik ve devletleriyle karşılaştığı sürece Avrupa'daki fetihleri kadar kolay olmamıştır. O kadar ki, Osmanlı Beyliğinin Bizans'a, Balkanlara karşı savaşlarını Rumeli fetihlerini coşkuyla destekleyen, Osmanlı ordularına gönüllü olarak katılan Anadolu Türkmen beyliklerinin halkı, Osmanlının bu beylikleri tasfiye girişimini aynı coşkuyla karşılamamış ve düşmanca bir davranış olarak görmüş, meşru saymamıştır.

Bir din ve milliyet savaşı değil, hanedanlar arası üstünlük savaşı sayılan çalışmalarda halkın ve askerin vefa ve bağlılık duygusu kendi beylik hanedanlarını kolay terke müsait olmamıştır.

Anadolu'yu birleştirmede askerî üstünlükten çok gönülleri celbetme yöntemini izleyen ilk atalarının tutumundan ayrılan Yıldırım Beyazıt'ın Büyük Türk hanedanlığı mevkiine erişmiş bulunan Timur ve Türkistan ordusu önünde yenik düşmesinin önde gelen sebebi, Osmanlı ordusundaki Aydınlı, Karamanlı, Çandarlı Türkmen Beylikleri askerlerinin, yani Anadolu askerinin büyük bölümünün beylerini ve bayraklarını Timur'un yanında görüp Timur safına geçmiş olmasıdır.

Osmanlı tarihçileri hanedan tarafgirliği ile savaşın sorumluluğunu Timur'a yüklemeleri ve onu ağır dille suçlamış olmaları bir gerçeği değiştirmez. Osmanlı-Timur, Türkiye-Türkistan çatışmasını, o devrin Türk halkı bir din ve milliyet savaşı değil, hanedanlar arası üstünlük yarışı olarak görmüştür.

Timur kendi hayat döneminde Ege'den Çin'e kadar Türklük sahasında siyasî birlik kurmuş olmakla birlikte, Ankara savaşının İstanbul'un fethini 50 yıl, Türkiye birliğini 100 yıl geciktirmiş olduğu açıktır. Osmanlı'ya karşı doğudan gelen tehlike, Türklük sahasına hâkimiyet, Büyük Türk İlhanlığı makamına sahiplik iddiası Timur ile sona ermemiş, Akkoyunlu ve Safavî Türk devletleri de bu doğrultuyu izlemişlerdir.

Olayın konumuzla ilgili yönü şudur. Osmanlı devşirme devlet erkânı Timur önündeki yenilginin hanedana verdiği kompleksi ve bu yenilgiden doğan acıları sömürerek hanedan çevresine Anadolu Türküne karşı güvensizlik duygusu, doğu Türklerine (Türkistanlılara) karşı da onları ayrı bir millet (Tatar) gösterip hınç aşılamağa çalışmışlardır.

Türk varlığı ve gücü için en yıkıcı etkilere yol açan gelişme, İran'a hâkim

olan Safavî Türk hanedanının Şia mezhebini benimseyip bunu zorla yaymağa çalışması ile İslâm dünyasının kronik hastalığının Türk millî bünyesine aşılanmış olmasıdır. Değişik hanedanların yönetiminde bulunsa bile, ruhî, kavmî bütünlük duygusunu koruyan Türklük, böylece biri diğerini küfür sayan iki ayrı din grubu gibi birbirlerine yabancılaşmış ve husumete yönelmiştir.

Bu safhada İran Türk hanedanlarının kudret ve iktidarlarını Şia esasında birlikte korumaya kalkarak Sünnî mezhepli tebaalarına karşı şiddet kullanmaları, Anadolu'ya ideolojik yayılma ile ele geçirme girişimi, İslâm dünyasını Sünnî mezhep esasında birleştirme politikasını izleyen, ayrıca güvenliği, varlığı Anadolu'daki köklü tutunmasına dayalı bulunan Osmanlı'yı Şia'ya karşı aynı şekilde sert tedbirler almaya yöneltmiştir.

Sünnî Osmanlı, Şii İranlı Türk hanedanlarının üstünlük mücadelesinde muharebe meydanlarında çiğnediği karşı taraf topraklarında sapık mezhepli sayarak yok ettiği Türk insan varlığı, korku veren, tarihin akışını değiştiren boyutlara erişmiştir.

Osmanlı'nın mezhep kavgasında harcadığı Türk varlığının Avrupa'da fetihler ve bu fetihleri korumak için sarfedilen kandan az olmadığı belirgindir.

Mezhep nifakı ile, bir bütün teşkil eden Türk milletinin düşman milliyetler oluşturacak şekilde bölünmeğe ve birbirleriyle yabancılaşmağa sevk etmenin, karşılıklı kırdırmanın, tarihte Türk milletine karşı işlenmiş en ağır suç olduğu, bundan doğan zaafın hâlâ giderilemediği, milletimizin kendisini böyle bir hatadan ve yol açtığı zararlardan koruyamadığı açıktır.

Bu gelişimin ayrıntılarına girmek yazımızın kapsamını aşmaktadır. Ancak Osmanlı edebiyatındaki Türk düşmanlığının bir nedeni de, Osmanlı hanedanı ile İran'a hâkim Türk hanedanları arasındaki -mezhep temalarını ideolojik silâh olarak kullanan- üstünlük kavgasında, Osmanlı merkezî yönetiminin dönme-devşirme sınıfının tekeline geçmesinden ve bu sınıfın sömürücü-baskıcı tutumundan zarar gören Anadolu halkının özellikle Alevî Türkmen zümrelerinin İran'a meyletmesi, zaman zaman İran yanlısı bir tutum içinde bulunmasıdır.

Bu hâl, merkezî idareye itaatli halkı Osmanlı beynelmilel kimliği veya İslâm, şehrî, reaya kelimeleriyle tarif eden Osmanlı idarecilerinin merkezî yönetime direnen Anadolu Türküne Celâlî, bağî, tağî, şakî demediği durumda Kızılbaş, Zındık damgası vurmasına yol açmıştır. Zamanın akışı içinde Anadolu'nun Sünnî halkı Müslüman kelimesiyle adlandırılarak kavmî kimliği silinirken, Türk kelimesi adeta Müslümanlığı da inkâr edilerek Alevî soydaşlarımız ve İran Türklüğünü adlandırmak için kullanılmağa başlanmıştır.

Böylece Türk kelimesi Türkiye halkının ortak soyadı olmaktan, Oğuz Han'dan çağımıza varlığını sürdüren, kimliğini koruyan bir kavmi belirleyen mânâsından koparılarak, münhasıran Alevî, Çepnî, Yörük, Tahtacı, Türkmen zümrelerini belirleyen küçümseme ve ayırmada kullanılan bir kelime olmuştur.

Romen tarihçisi ve devlet adamı İorga, Osmanlı devleti içinde birbirine benzemeyen iki cemiyet bulunduğunu, bu iki cemiyetin birbirinden pek farklı seciye taşıdığını, atalarının çalışkanlık, fazilet ve kanaatkârlığını sürdüren Türk cemiyeti (veya kavmî menşeine bağlı kalan halk tabakası) üzerinde hemen hemen bütün Hıristiyan ırklardan devşirilmiş her türlü ahlâksızlığa müsait seciyede bir Osmanlı cemiyetinin olduğunu, bu devşirme sınıfının 17. yüzyıldan itibaren devletin ve ülkenin bütün imkânlarını eline geçirdiğini kaydetmektedir. (İsmail Hami Danişment, *Türklük Meseleleri*, s.50-51)

Naima Efendi

Devleti Türk milletinin hayatî menfaatlerinin yörüngesinden çıkarmakta olduğu gibi, Türk toplumunun millî karakterimize yabancı mezhep taassup ve kavgasının ithaline, bu konuda şiddet gösterilmesine ve İran Türk devletiyle kronikleşen bir savaş durumunu yaşamasında devşirme zihniyetinin menfi rolü gözden kaçmayacak kadar belirgindir.

Ziya Gökalp kendini devlet kurucusu olarak hak sahibi gören Türkmen taifesinin hizmet mevkilerinin devşirmeye tahsisi ile devletten dışlanmış olmayı ve baskı altına alınmayı hazmedemediğini, bunu Evlâdı ihmal edip Ashabı öne çıkaran Ehl-i Beytin (Hz. Muhammed'in ailesi) zulüm görmesine yol açan tarihî uygulamaya benzettiklerini ve Osmanlı'dan uzaklaştığını kaydeder. (Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s.27-28)

Dıştan yıkıcı, içten dağıtıcı güçlere karşı başedemeyen saldırgan Batı emperyalizmi karşısında çaresizliğe düşen Osmanlı yönetiminden tâbi Hıristiyan ve Müslüman uluslar peşpeşe ayrıldılar.

Gerçek bir Osmanlı vatanseveri olmaktan çok, kendini tâbi milliyetlerden birine mensup hisseden kozmopolit seciyeli idarecilerin, Osmanlı aydınlarının bir bölümü imkânları ölçüsünde kendi milliyetlerine hizmet etmekle kalmayıp ayrılık hareketlerine katıldılar. Kendilerine anavatanlarını seçtiler. Ülkesinin, halkının geri kalmış olmasından Türkü sorumlu göstyermeğe devam ederek alışık oldukları Türk aleyhtarı tutumu sürdürdüler.

Yüzyılları aşan hayat ve idare beraberliğine rağmen, dilde, amaçta, ekonomide çözülmeş bir kaynaşma ile ortak millet bilincine erişememiş toplumların ayrı millî kimlik edinmelerini, bu tutum ilgili bütün taraflara felâket getiren bir karmaşa, bir emperyalizm tuzağı olmadıkça kınayamayız.

Bizce üzerinde ibretle durulması gereken temel husus, Türk aydınlarının ideolojik bağımsızlıktan yoksun olma sebebiyle, yegâne sorumlu oldukları merciin Türk milleti olduğunu, imparatorluk fiilen çökünceye, Türkiye halkı topyekûn idam sehpasına sevk edilinceye kadar görememiş, Türk millî kimliğine sahip çıkma şuuruna erişememiş olmasıdır. □

KAYNAKLAR

İbrahim Peçevi (sadeleştiren Murat Uraz), *Peçevi Tarihi*, Cild I-II
Cemal Bardakçı, *Dönmeler-Devşirmeler, Mütegallibeler*
Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*
İsmail Hami Danişment, *Türklük Meseleleri*
Çetin Yetkin, *Etnik ve Toplumsal Yönleri ile Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, Cild I-II.
Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cild I-II
Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*
Koçi Bey Risaleleri
Naima Tarihi, Cild I-II-III
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, Cild I-II
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*
Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*

Türkiye Hatıraları

HERBERT MELZİG

FALİH Rıfkı Atay'ın kardeşi, Ankara milletvekili ve Ulus Gazetesi'nin yazı işleri müdürü Neşet Halil Atay, Atatürk'ün yakınlarından biri olup, benim Alman Hükûmeti adına Berlin'de ağırladığım ilk Türk konuk idi. Ziyareti 1935 yılının başlarına rastlıyordu. Ondan birkaç ay sonra bizzat Falih Rıfkı Atay ve Dr. Vedat Nedim Tör (o zamanlar İçişleri Bakanlığı Matbuat Genel Müdürü idi) geldiler.

Ben, 1934 Temmuz'undan itibaren Reich-Hükûmeti'nin Basın Bölümünde Doğu Basını lektörü olarak görevli idim.

Neşet Halil Atay, karakter sahibi, Kemalizmin fikirlerini tamamen benimsemiş bir. Türk gazetecisi idi (ve) Nasyonal-Sosyalist ideolojiyi reddettiğini gizlemiyordu. Türkiye o zamanlar dünyadaki itibarının doruğunda bulunuyordu. Atatürk'ün ülkesinden gelenler Berlin'de öncelikli bir muameleye tâbi tutuluyordu.

Alman Füze Araştırmalarının öncülerinden biri olan Dr. Heylandt, Neşet H. Atay'ı Berlin-Britz'deki Heylandt Tesislerini görmeğe davet etti. Ben, Neşet Atay'ın tercümanlığını yapıyordum. Dr. Heylandt, kendisinin bulduğu havayı sıvılaştırma metodu ile meşhur olmuştu. Türk misafire bizzat bir deney yaptı: bir kaptan sıvılaştırılmış havayı bir elmanın üzerine döktü ve elma derhal bir granit kaya gibi sertleşti. Öğle yemeğini Dr. Heylandt'la birlikte yedik ve sonra ilk füze araştırmalarının yapıldığı alanı gezdik. Neşet H. Atay çok etkilenmişti. Onun Berlin'deki zamanının böyle renkli geçmesine seviniyordum.

Deneme alanında bir de füze ile çalışan ve deneme esnasında kazaya uğramış bir otomobilin enkazını gördük. Sürücü ölmüştü. Füze araştırmaları o zamanlar henüz emekleme döneminde bulunuyordu. Yıl 1935 idi. Kim bu araştırmaların son derece hızla gelişip, uzaya açılmayı mümkün kılacağını o za-

Prof. Dr. Herbert Melzig Kimdir?

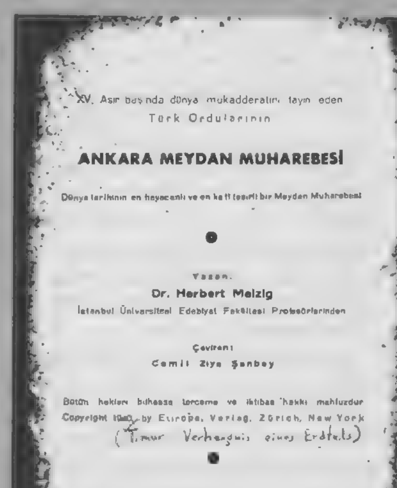
XV. Asır başında dünya mukadderatını tayin eden Türk Ordularının

ANKARA MEYDAN MUHAREBESİ

Dünya tarihinin en heyecanlı ve en katî tesirli bir Meydan Muharebesi

Yazan:
Dr. Herbert Melzig
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden

Çeviren:
Cemil Ziya Şanbey

Bütün hakları bilhassa terceme ve iktibas hakkı mahfuzdur
Copyright [illegible] by Europa, Verlag, Zürich, New York
(Timur Verhängnis eines Erdteils)

İSTANBUL 1941

Ülkemizde uzun yıllar kalmış, bazısı Türkçe olmak üzere çeşitli eserler yazmış bulunan Melzig, aşağıda görüleceği gibi çok ilginç bir kimsedir.

Çevirisini sunduğumuz kısa Türkiye Hatıraları'ndan öğrendiğimize göre, Melzig, Hitler devrinde Almanya'da Kültür ve Propaganda Bakanlığı'nın Ortadoğu kısmında çalışan bir memurdu. Bu görevi vasıtasıyla birçok Türk ziyaretçi ile tanışmış, daha önemlisi Atatürk hakkında bir eser yazarak, Türk yetkililerin ilgisini çekmiş ve Üniversitede "Lektörlük" görevine getirilmiştir. 1938 Mart'ından 1947 Kasım'ına kadar Türkiye'de kalan Melzig, nasıl olduğu bilinmeyen bir şekilde kendini Dr. ve profesör olarak tanıtmış, eserlerinin başında bu unvanları kullanmıştır. Hitler hükûmetinin, Almanya'dan Türkiye'ye kaçmış ilim adamlarının durumunu incelemek üzere gönderdiği Herbert Scurla isimli zatın yazdığı raporda (ki bu rapor 1987 yılında Frankfurt'ta Dağyeli Verlag tarafından yayınlanmıştır), Melzig hakkında çok olumsuz şeyler yazılmıştır. Adıgeçen kitapta, Scurla Raporunun Prof. Neumark tarafından yazılmış tenkidinde, Melzig'in Berlin Üniversitesi'nde doktora yaptığının, bütün araştırmalara rağmen tesbit edilemediği, profesörlük sıfatının ise kendinden menkul olduğu belirtilmiştir. (Bu sıfat belki üniversitede lektörlük yapmasından kaynaklanmaktadır. -T.A.) Melzig'in kumar iptilâsı yüzünden beş çocuklu ailesini ihmal ettiği ve bu yüzden feci durumlara düşmeleri nedeniyle Alman kolonisinin, bu zatın Almanya'ya geri çağrılmasını istediğini de öğreniyoruz. Hatta, bizim kulağımıza gelenlere göre, onun bir istihbarat ajanı olduğu bile söylenmektedir. Atatürk lehine yazdığı esere rağmen

mandan görebilirdi?

Birkaç ay sonra, Ulus'un başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın ve Matbuat Genel Müdürü Dr. Vedat Nedim Tör'ün Berlin'i ziyaretleri daha az talihli bir zamanda vuku buldu. Onlar eşleriyle birlikte davet edilmişlerdi ve Propaganda Bakanı Goebbels tarafından kabul edileceklerdi. (Konuklar) o dönem Almanya'sının en kibar ve tanınmış otellerinden Unter den Linden (caddesindeki) "Hotel Adlon"a yerleştirilmişlerdi. Bayan Atay, Dışişleri Bakanlığınca, kendisiyle ilgilenmekle görevlendirilmiş hanımla kavga etmişti, bu yüzden ben kendisine alışverişlerinde refakat etmek zorunda kaldım. Bayan Atay, mükemmel Fransızca biliyordu. Bana: "Kocamın Bakanlıktan Bay K. ile dışarı çıkmasına müsaade edemem. O, yarım saat içinde ona, Berlin'de mevcut bütün kirli şeyleri gösterebilecek biridir" demişti. Ben, Bay K. hakkında sadece şu kadarını biliyordum ki, o Tiergarten'deki Alman Sanatkârlar Dostluk Evi'nde yeni film artistlerini avlamağa çıkardı.

Bayan Atay, Goebbels'in karısının, sosyetede elbiselerinin zerafeti ile göze çarpan biri olduğunu duyunca ondan aşağı kalmak istemedi. Goebbels'in evinde yakında verilecek kabul'de, bir mavi tilki "cape" ile görünmek istiyordu. Ranke Caddesi'ndeki bir kürkçüde mavi tilkilere baktı. Satın almakta tereddüd edince, dükkan sahibi bana Hanım'ın Türk olup olmadığını sordu. Ben tasdik edince, arka kısma gitti ve bir Hermelin-manto ile geri geldi. "Bunu bana Türk Cumhurbaşkanının kızı ısmarlamıştı" diye Hermelin mantoyu gösterdi. Sahne gerçekten nahoş idi. (Bir kere) Türkiye Reisi Cumhuru'nun kızı, en azından kendi kızı yoktu. Hermelin mantoyu ısmarlayan hanım, onunla başka bir ilişkisi olan biri olmalıydı. Ben bu sözleri duymamış gibi yaptım ve "Mavi Tilkiler" ve Bayan Atay'la Hotel Adlon'a döndüm. Goebbels'lerdeki kabulün, bütün hazırlıklar yapılıp, Limousine (otomobil) Otel kapısına geldikten sonra birdenbire özür dilenerek iptal edilmesi Bayan Atay'da büyük düş kırıklığına neden oldu. Goebbels ailesinde büyük bir kavga çıkmıştı. Frau Magda Goebbels, kocasını "kaçamakları" yüzünden Hitler'e şikayet etmişti. Goebbels, güzel Lyda Baarowa'yı elinden aldığı için, film artisti Gustav Fröhlich tarafından pataklanmıştı. Bakanlık tarafından verilecek kabulün yapılmamasını bir dereceye kadar telafi eden husus, vaktiyle çok meşhur olan film artisti Leni Riefenstahl'ın daveti oldu. Hitler, bu hanıma özel bir sinema yaptırmıştı. Türk misafirler bu sinemada bazı güzel filmler gördüler. Birkaç gün sonra da karışık duygularla (Türkiye'ye) döndüler. Maamafih, her iki Türk şahsiyetinin ziyaretleri Türkiye için faydasız olmadı. Dr. Vedat Nedim Tör'den, Türkiye'den bana İstiklâl Harbi'ne ve Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişmesine dair Türkçe yayınları göndermesini rica ettim. Özellikle, Atatürk'ün şahsiyeti benim ilgimi çekiyordu. Vaktiyle Almanya'da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunu, asker ve lider olarak tasvir eden birkaç kitap yayınlanmıştı. Bunlar kısaca söylersek onu, çağın diktatörleri arasına koyuyorlardı. Ben ise Atatürk'ün şahsiyeti hakkında tamamen farklı bir görüşte idim. Çok tuhaf gelebilir, ama benim, yaşıtlarımın aksine Hitler'e karşı bir antipatim vardı. Atatürk'ün şahsiyeti beni cezbediyordu. Hitler aslında insanlardan nefret eden biriydi. Daha 1935 yılında Toplama Kampları vardı ve Gestapo, Nasyonal Sosyalizmin muhaliflerine zalimce işkenceler tatbik ediyordu. Yahudiler aleyhinde "takipler" de artık başlamıştı. Buna mukabil Atatürk büyük bir Humanistti, insanlık ideali ile dolu bir insandı ve Türk halkını sosyal ve kültürel bir ilerleme sancağı etrafında toplamıştı. Dr. Vedat Nedim Tör'ün Ankara'dan gönderdiği kaynaklara dayanan, "Kemal Atatürk-Untergang und Aufstieg der Türkei-(Kemal Atatürk-Türkiye'nin Batışı ve

Falih Rıfkı Atay

yüksek makamlardan (Lektörlüğe tayini dışında) umduğu şekilde bir ilgi görmediği anlaşılmaktadır. Böyle bir ilgiyi beklediği, 1946 yılında İnönü'nün söylevlerini de bir kitap halinde bastırmasından anlaşılmaktadır.

Hatıralarında bir komünist düşmanı olarak görünen Melzig'in, İkinci Dünya Harbi sonunda Doğu, yani Komünist Almanya'ya gitmesi de dikkat çekicidir. Hatta daha sonra Batı Almanya'ya sığınıp, mülteci maaşı bağlanması için başvurduğunu da biliyoruz. Bunun üzerine oturduğu kasabanın Belediye Başkanı, hakkında bilgi edinmek üzere, Türkiye'de uzun yıllar yaşamış olan ve benim de İstanbul Hukuk Fakültesi'nde kendisinden Maliye dersleri okuduğum değerli hocam Prof. Fritz Neumark'ı davet etmişse de, hocam bu insanla hiçbir ilişkisi olmasını istemediğini bildirerek, davete icabet etmemiştir.

Bütün bu olumsuz intibalara rağmen, Melzig'in oldukça kabiliyetli, becerikli ve çalışkan bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Daha Türkiye'ye gelmeden önce (1937), *Kemal Atatürk-Untergang und Aufstieg der Türkei* isimli bir eser yazmış ve Atatürk'ü büyük bir Hümanist olarak gösterdiği bu kitap, kendi ifadesine göre dünyada büyük ilgi uyandırmıştır. Bu arada Nadir Şahı hakkında da bir kitap yazması dikkat çekicidir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan Hint Seferini konu olarak alan ve "Büyük Türk Hindistan Kapılarında" başlığı ile Portekiz arşivlerindeki belgelere göre ve doğrudan doğruya Türkçe kaleme alınmış bulunan küçük eser (İst., 1943) bile, onun kabiliyetli bir insan olduğunu göstermektedir. Timur hakkında da bir kitabının bulunması, Türk tarihine karşı bir ilgi duyduğunun diğer bir işaretidir. Aşağıda eserlerinin listesini sunuyoruz:

Herbert Melzig: *Resa Schach*, Berlin (tarihsiz, takriben 1937).

Herbert Melzig: *Kemal Atatürk-Untergang und Aufstieg der Türkei*, Frank/M. 1937 (Türkiye'nin Çöküşü ve Yükselişi)

Herbert Melzig: *Timur-Verhaengnis eines Erdteils*, Zürich/New York, 1940 (Bir Kıt'anın Kaderi), Ankara Meydan Muharebesi ismiyle kısmen Türkçe'ye çev. C.Z. Şanbey, İst. 1941.

Herbert Melzig: *Atatürk'ün Başlıca Nutukları (1920-1938)*, Ülkü, 147 s., İst., 1942.

Herbert Melzig: *Atatürk Bibliyografyası*-Yeni Türkiye'nin Siyasi Bibliyografyası (2.Bası) Ülkü, 223 s. İst., 1944.

Herbert Melzig: *Yakın Şark'ta Alman Propagandası Hakkında Bir Muhtıra*, Alaeddin Kıral Basımevi, Ank. 1940.

Herbert Melzig: *İnönü Diyor ki*, (Nutuk, Hitabe, Beyanat, Hasbihaller)-Toplayan, metni hazırlayan ve notlarla neşreden H.M., Ankara, 1946.

TURGUT AKPINAR

Doğuşu) isimli kitabım 1937 yılında Frankfurt/M da "Societaets Verlag" yayınevinde çıktı.

Atatürk'ün şahsiyeti ve onun dünya tarihindeki rolü, misyonu hakkında ilk defa tarafımdan ileri sürülen fikirler, *Encyclopedia Britannica*'da bir akis buldu ve bunun üzerine de bütün dünyada kabul gördü.

Şimdi bugüne kadar Türk kamuoyunda bilinmeyen (bazı) olaylardan bahsedeceğim: 1935 yılında Berlin'deki Bakanlıklarda *"Raumpolitik-Kulturpolitik"* (Alan Siyaseti-Medeniyet Siyaseti) başlıklı bir muhtıra dolaşıyordu. Yazarı SS-Reitersturm teşkilatına mensup tanınmış bir orientalist idi. Bu muhtırada, Türkiye'de daha önce (sağlanacak) kuvvetli kültürel sızmalar kanalıyla, bu memleketin ilerde Alman Hakimiyet Alanına yani Büyük Alman İmparatorluğu'na *(Grossdeutsch Reich)* katılması için zeminin hazırlanması tavsiye ediliyordu. Bu türlü amaçlar, Türkiye'nin o kadar pahalıya kazanılmış istiklalini koruma hususundaki çabaları ile tam bir tezat teşkil ediyordu. Hitler'in Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un sonradan açıkladığına göre, Alman Zaferinden ve Büyük Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra, Türkiye gibi küçük memleketler, İmparatorluğa bağlı hale gelecekler, sadece küçük ordulara sahip olabilecekler ve dış politikalarında İmparatorluk tarafından sevk ve idare edileceklerdi.

Ben, hiçbir memleketin başka ülkelere karşı, onların bağımsızlıklarını tehlikeye düşürecek bir politika yürütmeğe haklı olmadığı fikrindeydim. Bir yıl sonra Falih Rıfkı Atay'la Frankfurt'ta tesadüfen karşılaştığım zaman ona bu teksir edilmiş "Raumpolitik-Kulturpolitik" isimli muhtıradan bir nüsha vermiştim. Kendisi bunu, Türkiye'ye döndüğünde Atatürk'e vermiş, o da Türkçe'ye çevrilip bütün yetkili bakanlıklara dağıtılmasını emretmişti. Böylece Türkiye ikaz edilmiş ve Türkiye'yi kültürel bakımdan, alttan alta, nüfuz altına alma denemeleri başarısızlığa uğramıştı. Alman bilginleri, araştırıcıları ve mimarlarının bu yıllarda Türk üniversitelerinin ve akademilerinin kuruluşunda büyük katkısı olmuştu. Fakat "Dritte Reich" (Hitler Hükümeti) bundan kendi hakimiyet çabaları için siyasi yararlar sağlayamamıştı.

Benim Türkiye'ye karşı dostluğum 40 yıldan fazla ileriye gider -ve bugün de devam etmektedir. "Kemal Atatürk-Türkiye'nin Batışı ve Doğuşu" isimli kitabım yayınlandığında, özellikle yabancı memleketlerde büyük bir heyecan

Ben hiçbir memleketin başka ülkelere karşı, onların bağımsızlıklarını tehlikeye düşürecek bir politika yürütmeğe haklı olmadığı fikrindeyim.

yarattı. Kitap, Nasyonal Sosyalistlere son derece ters düştü, hoşnutsuzluk uyandırdı. Kitabın, Gestapo tarafından yayınlanmasından ancak birkaç yıl sonra toplatılmasının nedeni, onun Atatürk nezdinde olumlu bir kabul görmesi idi. Kitap toplatıldı ve kalmış nüshalar yokedildi. Yayınlanmasından hemen sonra yasak edilmesi Türk Cumhurbaşkanı'na karşı cephe almakla aynı anlama gelirdi. Aslında bir devlet adamına daha sağlığında, defneden (zafer) tacı giydirmek ve abideler dikmek tehlikelidir, doğru olmaz. Çünkü sonradan gelenler bunu tanımayabilirler. Sadece Atatürk buna istisna teşkil eder, o daha hayatında efsaneleşmişti. O dönemin Türk Eğitim Bakanı Saffet Arıkan, kitabımı Sabahattin Ali'ye çevirtmiş ve Atatürk'e sunmuştu. Bunu ben ancak 1938'de Ankara'ya gittikten sonra öğrenmiştim. Daha sonraları İsmet İnönü'nün Maarif Bakanı Hasan Ali Yücel, benim İstiklal Savaşı'nda Türk halkının çektiği acıları ve verdiği kurbanları tasvir eden satırlarımı okurken, Atatürk'ün ağladığını anlatmıştı. (Bu nedenle) Türkiye'ye davet edildim. Fakat Gestapo, bana bir yıl önce müsadere ettiği pasaportumu geri vermiyordu. Atatürk, o zamanki Türkiye elçisi Hamdi Arpağa, Alman Dış İşlerine başvurması talimatını verdi. Böylece pasaportuma kavuştum ve seyahat edebildim. Eğer hayatımı Atatürk'ün çıkışına borçlu olduğumu söylersem, abartmış olmam. Gestapo evvelce, beni kurşuna dizmekle tehdit etmişti. Toplama kampına gönderilme, sonunda benim de kaderim olacaktı. Diğer bazı Hitler-muhalifleri gibi buna on yıl dayanamazdım. Atatürk'ün ölümünden sonra üç kitap daha yazarak, ona olan şükranlarımı gösterdim: Atatürk'ün Başlıca Nutukları, Atatürk'ün Bibliyografyası, Atatürk Dedi ki.

Bu kitaplar, dünyanın bütün büyük

Ali Fuat Cebesoy

bilimsel kütüphanelerinde bulunmaktadır. 1938 yılı Mart ayı başında Ankara'ya geldiğimde, Atatürk ağır hastaydı. Onun tarafından kabul edilme arzusu izhar etmedim. Kitabımda onun manevi şahsiyetini, çehresini çizmiştim. Onu etiyle kemiğiyle görmek benim için önemli değildi. Daha sonraları Tokyo elçisi olan, hususi kalem müdürü Süreyya Anderiman, Cumhurbaşkanı kendini iyi hisseder etmez sizi görmek istiyor, demişti. Atatürk'ün ölümünden sonra Süreyya Anderiman, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün özel kalem müdürü olmuştu. Atatürk'ün ölümünden birkaç ay sonra, Süreyya Anderiman beni Gar Gazinosu'nda yemeğe davet etti ve benim İsmet İnönü hakkında da bir kitap yazma niyetim olup olmadığını sordu. Yine o sıralarda, Hitler'in 50. doğum gününü tebrik için Berlin'e giden heyetin başkanı olan Ali Fuad Paşa'dan da, Hitler'in benim kitabımı methettiğini öğrendim. Hitler ona Atatürk'e hayranlık duyduğunu, fakat H. Melzig'in kitabını okuduktan sonra bu hayranlığın iki katına çıktığını söylemiş.

Sanıyorum ki, İsmet İnönü, kendi şahsiyetinin Hitler tarafından doğru olarak takdir edilmediği kanaatinde idi ve selefi ile karşılaştırılırsa kendisinin görmemezlikten gelindiğine inanıyordu. İnönü, benim yazacağım bir biyografisinin muhtemelen Hitler'in bu bilgi noksanını gidereceğini umuyordu. Ne Ali Fuad Paşa, ne İnönü bilemezlerdi ki, Hitler'in Türk heyetinin kabulünde söyledikleri sözler, ona Berlin'deki Dışişlerinin, heyetin tebriklerine karşılık olarak söylemesini tavsiye ettiği sözlerdi. Dışişleri şüphesiz, Türkler'in, büyük Atatürk'ün ölümünden sonra da olsa methedilmesinden hoşlanacakları noktasından hareket etmişti ve Atatürk'ün methi içinde İsmet İnönü'nün tenkidi de gizlenmiş bulunuyordu. Hitler, İnönü'den hiç memnun değildi. Polonya seferinden kısa bir süre önce Hitler, bir generaller toplantısında konuşurken, İsmet İnönü ve çalışma arkadaşlarını "Küçük Ruhlar", "Güvenilmez İnsanlar" olarak nitelendirmişti. Dışişleri Bakanı J. von Ribbentrop ise, Mussolini'ye: "Kemal olsaydı başka bir politika güderdi" demişti. Bugün bile Türkiye'de, Hitler'in başka bir vesile ile, Atatürk'ün kendisi için büyük bir öncü olduğunu söylediğine inanan şahsiyetler vardır. Güya Atatürk ona, "Alman milletinin büyük istiklâl mücadelesi" fikrini ilham etmiş. Atatürk ise, belgelerle biliyoruz ki, Hitler ve Mussolini'yi, isimlerini zikretmeden fakat kâfi derecede açık şekilde "saldırı ajanları" diye isimlendirmişti. Şüphesiz, Hitler'in saldırı savaşlarını toptan "kurtuluş mücadelesi" diye göstermek, gerçekleri tersine çevirmektir. Bunun anlamı ise, milyonlarca insanın, Hitler ve adamları tarafından "ırken değersiz" diye sınıflandırılıp, öldürülmelerini, sonradan haklı göstermek demektir.

Tevfik Rüştü Aras

Atatürk'ün cenaze merasimi hakkında canlı hatıralarım, özellikle şu tablo vardır: İngiliz Mareşali Birdwood, Atatürk'ün geçici istirahatgâhının bulunacağı Etnoğrafya Müzesi haline getirilmiş bulunan Halkevi balkonunda ayakta duruyor ve mareşal âsâsı ile, ayaklarından birini kaybettiği 1. Dünya Harbi'nin Çanakkale savaşlarındaki düşmanının na'şını selâmlıyordu. Ayakları yüzünden yürüyemediğinden, matem yürüyüşüne katılamıyordu. Sovyetler Birliği de yas töreni için zırhlı kruvazör Potjomkin harb gemisini göndermişti. Alman, Fransız, İngiliz ve Sovyet Rusya gemilerinin İzmit körfezi girişinde yas için yaptıkları top atışları unutulmaz bir manzara teşkil ediyordu. Bütün bunlar şüphesiz aslında politik nedenlerle yapılan bir gösteri idi. Çünkü bu milletlerin devlet adamları ve özellikle Hitler, Stalin ve Mussolini, Atatürk'ün sulhü korumak ve muhtemel bir saldırganın kollarına düşme(?me) davetini, işitmezlikten gelmişlerdi. Bugün, Atatürk'ün 40 yıldan fazla bir süre önce Ankara Palas Oteli'nde, Romen Dışişleri Bakanı Viktor Anatonescu şerefine verilen bir kabulde, yüzyılımızda halkların birlikte yaşaması ve devlet adamlarının görevleri üzerine yaptığı konuşmadaki sözleri okunursa, bu 40 senede barbarlığa doğru yapılan geriye gidiş gözler önüne serilmiş olur ve Kasım 1938'de bir kahramanın ve bir aziz'in toprağa verilmiş olduğu anlaşılır ve B. Shaw'la birlikte: "Tanrım, senin yarattığın bu mucize dolu dünya, ne zaman senin azizlerinin kıymetini kabule hazır olacaktır?" demeden edemez.

İnsanların, Atatürk'ün ölümünden dolayı nasıl bir ye'se düştüklerini ve caddelerde şaşkın, ne yapacaklarını bilmeden dolaştıklarını hatırlıyorum. Köylüler, köylerinden İzmit-Ankara demiryolu boyuna akmışlar, bütün gece sevgili ölülerini getiren özel treni ısrarla bekliyorlardı. O Kasım gecesi yağmur yağıyordu. O günlerde Türk halkının içine düştüğü matemi tasvir etmek imkansızdır.

Ölümünden sonra dikkat çekici şeyler oldu. Tabut, içinde mumyalanmış cesed olduğu halde Etnoğrafya Müzesi'ne konulmuştu ve başında nöbet tutuluyordu. Günün birinde nöbetçiler tabutun içinden sesler geldiğini duydular ve dehşet içerisinde kaçıştılar. Tabut açıldı ve yeterli derecede mumyalanmamış olduğundan vücudun doğrulduğu tesbit edildi. Aynı gece bir kadın bir rüya gördü; bunda Atatürk tabuta dayanarak kalkıyor ve tasvip etmeyen bir şekilde başını sallıyordu.

Denildiğine göre önce ölü-maskı hazırlanmış, fakat sonradan İslâmi esaslara aykırı olduğundan yok edilmiş. Hasta odasında tanınmış Rus ressamı Werestschaggin'in bir tablosu asılı imiş. Bu, Lenin'in 1920'lerdeki bir armağanı idi. Atatürk onu Lenin'in armağanı olduğu için değil, konusu bakımından seviyordu. Tablo, arkada karlarla örtülü dağların göründüğü bir ilkbahar manzarasını gösteriyordu. Canlı renkler, nefis bir yeşil, ölüm döşeğindeki fani'nin gözlerini ferahlandırıyordu. Bir ara, çevresindekilere şöyle demişti: "Artık ben tamamen iyileşemem, herhalde görevi bırakmam gerekiyor. O zaman, ağaçların yeşilliğini hiç kaybetmediği böyle bir yerde yaşamak isterim". Fakat artık çok geç idi, ölüm yaklaşıyordu ve onun bir kenara çekilip yaşamağa, özel bir mutluluğa olan özlemi gerçekleşemedi. Atatürk'ün hastalığının safhalarının filme alınması gerektiğinden, bana bahsedilmişti. Film Başbakanlık Arşivi'nde olmalı. Arzu edilir ki, başkaları için o kadar iyilikler yapan ve hastaları kendi hesabına İsviçre'ye gönderen bir insan, rahat bir şekilde ölsün. Bunun tamamen aksi oldu. Aylarca ağır şekilde acı çekti. Bir keresinde Selim Sarper'e rastladığımda Atatürk'ün

İnönü hiçbir şekilde Papen kanalıyla Hitler'i Sovyetler Birliği'ne saldırmağa teşvik etmedi. Onun amacı sadece harbi Türkiye'den uzak tutmaktı ve bunda da başarılı oldu.

durumunu sormuştum, o, gözlerinde yaşlarla: "Çok acı çekiyor olmalı" diye cevap verdi. Atatürk, geçirdiği ilk ağır krizden sonra kendine geldiğinde Tevfik Rüştü Aras'a: "Hiç de fena değil, ölümden o kadar korkmamalı" demişti. Görülüyor ki, bu insan diğer ölümlülere nazaran başka bir kumaştan, başka bir mayadan yapılmıştı. Öldüğünde sıcak bir güneş batmış ve bütün (millet) karanlıkta ve soğukta kalmıştı.

İsmet İnönü, Büyük Millet Meclisi tarafından, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Reisi Cumhuru seçildiğinde, Meclis'te dinleyiciler arasında bulunuyordum. O zamanlarda dahi saçları bembeyazdı. Anayasa üzerine yemin ettikten sonra kısa bir konuşma yaptı. Sesini yükselterek milletvekillerine, Türkiye'nin bağımsızlığını her ne pahasına olursa olsun koruyacağını söylerken sağ elini göğsüne doğru uzatıyordu. Çatlak bir sesi vardı. Frakının gömleği son derece sert kolalanmış olmalıydı. Bu jestleri hatırlıyorum. Bunlar boş jestler ve boşuna söylenmiş sözler değildi. O, Türk Devlet Gemisini 2. Dünya Savaşı'nın tehlikeli kayalıklarından selâmetle geçirmişti. Hitler'in, Stalin'in iradelerine karşı koymuş, hiçbiri tarafından savaşa itilmeğe müsaade etmemişti. Ben, 1938 Mart'ından 1947 Kasım'ına kadar Türkiye'de kaldım ve bu yıllardaki olayları birlikte yaşadım.

1941 ilkbaharında Türkiye üzerinde haftalarca bir Alman işgali tehlikesi dolaştı. Bugün, kitaplarında Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı'ndaki tutumunu tenkid eden Sovyet tarihçileri ve müteveffa Mareşal Gretschenko'nun "Kafkasya İçin Savaş" isimli eserinde yaptığı gibi Türkiye'ye, Hitler'in müttefiki diyenler hatırlamalılar ki, o aylarda Sovyet Hükümeti, bir Alman taarruzu halinde Türkiye'ye sadece "iyi niyetli bir tarafsızlık" güvencesi vermişlerdi. 2. Dünya Savaşı üzerindeki Türkçe kitaplarda mesela Şevket Süreyya Aydemir'inkinde bu tehlike önemsenmemiştir. Bu tehlike, şüphesiz devamlı Rus tehlikesine nazaran geçici idi. Türk arşivleri açılmadıkça, usta diplomat İsmet İnönü'nün Hitler'i Türkiye üzerinden Süveyş Kanalı'na inmekten nasıl vazgeçirebildiğini tam açıklığıyla anlamak mümkün değildir. Mareşal Göring ve Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Hitler'e karşı, Türkiye üzerinden Süveyş'e yürümek ve aynı zamanda Cebelitarık'ı alarak Akdeniz'i, Berlin-Roma Mihveri'nin kontrolüne sokma planını müdafaa ediyorlardı. Bu hareket ile, İngiltere'nin dize geleceğini umuyorlardı (böylece) Ada Devleti'nin işgali planını bir tarafa bırakmak gerekiyordu. Süveyş Kanalı'na yürümenin emin bir yol olduğunu, (buna mukabil) Rusya'ya karşı planlanan seferin hiç de böyle olmadığını Göring, Hitler'e söylüyordu.

İsmet İnönü, Alman elçisi von Papen'i, kesin güvence elde etmek için Hitler'e göndermişti. Papen, hangi nedenlerle olduğu bilinmiyorsa da, İnönü'nün delillerini benimsemiş görünüyor. Franz von Papen, Hıristiyan bir Batı fikrine bağlı idi ve bu Batı, dinsiz komünizm tarafından tehdit ediliyordu. Sovyetler üzerinde bir zafer, Londra ve Washington'daki politik durumu değiştirmeyi ve Orta Avrupa'da Alman hakimiyetinin tanınmasını, Anglo-Sakson kuvvetlerinin ayrı bir sulh yapma eğilimini sağlayabilirdi. İnönü hiçbir şekilde, Papen kanalıyla, Hitler'i Sovyetler Birliği'ne saldırmağa teşvik etmedi. Onun amacı, sadece harbi Türkiye'den uzak tutmaktı ve bunda da başarılı oldu. Bay von Papen, Berlin'den geri geldiğinde, Türkiye'ye karşı hiçbir şey olmayacağını söyleyebildi. Bütün memleket derin bir nefes aldı. Bunu çok iyi hatırlıyorum. İsmet İnönü, von Papen'in kızına, yarış atları içinden en güzel kısrağını armağan etti. O zamanlar ben birkaç haftalığına "Gül Palas" otelinde kalıyordum ve orada toplanan misafirler, Cumhurbaşkanının cömertliğine hayret ediyorlardı. O, genellikle pek hediye vermezdi. Fakat, İnönü daha da ileri gitti, Papen'e: "Siz, ülkeme büyük bir hizmet yaptınız. Bunu unutmayacağım. Belki günün birinde bana ihtiyacınız olabilir. O zaman ben yanınızda olacağım", dedi. Ve bu denilen gün, 1945'de Nürnberg'de harbin asıl suçlularından biri olarak, Franz von Papen aleyhine dava açıldığında gelmiş oldu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Başkanı Cevdet Kerim İncedayı'nın 1948'de Roma'da Excelsior Oteli'nde bana anlattığına göre, İnönü, 1945'de Başbakan Saraçoğlu'na, Washington'da State Department'e bir muhtıra göndererek, Papen'in Yakındoğu'da sulhun korunması için çalıştığını, belgelemesi talimatını verdi. 1941'de Türkiye'nin işgali şüphesiz bütün bölgeyi harb alanı haline dönüştürecekti. İnönü, Papen'e verdiği sözü tutmuştu. Ve böylece Otto von Bismarck'ın "Türklerin Şark'ın yegâne centilmenleri" olduğu şeklindeki sözü gerçekleşmiş oluyordu.

Ölümünden üç ay evvel, Eylül 1973'de İsmet İnönü'ye bir mektup göndermiş ve yazmayı planladığım, "İkinci Dünya Savaşında Türkiye" kitabım için bazı bilgiler rica etmiştim. Ruslar, Berlin'i aldıktan sonra, Dışişleri arşivlerini (ki Ankara'daki Alman elçiliği ile Berlin'deki Dışişleri arasındaki yazışmaları da ihtiva ediyordu) alıp götürmüşlerdi. Moskova'da, sadece Türkiye'nin tarafsızlık politikasının aleyhindeki belgeleri yayınlamışlardı. Araştırmalarımda pek ileri gidememiş ve önemli olaylar üzerindeki açıklamalarımı belgelere dayandıramamıştım. Mektubumda, Alman kamuoyu için onun Tahran Konferansı'nda, Amerika Birleşik Devletleri elçisi Lawrence Steinhardt ile yaptığı konuşmanın içeriğini öğrenmenin ne derece önemli olduğunu gözönüne serdim. Türkiye, savaşan devletlerden biri olmadığı için, İnönü bu konferansın kararlarından resmen haberdar edilmemişti. O, gayriresmi olarak bunlar hakkında bilgi edinmişti. İnönü, Anglo-Sakson kuvvetleri olarak, İngiltere ve ABD'ne, yenilmiş olan Almanya'nın kayıtsız, şartsız teslime zorlanmaması ve parçalanmamasını, bilakis baştan itibaren müşterek, bütünlük arzeden bir Alman hükümeti kurulmasını mümkün kılmalarını tavsiye etmişti. İnönü ve yakın çalışma arkadaşları için o dönemde Hitler, Almanya demek değildi. Ona göre Nazi rejiminin suçları bütün Alman halkına yüklenemezdi. İnönü, iki yıl sonra Nürnberg davasında ABD Başsavcısı Justice Jackson'un temsil ettiği görüşü benimsemişti. Almanya'nın parçalanmasından, müttefiklerden sadece biri en büyük yararı sağlar ve bu diğerleri için mukadder olurdu. Batılı müttefikler sonradan aynı görüşe geldiler ama artık iş işten geçmiş, çocuk kuyuya düşmüştü. Sovyetler Birliği meseleyi oldu bittiye getirmişti.

Türk halkının karakterini bilmeyen yabancılar için, İnönü'nün elçi von Papen'e verdiği sözü tutmakta neden o kadar çaba gösterdiğini anlamak zordur. Papen, bu olayları müteakip, iki yıl içinde 1942 ve 1943'de İnönü'ye karşı entrikalar çevirdiğinde ve gizlice İnönü'yü devirmek için ve Türkiye'yi Almanya yanında, Sovyetler Birliği'ne karşı harbe sokmak amacını güden Tu-

rancı Komployu desteklediğinde, İnönü artık verdiği sözle kendini bağlı hissetmeyebilirdi. İnönü'ye yazdığım 1973 Eylül tarihli mektubumda, o zamanlar Turancı Komplocular, planları meydana çıkarılıp mahkemeye verildiklerinde, avukatlarına para ödeyen, Papen'in aracı adamı olan Fener Patrikhanesi Pronotarının ismini bildirmiştim. Bütün bunları İnönü görmemezliğe geldi ve Papen için Nürnberg'de ipe gitme tehdidi doğunca, İnönü'yü sadece Alman elçisinin 1941 ilkbaharında Hitler'in (Türkiye'ye saldırma) fikrini değiştirtmesi (vakıası) harekete getirdi.

İsmet İnönü, Kasım 1973'de bana şu cevabı verdi: "16 Eylül tarihli mektubunuz beni son derece sevindirdi. Memleketimize ve şahsıma gösterdiğiniz yakın ilginize ve dostluk duygularınıza yürekten teşekkürlerimi sunarım. Çıkaracağınızı söylediğiniz kitabınızı büyük bir ilgi ile bekliyorum." Hiçbir noktada benim yazdıklarımı yalanlamamıştı. Muhtemelen 30 yıl sonra ilk defa benim mektubum aracılığı ile Fener Patrikhanesi Pronotarının von Papen'in bir ajanı olduğunu öğrenmişti.

Kitabımı bugüne kadar bitiremedim. Kızılordu tarafından alıp götürülen ve yayınlanmayan belgeleri elde etmeyi başaramadım. Evvelce belirttiğim gibi, Moskova'da yalnızca Türkiye aleyhinde olanlar, Rus halkına ve Doğu Bloku Devletleri'ne bir düşman-Türkiye tablosunu pekiştirmek için değerlendirilmişti. Kızılordu, 1945'de Hitler'in çeşitli Alman uzmanlara hazırlattığı ve (Türkiye'yi) Sovyetler Birliği'ne karşı harbe katılmaya ikna etmek amacını güden 500 sahifelik muhtıranın bir kopyasını da alıp götürmüştü.

Almanya tarafından bir de İtalyan Harb Donanması'nı Karadeniz'e gönderme işi planlanmıştı. Hitler'in Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı harbe sokmak için son girişimi, 1942'de Almanlar Kafkasya'da Terek ırmağına ulaştıklarında ve kısa süre için de olsa Elburz (dağı) a Reich'ın Harb Sancağı çekildiğinde yapıldı. Sovyet tarihçileri, İnönü ve Türkiye'nin politik ve askerî liderlerinin, İran yaylalarından, ölüm kalım savaşı veren Kızılordu'ya arkadan bir hançer saplayarak, yüzyılımızın birçok vicdansızlıklarına ve ihanetlerine Türkiye tarafından bir (yenisini) eklemek istemedikleri vakıasını saklıyorlar. Bunun yerine Hitler'le aynı fikirde olan bir avuç emekli, general, politikacı, gazeteciyi "Türkiye'nin hakim çevreleri" diye gösteriyorlar. Şu bir gerçektir ki, geniş Türk halk kütleleri, Sovyetler Birliği değil, Almanya'nın yanında idiler ve bu yüzyıllar geriye giden ve tekrarlanan Rus toprak talepleri açısından (düşünülünce) tamamen anlaşılır bir hususta. Ağustos'ta, Hitler ile Polonya'nın taksimi pazarlığını yaparken, Stalin'in İstanbul ve Boğazlar'ın Rus menfaat alanına giren yerler olarak tanınmasına çalışmış olduğu Türkiye'de biliniyordu. Almanlar'ın, Türkiye'nin bağımsızlığına zarar verici, bütün tekliflerinin reddedilmesi ve Hitler'in tehdit ve teşviklerinin mukavemetle karşılanması Sovyet tarih görüşünü yalanlamaktadır. Türkiye'nin 2. Dünya Harbi'ndeki tutumu, Sovyetler Birliği'nde tahrif edilmiş şekilde tasvir edilmiş (kendi) talepleri Boğazlar'ın sözde müşterek müdafaası isteği olarak haklı gösterilmeğe çalışılmıştır.

Goebbels

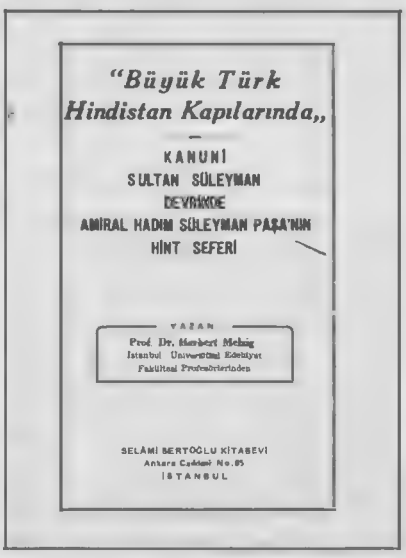

1976'da Türkiye'yi bir kere daha ziyaret ettiğimde, tesadüfen bir Türk generali ile biraraya geldim. 34 yıl önce Sovyet Azerbaycan'ı sınırında bir Türk birliğine kumanda ediyormuş. Onun söylediğine göre, Sovyet sınırında Türk kuvvetleri karşısında yaşlı yedeklerden kurulmuş birliklerden oluşan zayıf kuvvetler varmış: "Önümüzde sadece emekliler vardı." Buna mukabil Mareşal Gretschenko "Kafkasya İçin Savaş" kitabında şöyle yazıyor: "Kuvvetli birlikler Türk sınırını korumak zorunda idiler. Çünkü Türkiye'nin hakim çevreleri, ancak Kızılordu'nun zaferleri sayesinde Hitler'le işbirliği yapmaktan uzak tutuldu." Tarihi gerçek ise şudur:

Alman birlikleri Kafkasya'da Terek'e ulaştıklarında ve Kızılordu ölüm kalım savaşı yaparken, savaş öyle kritik bir safhaya girdi ki bir Sovyet zaferinden bahsedilmesine imkan yoktu. Kuvvetli bir ihtimalle, eğer Türk ordusu Kuzey İran ovalarından saldırarak Alman birliklerini destekleseydi, Ruslar'ın Kafkasya cephesi çökerdi. Savaşın gelişimi hakkında başka spekülasyonlara girişmek lüzumsuzdur. İnönü'nün çeşitli açıklamalarından öğreniyoruz ki onun gözünde, Hitler tarafından başlatılan ve Stalin'ce kolaylaştırılan (ermöglichen) harb, bir macera karakterinde idi. İnönü'nün yakın çalışma arkadaşlarına söylediğine göre Hitler denilen adam, bu harbi iyi bir şekilde sonuçlandıramayacaktı. Türkiye, eğer topraklarına saldırırsa, saldıran kim olursa olsun savaşmağa kararlı idi. Bu reddi imkânsız vakıa, Sovyet kamuoyunda bilinmediği ve Rusya'da sun'i tarih tabloları çizilmeğe devam edildiği sürece, Sovyet-Türk ilişkileri, Harbin sonundan beri içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulamayacaktır. Diğer taraftan Türk kamuoyunun bir kısmı nihayet şunu anlamalıdır ki, Hitler, komünist-ateist Sovyetler Birliği'ne karşı bir Hıristiyan-Haçlı Seferi yürütmemiştir, bilakis onun amacı ırk bakımından aşağı değerde sayılan Slav-Rus halkını yok etme ve gelecek için düşündüğü Büyük İmparatorlukta efendi Germen ırkının hizmetinde köle olarak kullanmaktı.

1945 Şubat'ında Sovyetler Birliği (Türkiye ile olan) Dostluk Mukavelesi'ni feshedip, Kars ve Ardahan'ı almak ve Boğazlar'da Sovyet askerî üsleri kurmak istediği zaman, Türkiye'deki ağır şoku birlikte yaşadım. O sırada Boğaz'da Arnavutköy'de General Halil Kut'un evinde oturuyordum. Halil Kut, 1. Dünya Harbi'nde Kut el Amara'da bütün İngiliz ordusunu, başkomutanı general Townshend de dahil olmak üzere

esir almıştı. Sovyet birliklerinin işgalinden ciddi surette korkuyor ve evi nasıl tahkim ve müdafaa edeceğimizi bile düşünüyordu. Yine o, kadınlarımızın Rus askerleri tarafından bir tecavüze uğraması (ihtimali) belirip de bunu engelleyemeyecek durumda bulunmamız halinde, onları tabanca ile öldürmemiz gerektiğini söylüyordu. 6. Amerikan Filosu'nun, 1946 Ağustos'unda ilk defa İstanbul limanını ziyaret etmesi, gerçek bir bayram havası yarattı. Türkiye, Anglo-Sakson kuvvetlerinin herhangi bir yardım vaadi olmaksızın, bir yıldan fazla, Sovyet taleplerine karşı çıkmıştı. Türk arkadaşlarım, filo kumandanı 4 yıldızlı General Amiral Hewitt, kendilerini Missouri sancak gemisini ziyarete davet ettiğinde beni de yanlarına almışlardı. Missouri, Tokyo Körfezi'nde Japonların teslim anlaşmasını imzaladıkları gemi idi. Bu harb gemisini gezdiğimde, böyle muazzam bir deniz kuvvetine karşı Hitler'in, Japonlar'ın Pearl Harbour baskınından sonra, harb ilan etmekle ne kadar büyüklük hastası olduğunu gösterdiğini iyice anladım. Çünkü küçük Alman Filosu koruma altındaki limanları terketmeğe hemen hiç cesaret edemiyordu. Bugün durum değişmiş olabilir fakat o zamanlar, ABD'nin bir filo ziyaretiyle, Türkiye'ye yapılacak bir saldırıyı hareketsiz seyretmeyeceğini Sovyetler Birliği'ne ihsas etmesi Türkiye'de ferahlık yaratmıştı. Tehdit altındaki Türkiye'nin rahat bir nefes aldığını, birincisi 1941'de, ikincisi 1946'da olmak üzere iki defa ben de birlikte yaşadım.

Son Türkiye ziyaretimde bana sık sık harbin (2. Dünya Harbi) çıkışını görebilseydi, Atatürk acaba nasıl davranırdı, diye kanaatim soruldu. Aslında böyle bir soruya cevap vermek imkansızdır. Bana öyle geliyor ki, Hitler ile Stalin'in Polonya'nın paylaşılması hususundaki pazarlıkları, onda İnönü'de uyandırdığından çok daha kuvvetli bir tepki yaratacağı muhakkaktı. Fakat bir husus çok kesindir: Atatürk harbin sonunda Anadolu karasının burnunun dibindeki Oniki Ada'nın İtalyanlar'ın elinden Yunanlılar'a geçmesine müsaade etmezdi. Yunanistan ile Türkiye arasında tam bir barışma ve devamlı bir dostluk kurmak için gösterdiği gayretlerin Yunanlılarda zayıf bir yankı uyandırması vakıası, onu bu şekilde davranmağa zorlardı. Bundan başka kesin olarak kaniim ki, Atatürk Amerika Cumhurbaşkanı F.D. Roosevelt üzerinde, İngiliz Başvekili Churchill'den çok daha kuvvetli bir etki yapardı. Türkiye'de ve ABD'de çok az bilinen bir husus, Roosevelt'in Atatürk'e büyük bir saygı duyduğu ve onun siyasi dehasına hayranlık beslediğidir. Roosevelt, Türkiye'ye gelip Atatürk'ü ziyaret etmek istiyordu. O, bu planını gerçekleştiremeyince, Atatürk'ten günlük hayatının filme alınmasını ve bunun Amerika'ya gönderilmesini rica etmişti. Roosevelt'in Atatürk'ün şahsiyetine ilgisi bu derece kuvvetli idi. Bugün genellikle Stalin'in Roosevelt'e kendi iradesini kabul ettirmesi bir felaket olarak görülmektedir. Bu felaket, eğer Atatürk sağ olsaydı vuku bulmayacaktı. Tarih başka bir akış alacak ve Türkiye bugün bulunduğu kötü durumda bulunmayacaktı. Yani 30-40 yıldır ekonominin gücünü aşan ölçüde ordusuna para harcamayacaktı. Harpten sonra bazı Türk yazarlarıyla tanıştım ve birkaçının kitaplarını Almanca'ya çevirdim. Sabahattin Ali ve Sait Faik'in hikayelerini daha 1936 yılında Frankfurter Zeitung'da yayınladım. Her ikisini de sonraları Türkiye'de tanıdım. Hâlâ hatırlarım, Sait Faik bana, kitapçı Remzi'nin kızıyla evlenmek istediğini söylemiş ve benim fikrini yoklamamı istemişti. Remzi Bey, "Hayır, benim kızımı alamaz. Önemli bir muharrir olduğunu kabul ediyorum, fakat ömrünü gece lokallerinde geçiriyor ve adî kadınlarla düşüp kalkıyor. Ben kızıma, onu mesud edecek bir adam arıyorum" diye bağırdı.

Nazım Hikmet'i 1952 yılında Berlin'de tanıdım. Onun kibirli, kendini beğenmiş hali hoşuma gitmemişti. Yaşar Nabi hakkında atıp, tutmuştu. Muteber Rus şahsiyetler ve yazarları sürdüğü hayatı skandallarla dolu buluyorlardı.

Nazım Hikmet'i 1952 yılında Berlin'de tanıdım. Onun kibirli, kendini beğenmiş hali, hoşuma gitmemişti. Varlık Mecmuası'nın yayıncısı, Yaşar Nabi hakkında atıp tutmuştu. Muteber Rus şahsiyetleri ve yazarları, sürdüğü hayatı skandallarla dolu buluyorlardı. Burada ayrıntılara girmek istemiyorum. Fakat Nazım Hikmet'in vaktiyle Komünist İşçi Üniversitesi'nde Rusça öğretmenliğini yapan Bayan Emilia Tetkin-Milowidowa'nın Berlin'de Nazım'ı kabul etmeyişine çok hayret etmiştim. Bu kadın bana demişti ki, "Nazım, kendi hayatını kurtaran kadın Rus hekimini terketti". Nazım ona telefonda, "Siz gençliğimsiniz" demiş. Bundan çıkan anlam onunla da ilişkisi bulunduğuydu. Bayan Emilia Tetkin Milowidowa bana, "Sürdüğü bütün hayat öyleydi ki, bizim onu Türkiye Cumhurbaşkanı yapmamıza imkan yoktu" dedi. Bu sözlerden anlaşıldığına göre, Sovyetler Birliği'nde bir süre, Türkiye'yi kendi hakimiyet alanına çekme ve Türkiye Komünist Partisi'nin iktidara getirilmesi ümidi vardı. Nazım Hikmet gerçi Rusya'da Stalin rejimindeki şahıskültünü kötülüyordu, fakat "faşist Türkiye" tezinde ısrarlı idi ve Sovyetler'in, Türkiye'yi Amerika'nın kollarına atan, toprak taleplerini tenkid etmiyordu. 1965'de Doğu Alınan Yazarlar Birliği'nin daveti üzerine Berlin'de bulunurken Aziz Nesin'in davranışı da beni hayrette bırakmıştı. ZK KPT üyesi, Leipzig'deki "Bizim Radyo" spikeri Fahri Erdinç, çorap kutularına paketlenmiş gayrı kanunî broşürleri Doğu Berlin'deki "Coburger Hof" Oteline getirmişti. Ben, Aziz Nesin'in rehberi idim. Bu kutularda ne olduğunu sorduğumda, "Sizi ilgilendirmez" demişti. Varşova'ya giderken, benden eşyalarını arkasından göndermemi rica etmişti. Benim çorap kutularını yeniden paketlemem gerekiyordu. Bu esnada ince kağıtlara basılmış broşürler elime geçti: "Oku ve Okut". Aziz Nesin'in bu broşürleri Türkiye'ye birlikte götürüp götürmediğini bilmiyorum. Benim görüşüme göre, onun bunu reddetmesi gerekirdi. Çünkü bunlarda objektif tenkidler değil, Türkiye aleyhinde kötü saldırılar vardı.

Bundan bir süre sonra, Below isminde bir Sovyet diplomatı benden Türkçe dersi alıyordu. Ona kendim için sakladığım iki broşürü gösterdim. Orada basılmış olarak şunlar da vardı: "Cemal Gürsel faşist bir köpektir." Sovyet diplomatına: "Bu tenkid değil, adi bir küfürdür. Herkes biliyor ki Türk komünistleri bu varakpareleri Sovyet hükümetinin parasıyla basıyor ve ülkeye gizlice sokuyorlar. Bu dostlukla bağdaşır mı?" dedim. Sovyet diplomatı cevap vermedi, bir daha da derslere gelmedi.

Açıklamalarımı bir soru ile bitirmek istiyorum: Türkiye Cumhurbaşkanı'na yapılan bu kaba hareketler, dostluk ilişkileriyle bağdaşabilir mi? Aziz Nesin ve Türkiye'deki diğer Marxistler itiraf etmelidirler ki, onların Fransa, İtalya, İspanya ve Portekiz'deki yoldaşları, bu derece korkunç bir seviyesizliğe düşmemişlerdir.

Çev: TURGUT AKPINAR

Ahmed Cunûnî Dede ve Bursa Mevlevîhanesi

MUSTAFA KARA

16. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar Bursa'da Mevlevîliğin ve Mevlevîlerin öyküsü... Cunûnî Dede ile daha sonra onun postuna oturanlardan onbiri.

TARİKATLARIN tarihi kendilerine ait tekkelerin tarihiyle içiçedir. Dergâhların ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi o tarikatın tesir ve hizmet alanı ile ilgili daha sıhhatli bilgi edinilmesine yardım eder. Tarihî seyir itibariyle tekke ve zaviyeler, tarikatların vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu müesseseler bazen kurucusunun adıyla (Şeyh Vefa Tekkesi, İsmail Hakkı Tekkesi) bazan postnişinlerden veya âmiri için gayret gösteren devlet adamlarından birinin adıyla, bazan zikir gününün adıyla (salı tekkesi, çarşamba tekkesi) bazan da mevlevîhanelerde olduğu gibi bu kelime ile bulunduğu yerin adı yanyana getirilerek isimlendirilmişlerdir: Beşiktaş Mevlevîhanesi, Şam Mevlevîhanesi vb.

Bilindiği gibi mevlevîhaneler fonksiyonları itibariyle iki gruba ayrılırlar: 1. Zaviyeler, 2. Âsitaneler. Âsitaneler zaviyelere göre daha geniş bir alanda kurulan, dervişlerin eğitim ihtiyaçlarına göre mimarî özellikler taşıyan dergâhlardır. Zaviyeler ise daha küçüktür. Konya'daki merkez dergâhın dışında âsitane olarak kabul edilen mevlevîhaneler şunlardır: Afyonkarahisar, Eskişehir, Gelibolu, Halep, Kastamonu, Kütahya, Manisa, Mısır, Rumeli (Yenişehir) ve Bursa[1]. Bazı mevlevîhanelerle ilgili araştırma ve incelemeler yapılmışsa da Bursa Mevlevîhanesiyle ilgili bir çalışma bilmiyoruz.[2]

Bu araştırmada en eski âsitanelerden biri olan Bursa Mevlevîhanesi[3] ve onun kurucu şeyhi Ahmed Cunûnî Dede ve halifeleri hakkında kısa bilgiler verilecektir.[4]

Ahmed Cunûnî Dede

Güldeste'nin ifadesiyle "Liva-i Karamanda, Larende nam kasabada" mevlevî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ahmed'in babasının adı kaynaklarda Süleyman olarak geçiyorsa da Bursa Şeriye Sicilleri'ndeki bir kayıtta babasının adı Yusuf olarak zikredilmiştir.[5] Doğum tarihini bilemiyorsak da 1020/1610 tarihlerinde ihtiyar olduğunu ifade ettiğine göre yaklaşık olarak 950 (1543) tarihlerinde doğmuş olması tahmin edilebilir. İlk tahsilini doğduğu yerde yaptıktan sonra Konya'ya giden Dede, devrin medreselerine devam etti. Bir taraftan bu eski Selçuklu başkentinin özelliği diğer taraftan ailesinden aldığı ilk tesirler sebebiyle Mevlevîliğe meyletti. Merkez dergâhla başlayan bu manevî alışveriş yıllarca devam etti. Mevlevî kültürünün tabiî neticesi olarak Farsça şiirler yazacak kadar "Mesnevî dili"yle ilgilendi. Çilesini tamamladıktan sonra kendisine Bağdat Mevlevîhanesi'nin mesnevîhanlığı teklif edildi. Bağdat'a gittikten sonra Sakıb Dede'nin ifadesiyle "...zaman-ı şeriflerinde ol muhtasar zaviye bir mufassal hangâh ve mahall-i icray-i âyin" olmuştur.[6]

Bağdat'a gidiş ve dönüş tarihlerini bilemiyorsak da Başvekalet Arşivi'ndeki 1019 (1610) tarihli kayıttan Cunûnî'nin bu yıllarda orada olduğunu anlıyoruz. Denebilir ki Ahmed Dede ömrünün en faal yıllarını Bağdat'ta, Bağdat Mevlevîhanesi'nde hizmet vererek geçirmiştir. Ahmed Dede yaklaşık olarak 1020 (1611) tarihlerinde Ahmed Niyazi Dede'yi yerine halife bırakarak Konya'ya döndü. Niyeti ömrünün son yıllarını doğduğu yerde, Larende'de geçirmek, orada kendi murakabe ve mukabelesiyle başbaşa kalmaktı. Konya'da Ebubekir Çelebi ile (öl.1048/1638) karşılaştı. Sohbet esnasında Çelebi, Bursa'ya bir mevlevîhane yapmanın gereğinden bahisle bu işi Ahmed Dede'nin yapabileceğini söyledi. Dede ihtiyarlığını ve yukarıda söylediğimiz arzusunu ileri sürerek affını istedi. Bir müddet sonra La-

rende'ye dönmek üzere Çelebi'ye veda ziyaretinde bulunan Cunûnî, bu sefer "burc-ı evliya diye bilinen bir yerde mevlevîhanenin bulunmaması tuhaf değil mi" ifadesiyle karşılaştı. Çelebi Efendi'yi ikinci defa reddedemezdi. Ahmed Dede, daha önceki yıllarda Bağdat'ta gördüğü bir rüyayı da hatırlayınca teklifi kabul etti.

Yeğeni Salih'i yanına alarak Bursa'ya gelen[7] Ahmed Dede, *Güldeste*'ye göre "Sedbaşı kurbünde vaki meşayih-i sitüde-siyerden Şeyh Yakub Efendi Zaviyesine"[8] *Sefine*'ye göre ise[9] "câmi-i kebir civarında vaki zaviye-i kadime-i mevlevîyeye" inmişlerdir. Sefine'nin bu ifadesi haklı olarak "Bursa'da daha önce mevlevîhane var mıydı?" sorusunu hatıra getirmektedir.

Cunûnî Dede Devrinde Bursa'daki Şeyhler

Şeyhin adı ve vefat tarihi	Şeyhlik yaptığı tekke
Ali Efendi 1025/1616	A.Paşay-ı Fenarî
Süleyman Efendi 1064/1654	A.Paşay-ı Fenarî
Ali Efendi 1020/1611	Emirsultan
A.Mehmet Efendi 1059/1649	Emirsultan
Sır Ali Efendi 1046/1636	Eşrefzade
Eyüp Efendi 1030/1621	Eyüp Efendi
Saçlı A.Efendi 1051/	Hamamtekke
Hüsamettin Efendi 1042/1632	Hüsamettin
Mehmet Efendi 1060/1650	İncirli
Abdülgani Efendi 1028/1618	Kasım Subaşı
Çelebi Efendi 1025/1616	Mısrî
Muhyiddin Bursevî 1090/1679	Üçkozlar
Kutub İbrahim Efendi 1089/1678	Üftade
Mustafa Efendi 1030/1621	Yoğurtlubaba
Mehmet Efendi 1040/1630	Zeyniye

Bursa Mevlevîhaneleri

1. Bursa'da ilk mevlevîhane kaplıca yolunda Demirhisar diye bilinen yerde Hayreddin b. Garib tarafından yaptırılmış ve mevlevî dervişlerine vakfedilmiştir. Daha sonraki yıllarda Divane Mehmed, zaviyeyi genişleterek tamir ettirmiştir. Şeriye Sicilleri'ndeki kayıtlardan anlaşıldığına göre Mustafa b.Ahmed 926 (1519)'da mevlevîhanenin şeyhidir. 1020 (1611)'de ise dergâh oturulamayacak durumdadır.[10]

2. Esrar Dede, Derviş Hazin'i anlatırken Bursa'da üç ayrı yerde mevlevîhane kurulduğuna işaret etmiştir. Birincisi Sultan Divanî'nin teşriflerinde[11] kaldıkları buk'a-i mübarekenin bir müddet "cilvegâh-ı âşıkân" olduğunu söylüyorsa da bulunduğu yerden bahsetmemiştir. İkinci olarak Câmi-i kebir yanındaki mevlevîhaneden, üçüncü olarak da Pınarbaşı'ndaki dergâhtan söz etmiştir.[12]

3. Geçici bir müddet için mevlevîhane görevi gören Setbaşı'ndaki Şeyh Yakup Efendi Dergâhı'nı da Bursa Mevlevîhanelerinden biri olarak ele almak mümkündür. O yıllarda Şeyh Yakub Efendi İstanbul'da Eyüp'te bulunduğundan tekkesi boştu.[13]

4. Mevlevîhane: Ebubekir Çelebi'nin Bursa'da bir mevlevîhane bulunmamasını "mahall-i taaccüb ve istiğrab" olarak görmesi ve Ahmed Dede'yi ikna etmesi üzerine Bursa'daki Yakub Efendi Dergâhı bir müddet "icray-ı de'bü ayin" için mekân olmuştu.

İsmail Beliğ'in beyanına göre Ahmet Cunûnî Dede yaşlı dostu Derviş Mehmed'den mevlevîhaneyi nerede yapacaklarını istihare yoluyla tesbit etmesini istemiş, bunun üzerine Pınarbaşı'nda dergâhın yapılmasına başlanmıştır. Sakıb Dede'ye göre ise mevlevîhanenin yerini bizzat Dede seçmiştir[14]. Haylî'nin dergâhla ilgili mısraları ve düşürdüğü tarih şöyle:

Hamdülillah ki bu diyar içre
Aşikâr oldu sırr-ı Mevlanâ
Geldi bir mürşid-i tarîk-i ilâh
Urdı işbu makam-ı hûba bina
Dimiş ana meğer ki rüyada
Server-i enbiya Resûl-i Huda
Sana emroldı cânib-i Hak'dan
Eyle var Bursa şehrini me'va
Emrine imtisâlen ol da gelüb
Kıldı hükm-i şerifini icra
Mevlevîler bu cây-ı dilkeşde
Süricek döne döne zevk u safa
Hikmet-i evliya ile Haylî
Didi tarih içun bu beyti ana
Mevlevîhaneyi Cunûnî Dede
Eyledi hû diye diye ihya: (1024)

Bursa Şeriye Sicillerindeki kayıtlara göre 1020 (1611) tarihinde Sultan I. Ahmed, Bursa mukataasından yüzbin akçe harcanarak bir mevlevîhane yaptırılmasını emretmişti[15]. Pınarbaşı Vezirî mahallesindeki bir ev onbin gümüş akçeyle Ahmed Dede tarafından satın alınarak 1025 (1616) tarihinde dergâha ilhak edilmiştir.[16] 1023 (1614) yılında Tefsirhan mahallesinden Ali Bey'in karısı Fatma Hatun yirmibin dirhem akçeyle satın aldığı hanı, Mesnev-i şerif okunmak şartıyla dervişlere vakfetmiştir.[17] Yine Ahmed Cunûnî Dede kale duvarına bitişik harap bir evi üçbin akçeyle tamir ettirerek kırk akçe ile kiraya vermiştir.[18]

Dede yaptırdığı âsitanede altı yıl hizmet verdikten, şeyhlik ve mesnevîhanlık yaptıktan sonra 1030 (1620) tarihinde Hakk'a yürümüştür. Beyanî'nin vefatına düşürdüğü tarih şöyledir.

Arif-i billah Cunûnî Dede
Olmuş idi ana müyesser fütûh
İtmek içun def'-i humar-ı hayat
Cam-ı ecel çekdi misâl-i sabûh
Nakline tarih Beyanî didi
Kıldı Cunûnî Dede teslim-i ruh: 1030

Eserleri

Kaynaklar Cunûnî Ahmed Dede'nin şairliği; Türkçe, Farsça pek çok şiir yazdığı konusunda müttefik iseler de bu şiirlerden pek azı bize kadar ulaşmıştır. Bunlar da bir Türkçe bir Farsça gazel ile bir Türkçe dörtlüktür. Yine kaynaklardaki bilgilere göre şiirlerinin bir araya getirilmesine kendisi müsaade etmemiştir. Bu tavır onun mahviyetkârlığı ve melâmî meşrebiyle izah edilebilir. Şairliğinden hareketle şu da düşünülebilir: Yarım asra yaklaşan sürede mesnevîhanlık yapan bir Dede'nin Mesnevî ve Mevlevî kültürü ile ilgili bir eser yazmış olması da muhtemeldir. Ama bu konuda tatmin edici bilgilere şimdilik sahip değiliz. Esrar Dede onu Divan sahibi bir sûfî olarak gösterirse de şimdilik yukarıdaki bilgileri doğru kabul etmek gerekir. Sakıb Dede ise, sık sık coşup kendinden geçmesi sebebiyle Cunûnî mahlasını kullandığını söyler.

Cunûnîdir, Cunûnîdir, Cunûnî
Olubtur nefs-i emmare zebuni

Mısraları

Men tuti-i kudsem ten-i fanî kafesimdir
İhya iden enfası Mesihâ nefesimdir
Men bâr-i emanet çekici ol şuturum kim
Nalem reh-i maksuduma bang-i ceresimdir
Dil virmedi dünyaya olan ârifi billah
Bunsa sebeb-i meks heva vü hevesimdir
Ol lem'a-ı ruhsar dürür asl-ı simaım
Musa sıfatım nur-i şecer muktebesimdir

Bursa Mevlevihanesi

Gencine-i esrar olalı kalb-i cunûnî
Nefs ejderi hakka ki kemine asesimdir.
Yekta güherim meclis-i rindan
sadefimdir
Şems-i tarabım meygede beyt-i
şerefimdir
Has itdi Cunûnî bana sultan-ı
mahabbet
Bu mansıb-ı makulede Mecnun
selefimdir.

Bursalı Meslekdaşları

Yukarıda Cunûnî Dede ile çağdaş olan mutasavvıflara işaret edilmişti. Şimdi de O'nun yakın meslektaşlarını, Bursa'daki muhtelif tarikatlara ait tekkelerin başında bulunan şeyhlerin bir dökümünü vermek istiyoruz. (bk. Bir önceki sayfadaki çerçeve).

Tesirleri

Ahmed Dede Osmanlı Devleti'nin iki mühim kültür merkezinde hizmet veren sûfîlerden biridir. Bağdat ve Bursa bu yüzyıllarda oldukça canlı kültürel bir vasata sahip bölgelerdi. Dolayısıyla o sadece Bursa ve bölgesinin değil, Ortadoğu'nun din, tasavvuf ve kültür dünyasının mütevazi mimarlarından biri sayılmalıdır. Mesnevîhanlığının yanında teşkilatçılığıyla da dikkat çeken Dede, Mesnevi'den aldığı ilhamı binlerce gönüle aktarmış, onlarla coşmuş, onlarla ağlamıştır. Bu arada unutmamak gerekir ki her Mevlevîhane aynı zamanda Farsça öğretim yapan bir dil-edebiyat merkezidir. Farsça dolayısıyla İran edebiyatının Müslüman toplumlarda yaygınlık kazanmasında Mevlevîliğin tesiri apaçık ortaya çıkmaktadır. Dede, Bağdat'tan Bursa'ya kadar uzanan geniş bir alanda hizmet vermesi sebebiyle, sûfîler, yöneticiler ve özellikle mevlevîler arasında çok tanınan ve sevilen şahsiyetlerden biridir.

Özellikle mesnevîhanlığı sebebiyle, Mesnevî ve Mevlevî kültürünün yaygınlık kazanmasına olduğu kadar Anadolu topraklarında tasavvufî zihniyetin oluşmasına da doğrudan tesir etmiştir. Konya-Bağdat-Bursa arasındaki topraklarda, yetiştirdiği derviş ve müridler vasıtasıyla bu zihniyete süreklilik kazandırmıştır.[19] Mesnevî'nin tarikatlararası ortak bir kitap olmasının mesnevîhanlığın tesir sahasını genişlettiği de ilave edilmelidir.

Teşkilatçılığı

Türkçe-Farsça şiirlerin şairi, mesnevîhanlığı ve asitane şeyhliğinin yanında, onun teşkilatçılığına da temas edilmesi gerekir. Dede'nin, kurulmuş, belli bir düzen içinde hizmet veren dergâhlara değil de, Bağdat, Bursa gibi kurucu bir şahsın gayret ve himmetine ihtiyaç gösteren merkezlerde görevlendirilmesi bir tesadüf eseri olmamalıdır. Nitekim Bağdat'a gider gitmez yaptığı ilk işlerden biri, işgal edilen dergâhın vakıflarını geri almak için faaliyete geçmesidir. Durumu bir mektupla İstanbul'a bildirmiş ve gerekli işlerin yapılmasını istemişti. "..Bağdat beylerbeyine ve kadısına hüküm ki.." diye başlayan Padişah'ın cevabında durum özetlendikten sonra şöyle denilmektedir: "...Mahall-i mezburda vaki Mevlevîhanenin kadimden sicilde mukayyed ve mestur evkaf varsa giru, olduğu üzere zabt itdürüb fukaranın maaşına kimesneyi dahl ve teaddi etdirmeyesin..."[20]

Başvekalet Arşivi'nde yer alan bu 1016 (1610) tarihli vesikada Ahmed Dede'nin adı şöyle geçmektedir: "Bağdat Mevlevîhanesi Şeyhi Mevlanâ Cunûnî". Bursa'daki faaliyetlerinin kalıcı olması bu bilgi ve tecrübe birikiminin neticesidir. Dergâhı kurması, dergâhın hayatiyeti için vakıflar temin etmesi veya diğer muhibbanca tahsis edilen vakıf-

ların en verimli bir tarzda kullanılmasının neticesidir ki Bursa Mevlevîhanesi bu şehirdeki dergâhların en büyüğü, en genişi ve en teşkilâtlısı olmuştur.

Cunûnî Dede'nin vefatından sonra dergâhın maddi gelirleri ve onarımı ile ilgili olarak sicillerde ve kitaplarda yeralan bazı kayıtlar ise şöyledir: 1633'te Mevlevîhanenin vakıfları yetersiz kaldığından gelen dervişlere taamiyesi kâfi gelmediğinden ihtisab mukataasından günlük üç vukiyye et verilmesi fermanla emredilmiştir.[21] 1758'de IV. Murat devrinden beri verilmekte olan üç vukiyye koyun etinin aynen verilmesi tekid edilmiştir.[22] 1775'te Mevlevîhane harap ve mâil-i türab olmakla Cizyedarzade Hacı Hüseyin ve Hassa mimarı İsmail Halife taraflarından yapılan keşif defterinde 1268 kuruş 85 akçe ile türbenin üstü ve bitişiğindeki meydan odası ve semahane döşemesi ve dervişlerin hücreleri ve mutfağı tamir ettirilmiştir.[23] 1815'te Tekkenin bir taraftan varidati olmayıp, içinde oturan dervişlerin düçar-ı ızdırap oldukları, Hüdavendigâr Valisi Nureddin Paşa mutfağının küşadıyla zaruretlerini azaltmış ise de yeniden vazife tevcihi memnuattan olduğundan Bursa baç pazarı, ipek terazisi ve Mudanya gümrüğü mallarından günlük yüzer akçeden üçyüz akçe yevmiye tayin edilmiştir.[24] 1819'da Mevlevîhane dervişleri için 150 kuruş tahsis edildi.[25] 1836 yılında ayda ikiyüzelli kuruş taamiye verilmeşi emredildi.[26] 24 Nisan 1891'de Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Mahmut Celalettin Paşa tarafından semahanenin tamirine başlanıldı ve hazine-i hassadan beşyüz lira ihsan edildi.[27]

Cumhuriyet devrinde bazan depo bazan da karakol olarak kullanılan Bursa Mevlevîhanesi zamanla bakımsızlıktan çökmüş ve tarihe karışmıştır. Şu anda su deposu olarak kullanılan ve bir iki mezar taşının dışında mevlevîhane olduğuna dair hiçbir iz taşımayan bu alan, Dede'yi, halife ve dostlarını namsız nişansız olarak bağrında taşımaktadır.

Kubbedeki Şiir

5.5.1939 yılında semahanenin kubbe içi badanalanırken Zeki Pınar, kubbede siyah boya ile yazılmış olan bir gazeli badana ile kapanmadan önce yazmış ve Bursa Halkevi tarafından çıkarılan *Uludağ* dergisinde neşretmiştir. Z.Pınar Bursa Mevlevîhanesi ile ilgili hiçbir esere rastlayamadığı, mevlevîlik incelenmeden Bursa tarihinin eksik kalacağını ifade ettikten sonra şöyle devam ediyor: Müzik, şiir, sema gibi güzel sanatların üç esas rüknünü tasavvuf ideolojisi içinde yoğuran bu Türk menşeli tarikatın ince rind dervişleri Yeşil Bursa'nın manevî duygulara, melankoliye pek uygun olan havası ve güzellikleri içinde kimbilir nasıl bir hayat sürmüşlerdir? "Destur ya hazret-i Mevlana" başlığını taşıyan ve şairi bilinmeyen gazel[28] şöyle:

Sâki-i gülruh ki sergerm-i şarab eyler sema
Şevke gelmiş çarha girmiş afitab eyler sema

Pertev-endaz olalı aksi uzar saide
Şekl-i fanus u hayali hep habab eyler sema

Sen şumarın unutma subhanın zahid heman
Aklın ermez mevlevîler bîhesab eyler sema

Nûş idüb sahbay-ı aşkı dest-efsan-i yârden
Safî-i aşüfte sermest ü harab eyler sema

Halet-efza olmalıdır işretgeh-i kâşânemiz
İltihab-ı şevk ile her şeyh ü şâb eyler sema

Yaktı afâkı şerer-ı ah-ı âşık sanma sen
Şûle-i cevvâle-i tîr-i şihab eyler sema

Kalıb-ı fersudemiz hatıf-ı yevm-i endişede
Mevc-i girdab-veş piç ü tab eyler sema

Bursa Mevlevîhanesinin Postnişinleri

Ahmed Cunûnî Dede (öl.1030/1620)
Zihni Salih Dede (öl.1073/1662)
Mehmed Dede (öl.1114/1703)
Salih Receb Dede (öl.1129/1717)
Sahib Salih Dede (öl.1131/1718)
Mehmed Şeyhî Dede (öl.1151/1738)
Mehmed Sadık Dede (öl.1182/1768)
Ataullah Dede (öl.1214/1799)
Ahmed Dede (öl.1218/1803)
Salih Dede (öl.1246/1830)
Mehmed Dede (öl.1248/1832)
Nizamuddin Dede (öl.1269/1852)
Sabri Dede (öl.1288/1871)
M.Şemseddin Dede (öl.1349/1930)

Şimdi bunlardan bazıları hakkında kısa bilgiler verelim.

1. Zihni Salih Dede (öl.1073/1662)

Ahmed Dede'den sonra postnişin olan ve bu görevi 43 sene müddetle sürdüren Zihni Salih Dede, mürşidinin yeğenidir. Sakıb Dede'nin ifadesine bakılırsa Cunûnî, daha sağlığında görevi Salih Dede'ye devretmişti: "...nazarkerde ve veliahtları olan Salih Dede hazretlerini hidmet-i mesnevîhanî ve nezaret-i ihvan ve hullanîde niyabetle mümtaz buyurub kendileri küşe-nişin ferağ-ı bâl ve muğtenim-i safay-ı hal.." olmuşlardı.[29]

Salih Dede'nin, yarım asra yaklaşan şeyhliği esnasında yüzlerce insana faydalı olduğunu düşünmek zor değildir. Ancak Dede'nin yetiştirdiği insanlardan ikisini özellikle belirtmek gerekir. Bunlardan biri Galata Mevlevîhanesi şeyhi olarak tanınan Gavsî Ahmed Dede'dir (öl.1109/1697). Şu beyt ona aittir:

Berk-ı hüsn-i âşıkı didar bilmez kim bilir
Nâliş-i nur-i dili bîdar bilmez kim bilir

Salih Dede'nin yetiştirdiği ikinci mühim şahıs Naci Ahmed Dede'dir (öl. 1120/1708). Beşiktaş, Galata ve Yenikapı Mevlevîhanelerinde şeyhlik yapmış olan Naci Dede'nin Divan'ı vardır.[30] Şu beyt onundur:

Ârif-i ilm-i ledünnî âmil-i şer'-i Nebî
Şehriyar-i mülk-i mânaya hidayetdür sema

2. Mehmed Dede (öl.1114/1703)

Salih Dede'nin oğludur. Küçük yaşta iken babası vefat ettiği için tasavvufî terbiyesinde Niyaz-ı Mısrî'den istifade etmiştir. Hayatı ve eserleri biraz sonra kendisinden bahsedeceğimiz Şeyhî Mehmed Dede ile birbirine karıştırılır.[31] En meşhur müridlerinden biri Pendarî Ahmed Dede'dir (öl.1120/1708). Salih Dede'nin müridi Naci Ahmed Dede, Yenikapı Mevlevîhanesi'ndeki postnişinliğini -ihtiyarladığını sebep göstererek- Kari-i mesnevî Bolvadinli Pendarî Dede'ye bırakmıştı.

3. Sahib Dede (öl.1131/1718)

Mehmed Dede'nin oğludur. Asıl adı Salih olan Sahib Dede, divanı olan mevlevî şeyhlerindendir.[32] 1718 tarihinde "keşmekeş-i alayık-ı dünyadan el çekip kurb-i hamûşana vasıl olmuştur." *Güldeste* sahibinin postnişin oluşuna düşürdüğü tarih şöyledir:

Didi tebriğine geldikte Beliğ tarihin
Oldı sadru'l-fukara Salih Efendi'ye seza

Derviş Sahib, en meşhur mürididir. Şair olan Derviş Sahib, Bursalı Mehmet Ağa'nın oğludur ve esas adı İsmail'dir.[33]

4. Şeyhî Mehmed Dede (öl.1151/1738)

Sahib Salih Dede'nin kardeşidir.

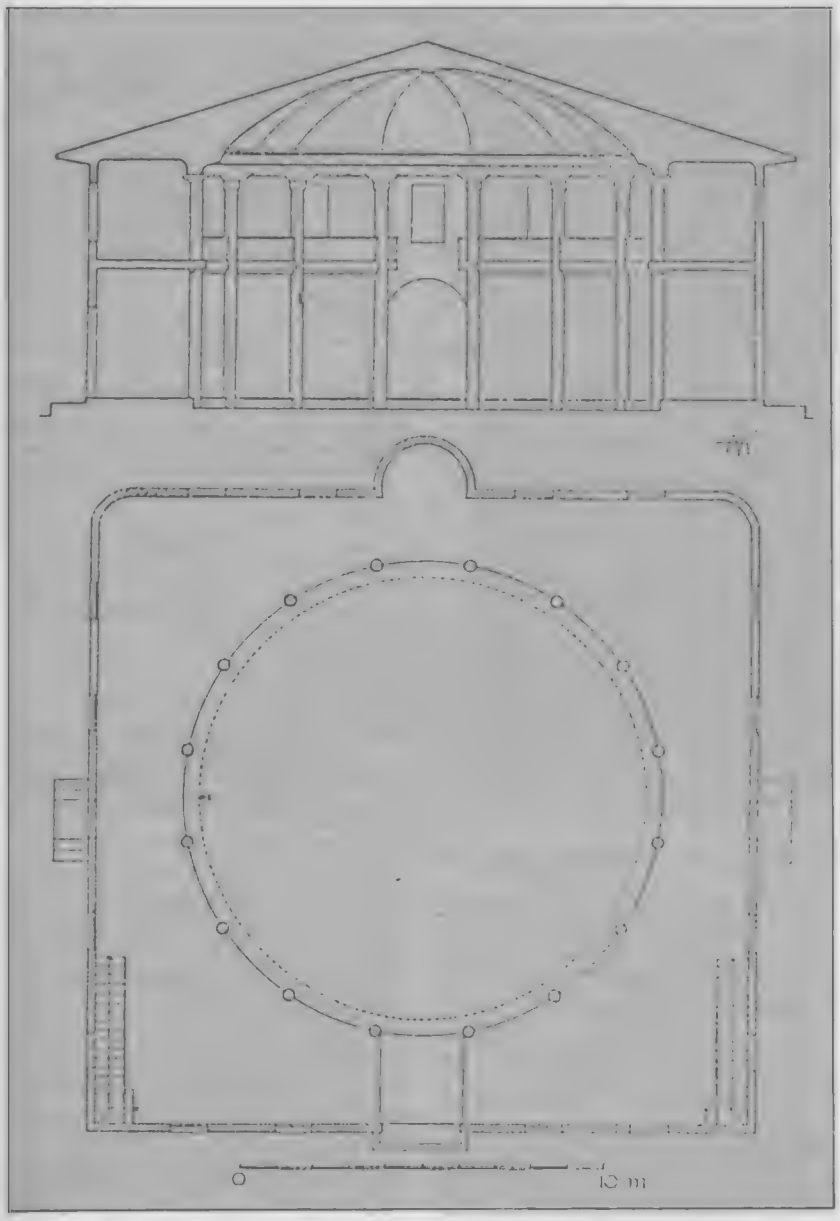

Bursa Mevlevihanesi'nin Semahâne kısmının krokisi.

Ağabeyinin vefatından sonra şeyh olmuştur. Esas ismi Mehmed olup Şeyhî, şiirde kullandığı mahlasıdır. Baldırzâde meşhur *Vefeyat*'ını yazdığı yıllarda postnişindi.[34] Eserleri vardır.[35]

5. Mehmed Sadık Dede (öl.1182/1768)

Salih Dede'nin oğludur. Abdussametzade Seyyid Mehmed'in vefatına düşürdüğü tarih şöyledir:

Yâ ilahî Şeyh Mehmed Sadık'ın
Cennet-i adn ola kabr-i enveri
Çok zaman ihlasla olmuş idi
Salikân-ı mevlevînin rehberi
Akıbet câm-ı mematı nûş idub
Hakk'a teslim eyledi can u seri
Öldı tarihi bu nazm-ı âbdâr
Hûş ide me'vada âb-ı kevseri[36]

6. Ataullah Dede (öl.1214/1799)

Mehmed Sadık Dede'nin oğlu olan Ataullah Dede 1182/1768 tarihinde mevlevîhanenin şeyhi olmuştur. Miraciye okunması geleneğini 1208/1793 tarihinde Bursa Mevlevîhanesi'nde başlatan Dede 1214/1799 tarihinde vefat etmiştir. Muhtemelen bu miraciye, bugün hâlâ Mirac geceleri okunan Nayî Osman Dede'nin (öl.1142/1729)

Evvel Allah adını yâd eyleriz
Dil dil olmuş kalbi dil-şâd eyleriz

diye başlayan miraciyesidir[37].

Dede'nin döneminde dergâh büyük bir onarım geçirmiştir. Bu onarımda Sadrazam Derviş Paşa'nın ve Cizyedarzade Hüseyin Ağa'nın büyük gayretleri vardır. Bu onarım için uzun bir şiir yazan Abdüssametzade'nin son beyti şöyledir:

Zahidâ, inkârı k o zira k i bu dergâh içre
Okunur şam u seher Mesnev-i Mevlânâ

Gülzar-ı Sulaha yazılırken Dede postnişindi.[38]

7. Ahmed Dede (öl.1218/1803)

Ataullah Dede'den sonra dergâhın şeyhliğini üstlenen Ahmed Dede 1218/1803 yılında vefat etmiştir.[39]

8. Salih Dede (öl.1246/1830)

Ataullah Dede'nin oğludur. Babalarının vefatından sonra ağabeyi Ahmed Dede ile beraber şeyh olmuşlar, onun vefatından sonra Salih Dede'nin şeyhliği müstakil olarak devam etmiştir. Merkez dergâh postnişini Hemdem Çelebi 1282 Rus harbine katılmak üzere İstanbul'a dokuz derviş göndermiş, Salih Dede'yi de kendisine vekil tayin etmişti.[40]

9. Mehmed Dede (öl.1248/1832)

Salih Dede'den sonra Mehmed Dede posta geçmiştir. Vezirlik rütbesi alınarak önce Kütahya'ya daha sonra Bursa'ya sürülen Abdurrahman Nafiz Paşa (öl.1269/1852) şeyhin dostlarındandır. Paşa vaktinin çoğunu mevlevîhanede geçirir, hatta meydanı süpürürmüş. Bir ara Şeyh Mehmed Dede kendisine, eski itibar ve rütbesine kavuşacağını söylemişti. Bu durum gerçekleşince Paşa, dergâha maddî kaynaklar bulmayı hiç de geciktirmedi.[41]

10. Nizamuddin Dede (öl.1269/1852)

Babasından sonra postnişin olan Nizamuddin Dede'nin bu görevi 21 sene sürmüştür.

11. Mehmet Şemsuddin Dede (öl.1349/1930)

Bursa Mevlevîhanesi'nin son şeyhi olan Mehmed Şemsuddin Dede 1270/1854 yılında Bursa'da doğdu. Babası Nizamuddin Dede, annesi ise Emirsultan'ın torunlarından Ümmügülsüm'dür. Babası vefat ettiğinde yaşı çok küçük olduğundan şeyhlik görevini uzun yıllar dergâhın ahçıbaşısı Sabri Dede ve-

Mevlevihaneye ihtisap mukatasından yevmî üç vukıyye et verilmesine dair şeriye sicili. B 53/247 165b

kâleten yürütmüştür. 1888 yılında Abdülvahid Çelebi'den Meşihatname alan[42] Dede 18 yaşında iken postnişin olmuştur. Arapça-Farsça bilgisinin yanında tıb ve edebiyata da meraklı olan Dede, tekkelerin kapanmasına kadar bu görevi sürdürmüştür.[43]

Birinci Dünya Savaşı'nda ilan edilen cihad-ı ekbere katılmak üzere yetmiş müridiyle beraber Konya'ya gitmiş, ancak şeyhlerin en kıdemlisi ve yaşlısı olması sebebiyle Veled Çelebi tarafından Çelebi Vekili olması uygun görüldüğünden tekrar Bursa'ya dönmüştür.[44]

1925'ten sonra semahanenin mescid haline getirilmesiyle bir müddet burada imam-hatiplik yapan Dede 20 Ağustos 1930 tarihinde vefat etmiş ve Pınarbaşı mezarlığına defnedilmiştir. *Yadigâr-ı Şemsî* sahibi vefatına şöyle tarih düşürmüştür:[45]

Söyledim cevher gibi Şemsi-i Mısrî tarihin
Erdi şeyhu'l mevlevî Şemsî de Mevlâsına

[1] Âsitaneler için yapılan bir diğer tasnif de şöyledir: Konya, Afyon, Eskişehir, Bursa, Manisa, Gelibolu, Yenikapı, Bahariye, Kasımpaşa, Kulekapısı, Halep, Kahire. Bk. M.Celal Duru, O Mevlevî, 162 (İst.1952).

[2] Bu çalışmaların belli başlıları şunlardır: M.Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, İst. 1913; Can Kerametli, *Galata Mevlevîhanesi*, İst. 1978; Esat Serezli, "Mevlevîlik Ve İstanbul Mevlevîhanesi", *Türkiye Turing Ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Temmuz 1949; R.S.Atabinen, "Galata Mevlevîhanesi", *agb.* Temmuz 1947; R.E.Koçu, "Galata", "Bahariye", "Beşiktaş" mevlevîhaneleri, İst. A.; S.Ünver, "Edirne Mevlevîhanesi", *Anıt*, c: VII, sy: 30, 1962; aynı yazar, "Selanik Mevlevîhanesi", *Mevlânâ Yıllığı*, 1963; aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu Mevlevîhaneleri Ve Son Şeyhleri", *Mevlânâ Güldestesi*, 1964; Tahiru'l-Mevlevî, "Yenikapı Mevlevîhanesi", *Mahfel*, sy: 40, 1342; M.Erdoğan, "İstanbul Mevlevîhaneleri", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy: 4-5, 1976; E.Yücel, "Galata Mevlevîhanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy: 2, 1979; aynı yazar, "Kasımpaşa Mevlevîhanesi", *agd*, sy: 3, 1979; aynı yazar, "Bahariye Mevlevîhanesi", *Türk Edebiyatı Dergisi*, sy: 46, 1977; Özkan Bige, "İstanbul Mevlevîhaneleri", İÜEF yayınlanmamış Lisans tezi 1967; İbrahim Numan, "Antalya Mevlevîhanesi'nin Aslî Hali Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XIV; Barıhuda Tanrıkorur, *Tekke Mimarîsi*..., Selçuk Üniv. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988.

[3] Mevlevîhaneler diğer dergâhlara göre biraz şanslı sayılırlar. 1925'te tekkeler kapatılınca hepsi tarihe karıştı. Konya'daki dergâhın 1926'da müze olarak açılması ve o dönem yöneticilerinin Mevlanâ sempatisi, mevlevîhaneler için "yıkım" ve "çöküş"ü yavaşlatan bir unsur olmuştur. 40'lı yılların Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel Galata Mevlevîhanesi'ni müze haline getirmek için gayret gösterecektir. 9 Şubat 1941 tarihli *Vakit* gazetesinde yayınlanan yazısının başlığı şöyle: "İstanbul'da Mevlevî Müzesi".

[4] Tam teşekküllü bir mevlevîhanede şu bölümler yeralır: Semahane, türbe, çilehane, derviş odaları, selâmlık, harem, kiler, mutfak, kahvehane ocağı, kafes, matrab. İhtisas alanımın dışında kaldığı için dergâhın mimarî özelliklerine temas edilemeyecektir.

[5] "..Derviş Ahmed Efendi b. el-Hac Yusuf el-müştehir bi Cunûnî" Bursa Şeriye Sicilleri (BS) B 37/231 12b.

[6] Sakıb Dede, *Sefîne*, III/57.

[7] Rüya şöyle: Dede'nin eline bir gül verilmiş fakat kokusunu bir türlü alamamış. "Ne olurdu bu gülün güzelliğine uygun bir de kokusu olsaydı" diye kendi kendine söylenirken şöyle bir ses işitmiş: "bu gül-i şadab-ı gülbin-i behcetin şemmesi sana Burusa'da resa olur", *Güldeste*, 129-130.

[8] *Güldeste*, 138.

[9] *Sefîne*, III/58. Setbaşı ile Ulucami'nin birbirine yakınlığı dikkate alınırsa bu iki yer ile aynı mekân kasdedilmiş olabilir.

[10] *Sefîne*, III/58, Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, III/332.

[11] Rivayete göre Mevlânâ'nın *Divan-ı Kebir*'ini İran'dan getirdiği için Divane Mehmet, Sultan-ı Divane gibi isimlerle de anılır. A.Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 103 (İst.1953)

[12] *Sefîne*, III/60.

[13] *Güldeste*, 138. Klasik kaynaklar, Ebubekir Çelebi'yi o yıllarda merkez tekkenin postnişini olarak gösterirse de kendisinin selefi Bostan Çelebi 1040/1630 tarihinde vefat ettiğine göre bunun doğru olmaması gerekir.

[14] *Sefîne*, III/58.

[15] BS, B 28/221 147a.

[16] BS, B 227/64.

[17] BS, B 33/227.

[18] BS, B 231/12, 37/231 12b. Mevleviye tarikatında zaviye olarak kabul edilen seksen civarında dergâhın isimleri için bkz. Gölpınarlı, *age*, 330.

[19] Bu açıdan Bağdat Mevlevîhanesi'nin tarihi de önemlidir.

[20] BA. Mühimme, 79, s.264/923.

[21] BS, B 1172/89.

[22] BS, B 53/247 165b

[23] *Sicill-i Osmanî*, II/333.

[24] Bursa Kütüğü, III/332.

[25] *agy.*

[26] Başvekalet Vakıf Dosyaları, Nu.22462.

[27] Bursa Kütüğü, III/333.

[28] *agd*, sy: 35, 1941.

[29] *Sefîne*, III/63.

[30] İÜ.Ktp. Ty.Nu.1245.

[31] Bk. *Osmanlı Müellifleri*, I; *Gülzar-ı Suleha*, 108a; *Hulasa*, 22a; *Güldeste*, 13.

[32] *Gülzar-ı suleha*, 123b; *Hulasa*, 17b; *Güldeste*, 133; *Semahane*, 93.

[33] *Tezkire-i şuaray-ı mevleviye; Semahane*, 137.

[34] Gülzar-ı Suleha, 108a; *Semahane*, 109; *Güldeste*, 134.

[35] *Gülzar-ı Suleha*, 108a, 123b, 124a.

[36] *Gülzar-ı Suleha*, 123b.

[37] Bk.M.Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Miracnameler*, İst.1987.

[38] *age*, 123b; *Havza*, 12a.

[39] *Ravza*, 16b.

[40] *Gülzar*, 123b; Gölpınarlı, *age*, 175.

[41] M.Ziya, *Yenikapı Mevlevîhanesi*, 105.

[42] Gölpınarlı, *age*, 400.

[43] Sayın Celaleddin Çelebi'nin Celâl Bayar'dan duyduğuna göre, tekkelerin kapanmasından önce dergâhta yapılan son sema ayinini Abdülhalim Çelebi idare etmiştir.

[44] M.Şemsuddin Efendi'nin hayatı ile ilgili bilgileri dostum Safiyyuddin Eşrefoğlu'nun aracılığıyla temin ettim. Kendisine teşekkür ederim.

[45] Dergâhın müdavimlerinden biri de İhtifalci Ziya Bey diye tanınan *Yenikapı Mevlevîhanesi* adlı eserin yazarıdır. 1892'de Bursa Lisesi müdürü olan Ziya Bey'in ifadesine göre Paris'te çıkan gazeteleri dergâhta beraberce mütalaa ederlermiş. Hatta bir gün Rüştü Paşa asabî bir halde dergâha gelmiş ve bu gazeteleri kasdederek şöyle demiş: Efendim, bunları sokaklara atmalı.. Herkes okusun, anlasın..

Saray Yaşamında "Batı"nın "Doğu"su

FERYAL İREZ

Osmanlı'nın Batı'ya ihraç ettiği halı gibi malları, onlardaki Doğu imajına göre hazırladığını biliyoruz. Tıpkı bunun gibi, Batı'nın Osmanlı'ya sattığı eşyalar da, bizim beğenimize uygun olduğu düşünülen bir üsluptaydı.

1828 yılında mimar Hübsch Karlsruhe'de "Hangi stilde inşa etmeliyiz?" başlıklı bir broşür yayımladı. 1834 yılında Gottfried Semper bir yazısında "Başkentlerimiz her çeşit üslûptaki binalarla genişleyip yayılmakta... Bu gidişle biz kendimiz bile sonunda hangi yüzyılda yaşadığımızı unutacağız" diyerek çağın stiller kaosunu dile getirmekteydi.[1]

19. yüzyılda Batı'daki gelişmeler incelendiğinde -özellikle yapıların dış biçimlenişlerinde- geçmiş mimarî üslûplardaki elemanların yeniden egemen olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla mimarîdeki bu eklektik akım iç mekân tasarımlarını da etkiler.

Devrin iyi bir gözlemcisi olan Madam Girardin dönemin döşeme zevkini şöyle tanımlar: "... Şömineler kadife kumaşlarla çerçevelenip, altın yaldızlı saçaklarla bezeniyordu. Koltukların dantel örtüleri vardı, ahşap duvar kaplamaları görkemli kumaşlarla gizleniyordu. Perdeler ise her yere asılıyordu. Bir kapı gerektiğinde bir perde ile gizlenebiliyordu veya bir kütüphane bir perde ile örtülebiliniyordu. Odaların değişik stillerde döşenmesi ise moda haline gelmişti. Örneğin: Salonda Rokoko stilinde mobilyalar, yemek odasında Rönesans üslûbu, kütüphanede ağır pelesenk eşyalar, yatak odasında ise yumuşak ve yuvarlak hatlı koltuk takımları kullanılıyordu..."[2]

Yüzyılın en büyük olayı 1851'de Londra'da ilk defa açılan dünya sergisiydi. Metal ve camdan oluşan bu "kristal saray"da her çeşit stili bir arada görmek mümkündü. Sergi salonları, eski Mısır ve antik Yunan-Roma motifleriyle süslü makinalarla ve bu üslûplardaki mobilyalarla doldurulmuştu, hatta sedef gömme bezemeli, İslâm etkili eşyalar bile sergilenmişti.[3]

Burjuva sınıfının zenginleşmesi ile evlere ve döşemeye daha fazla önem verilmeye başlandı. Oturma ve yemek odalarının yanısıra içinde yastık ve minderli koltuk ve kanapelerin bulunduğu, ufak sehpalar, etajerler, içleri biblolarla dolu vitrinlerin süslediği salonlara sevgi ve ilgi artmıştı. Drapeli perdeler ve

Büyük paşa kanapesi. İÜK 92155 Le Grande Neuble.

Dolmabahçe Sarayı harem kısmı 106 numaralı Pembe Salon'da bulunan köşe sedirleri. Türk sedirlerinden esinlenmiş olan bu oturma mobilyalarında Batı'nın gotik elemanları hâkimdir.

iri çiçek desenli halılarla bu salonların etkileri daha da kuvvetlendiriliyordu. "Salon stili" denilen bu tarz, yüzyılın sonlarına doğru mübalâğalı bir safhaya girmişti. Modern koltuk takımlarının ve divanlarının yanına şark möbleleri, sehpalar ve sandalyeler konmaya başlandı. Viyanalı ressam Makart'ın adından esinlenerek "Makart modası" olarak tanımlanan bir moda da ortaya çıkmıştı.[4] Makart stilinde döşenen evlerde, ağır mobilyalar, drapeli perdeler, içleri biblolar ve bronz eşyalarla dolu vitrin ve etajerler gözdeydi. Bu üslupta döşenmiş bir odada kuru ot, tavus kuşu tüyleri ve yapma çiçeklerden oluşan 'Makart Buketleri' de eksik olmazdı.

Bu yüzyılda Doğu, koloni ticareti yoluyla, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla, Verdi'nin 'Aida' operasıyla, Delacroix'nın tablolarıyla Avrupalının gözleri önüne seriliyordu.

Yazımızın bu bölümünde bir paragraf açıp Batı-Doğu ilişkisine kısaca bir göz atmanın faydalı olacağı kanısındayız.

Doğu, Rönesans'tan başlayarak Batılı sanatçıları her zaman ilgilendiren bir konu olmuştur. Kuşkusuz Batı kültüründe doğu etkisi daha da gerilere, ortaçağda başlayan antikite ilgisine, Arap kaynaklarının araştırılmasına ve Haçlı seferlerine kadar uzanır. Türklerin Ortadoğu'da yayılmaları, 1453'te İstanbul'u almaları, Avrupalıyı yeni bir siyasal güçle karşılaştırır. Batı ile kültür alışverişine giren Fatih, ressam Gentile Bellini'ye portre ve bazı tablolar yaptırtmıştır.

Beylerbeyi Sarayı Mabeyn Kısmı 18 numaralı odadaki sandalye. Ayaklarında ve kolçak kısımlarında mukarnaslı sütuncuklar gibi mimari öğeler kullanılmıştır. Arkalık sivri kenar formundadır.

16. yüzyılda Avrupa ile siyasal ve kültürel ilişkiler güçlenir. Ticaret yoluyla giden Osmanlı halı ve kumaşları, seramikleri ve deri kitap ciltleri Avrupa'da müşteri bulduğu gibi, Dürer ve Holbein gibi 16. yüzyıl rönesans sanatçılarının yapıtlarında da Türk motiflerine rastlanır. Rönesans döneminde Venedik-Osmanlı ticareti daha da artmış, Venedik'te Osmanlı tüccarları için Fondaco dei Turchi denilen bir yer bile ayrılmıştır.

Diplomatik ve ticari ilişkilerin hızlanması kültürel ilişkileri de etkiler. Gelip giden Avrupalı elçilerin yanlarında getirdikleri ressamlara veya İstanbul'daki yerli sanatçılara hazırlattığı resimler Avrupa'da albüm haline getirilmiştir. Bu tür albümlere tüm dünya müze ve kitaplıklarında rastlanır.

17. yüzyıldaki bütün bu ilişkiler Avrupa resmine de yansır. Devrin iki ünlü ustası Rubens ve Rembrandt Türk giysili figürler yapmışlardır. Rembrandt'ın Münih Pinakothek'te 'Türk giysili adam' ve 'İsa'nın çarmıha gerilişi' tablolarında doğulu kıyafetlerdeki tipleri görüyoruz.

19. yüzyılda orientalizmin Batı beğenisine ve yaşam tavrına birçok yenilikler getirdiği ve sanatını da etkilediği bir gerçektir. Bu tavır yalnızca ressamların tablolarına konu teşkil etmemiş, mimari ile oturma kültürünü de etkilemiştir.

"Türk Koltuğunda Figür" 28.0 x 37.7 cm. Karakalem, Henri Matisse, 1928 Özel Koleksiyon.

1683 Viyana bozgunu ve 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra, Osmanlılar Avrupalılar ile yeni ilişkilere girmek zorunluluğunu hissetmişlerdir. Batı'nın teknik üstünlüğünü kabul ederek Avrupa ülkelerine daha uzun süreli elçi heyetleri göndermeye başlamışlardır. 1721'de III. Ahmet tarafından Paris'e XV. Louis'in sarayına elçi gönderilen 28 Çelebi Mehmet Efendi, diplomatik görevinin yanısıra Fransa'da askerlik, teknoloji, eğitim, kültür alanlarında incelemeler yapmış ve dönüşünde bir seferetnâme yazmıştır.[5]

Türk sanatı için Batı etkilerine açık olmayı kabullenme süreci 18. yüzyılda başlamış ve 19. yüzyılda bu süreç daha belirgin ve işler hale gelmiştir.

Tekrar 19. yüzyıl Avrupa'sına döndüğümüzde, Batılı sanatçıların Doğu'ya daha değişik bir gözle baktıklarını görürüz. Tarih, arkeoloji ve klasik bilimlere artan merakla birçok Avrupalı araştırmaya, incelemeye ve koleksiyonculuğa yönelmiştir. 19. yüzyıl başlarında romantik ressamlar, akademik konu kısıtlamasından kurtulmanın yolunu Doğu'ya ait konularda bulmuşlar ve başta Fransa olmak üzere İngiltere, Almanya, Avusturya ve İtalya'da *orientalisme* akımı doğmuştur. Paris salonlarının orientalist türde resimlerle dolup taşmasının sonucunda 1893'te Paris'te orientalist ressamlar salonu açılmıştır.[6] Bu akımın ressamları içinde Delacroix, Ingres ve Türkiye'de bulunmuş olan Gerome'u verebiliriz. 1883'te kurulan Sanayi-i Nefise'de ders veren, aynı zamanda saray emrinde çalışan diğer bir orientalist ressam ise İtalyan asıllı Zonaro'dur.[7]

Bir Divan tasarımı. İ.Ü.Kütüphanesi, İÜK.HP. 93149-93153

Orientalizm akımı, 19. yüzyılın sonlarında özelliğini yitirir, fakat Renoir, Matisse ve Picasso gibi sanatçıların resimlerinde doğu giysili kadın figürleri 20. yüzyılın ilk yarısına kadar işlenen konular arasında yer alır.

15.8-11.11.1970 tarihlerinde Almanya'nın Darmstadt kentinde Gustav Klimt ve Henri Matisse'nin çalışmaları sergilenmiştir. Matisse'nin çizimleri içinde harem kadını figürlerine rastlamaktayız ve içlerinde en ilgi çekici olanı, özel bir koleksiyonda bulunan ve 'Türk koltuğunda figür' adını verdiği bir karakalem çalışmasıdır.[8]

19. yüzyılda orientalizmin Batı beğenisine ve yaşam tavrına birçok yenilikler getirdiği ve sanatını da etkilediği bir gerçektir.[9] Bu yüzyıldaki orientalist tavır sadece ressamların tablolarına konu teşkil etmemiş, mimarî ile oturma kültürünü de etkilemiştir. Zaten kendi geçmişlerinde yeni arayışlar içinde olan mimarlar Doğu'nun formlarına, özellikle de 'mukarnas' motifine el atmışlardır.

Doğu'ya özlem ve merak neticesinde Avrupalı evinin bir odasını kendi aklınca 'şark zevki' ile döşemeye başlar. Doğu halıları, divanları, sedef ve fildişi kakma süslemeli sehpalar ve bunların üzerine hiçbir zaman kullanılmayan nargileler süs eşyası olarak yerleştirilir, hatta evlerde 'Türk çadırı' denen odalar bile mevcuttu.[10]

1803'te Paris'te Eugène Beauharnais tarafından satın alınan sarayın odalarından birine 'Türk Odası' adı verilmiştir. Odanın mukarnaslı tavan eteklerinde görülen harem tasvirleri, aynı zamanda antikitenin klâsik-Pompei geleneğini de devam ettirir.[11]

19. yüzyılda Batı'da eklektik ve orientalist akım sürerken, Osmanlıdaki toplum yapısı ve yaşam tarzı nasıl bir değişime uğramıştı?

Bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinin fizikî dokusunda ve yaşam biçiminde değişmeler görüldü. İstanbul'un bir kısmı devlet daireleriyle donandı. Beyoğlu ise bankalar ve ticarethaneler, mağazalar, restaurant ve café'lerle doldu.[12] İstanbul'un her yerinde 19. yüzyılın mimarî zevkini yansıtan yapılar yükseldi.

Osmanlı toplumunda ıslahat hareketleri genelde saraydan kaynaklandığı için, 19. yüzyıl Batı eklektizminin Osmanlı saray mimarîsine yansıması da doğaldı. Yüzyılın mimarlık anlayışı, değişik üslûplardan birtakım özelliklerin bir yapıda toplanmasını doğal karşıladığından, mimarın tasarım çalışmalarını daha özgür bir biçimde yorumlamasına yol açar, fakat yine de bu yapılarda yapıldığı ülkenin sanat ve kültürünün özü seçilir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Batı'yı örnek alarak, çağdaşlaşma çabasında olduğundan, yüzyılın köşk ve sarayları, dönemin sadece sanat olayları ile değil, toplumsal ve teknik gelişimi ile de ilgilidir.[13]

Tanzimat padişahı I. Abdülmecit devrinde Batı etkisi iyice yoğunlaşır.[14]

Cevdet Paşa[15], Abdülmecit dönemini anlatırken, Kırım harbinde Fransız ve İngiliz askerlerinin İstanbul'a geldiklerinde altınların su gibi aktığını, İstanbul esnafının bu yüzden zengin olduğuna değinir. Kırım harbi münasebetiyle başlatılan bu alafrangacılık hareketi, ilkin Türk cemiyetinin seçkin aileleri içinde göze çarpar. Ailenin temel yapısı değişmeden ev gelenekleri değişmeye başlar. Sedir ve minderde oturma âdeti bırakılır, Avrupa mobilyası olan koltuk ve kanepeler kullanılmaya başlanır. Yemek yeme âdeti ve sofra düzeni değişir, sininin yerini masa alır ve çatal-bıçak kullanma geleneği zengin evlerinde başlar.[16]

Mora biraderlere ait katalogtan 'Orientalist stil'deki büyük salon (üstte). Paris menşeli piyano taburesi (yanda).

İÜK 91832 Sultan Abdülmecid'e yollanan mobilya kataloğu. Grande salone stile orientale.

19. yüzyılda Osmanlı sarayının pavyon karakterindeki mimarîsi yanında Avrupa saraylarının ölçülerine uygun bir saray mimarîsi ortaya çıkar.[17]

Batı'daki eklektik üslûbun mobilyaya yansıdığını örneklerden görebiliyoruz ve mobilyayı mimarîden soyutlayamayacağımıza göre, o dönemde Avrupa'da moda olan mobilyanın döşeme unsuru olarak Osmanlı saraylarına girdiğini de tesbit ettik. Dolmabahçe, Bey-

1020 numaralı Türk puf'u (Paris menşeli). İÜK 91899 Le nagasin de neubles.

lerbeyi, Yıldız Sarayı-Şale Köşkü gibi 19. yüzyıl saraylarında Regènce, XV. Louis, XVI. Louis, II. Empire, Chippendale, Sheraton, Viyana-Thonet stillerini izleyebiliyoruz.[18] Bir yandan da minderli, döşekli, şilteli saray odaları ile geleneksel yaşam düzenini de takip edebiliyoruz. 1850 yılında Abdülmecit'in sarayında dünyaya gelmiş olan şair ve bestekâr Leylâ Saz, Çırağan Sarayı'nın harem döşemesinden bahsederken, odalarda kadife ve ipekli kumaştan yapılmış yer şiltelerinde oturulduğuna değinir.[19]

Dolmabahçe Sarayı'nın genel olarak döşeme tarzı Batı tarzında gibi gözüküyorsa da, günlük yaşantıda sedir ve minderin terkedilmediğini, sarayın birçok odasında hâlâ yığınlarla bulunan minderlerle açıklayabiliriz. Eski geleneklerin yeni mobilyalarla bağdaştırıldığı bu sarayda en ilginç oda ders odasıdır. Doğu ve Batı kültürünün bir araya getirilişini kendi bünyesinde yaşatmaya çalışan bu odada, koltuklar, kanepeler, masalar gibi eşyanın yanısıra, dinî derslerde kullanılmaya uygun eşyalar da bulunur.[20]

Beylerbeyi Sarayı'nda ise '19. yüzyıl Osmanlı Saray Üslûbu' diyebileceğimiz bir üslûp ile karşılaşırız. Doğu motiflerinin Batı esprisi içinde yeni bir anlam kazanarak oluşturduğu bu tarza, tavan eteklerindeki süslemelerde rastladığımız gibi, saraydaki bazı oturma mobilyalarında da bu üslûbun akislerini görürüz.[21]

Avrupa'da orientalist akımın getirdikleri arasında yer alan ve 'Diwan, Ottoman, Sofa' diye adlandırılan sedirler, Batı süsleme elemanlarıyla yabancılaşmış olsalar bile, geleneksel oturma şekline uygun olduklarından sevilerek kullanılmışlardır. Bu konuda Uşaklıgil şöyle bilgi verir: "... Geniş ve alçak bir sedirin kenarına oturdum. Sedir sarayın bağdaş kurarak oturmaya alışkın adamlarına mahsustu, ben bittabi pantolonumun çizgilerini koruyarak onları taklit edemezdim..."[22] Sultan Reşad döneminde Mabeyn Başkâtibi olarak çalışan Uşaklıgil, kitabında, padişahın, Ramazan'da, yazı odasında şark usulünde bir sedire diz çökerek veya bağdaş kurarak oturup Kur'an okuduğuna da değinir.[23]

Bünyesinde Batı kültürü ile Doğu

kültürünü birlikte yaşatan, Batı mobilyasının yanında kendi geleneksel yaşam tarzından da kopmayan 19. yüzyıl saraylarını dikkatlice incelediğimizde ilginç bir nokta daha ortaya çıkar.

Batılının Doğu'ya olan merakı, özlemi ve Doğu kültürünü kendi akıl süzgecinden geçirip yeniden yorumlayarak, bu yoldaki tasarımlarını, kendine yeni pazarlar arayan Avrupalı tüccarlar aracılığıyla tekrar Doğu'ya ulaştırması, aslında bu garip bir çelişkiler çevrimidir. Bu tür örneklere arşiv ve katalog kayıtlarında da rastlamaktayız.

Saraya bu tarzda eşya satan firmalardan biri de Viyana'daki 'August Knobloch's Nachfolger' isimli mobilya müessesesidir. 1892 tarihli bir İrade kayıt defterinden bu firmanın saraya Japon ve Türk tarzında eşya yolladığını öğreniyoruz.[24]

Viyana Ticaret Odası kayıtlarında, 'Bugün mevcut olmayan firmalar kartoteksinde' bazı bilgilere rastladık. Knobloch firması ile ilgili kayıt yoktur ve firmanın bugün çalışmadığı da kesindir. Yalnız Knobloch firmasının yeni sahibinin 1905'ten itibaren Adolph Kraus olduğu ve bu firmanın da 19 Kasım 1922'de kapandığı belirtilmiştir. Kartotekste Kraus firmasının fabrika ve satış merkez adresleri de verilmiştir. Ayrıca 1913/2 tarihli Viyana şehir rehberinde 'Adolph Kraus, August Knobloch's Nachfolger' [Adolph Kraus, August Knobloch firmasının halefi], mobilya fabrikasının sahibi diye bir kayıt da bulunmaktadır. Kayıtta Adolph Kraus'un saraya eşya tedârik eden bir tüccar olduğu, kendisinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Kraliyet Sanat ve Sanayi nişanlarının yanısıra, Osmanlı Mecidiye nişanı sahibi olduğu da açıklanmıştır.[25]

Saraya yollanan mobilya kataloglarını İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde toplanmış bulunmaktadır. Katalogların bazıları Doğu zevkine hitap eden mekân tasarımları, plânları, mobilya çizim ve fotoğraflarını içerir. Kataloglardan biri 1775 yılında İtalya'da kurulan Mora Biraderlere ait ticarethaneyi tanıtır.[26] Fabrikanın İstanbul'daki temsilcisinin Apik Damad Kulları olduğu albüm içinde eski yazıyla belirtilmiştir. Albümün içinde yer alan suluboya oda tasarımları içinde bir şark odası tasvirini de görmekteyiz. Orientalist tarzda döşenmiş bu salona ait resmin altında eski harflerle oda eşyasının bir sandık, bir büyük paravana, kapı perdesi, kavukluk, iki lâmba, yüksek sehpa, sırma işleme yastıklı iki kanepe ve dört adet arkasız yer iskemlesinden meydana geldiği yazılıdır.

Bu albümlerin bir kısmında çalışma odaları ile 19. yüzyılda moda olan sigara salonlarına ait plânlar ve Batı düşüncesinin "Divan" tasarımları yer alır.[27]

Saraya yollanan bazı mobilya dergilerinde Türk puf'u[28] veya orientalist puf[29] olarak tanımlanan fantastik küçük tabure örneklerine rastlamaktayız.

'Garde Meubles'[30] kataloğunda ise Büyük Paşa Kanepesi adı altında bir sedir dikkatimizi çeker.[31] Kanepenin arka kısım tasarımında otağ fikrinden yola çıkıldığı kesindir.

Plânlarında hem eski Türk evi geleneğini devam ettiren, hem de Avrupa saraylarında görülen aksiyal kompozisyonların etkili olduğu 19. yüzyıl saraylarımızın mimarî fonksiyonlarına uygun döşendiği şüphesizdir. Avrupa'ya ısmarlanan eşya siparişlerinden, odaların ölçü ve plânlarına göre mobilya yollandığını tesbit edebiliyoruz.

19. yüzyılın yaşam biçiminde bir yandan Batı'ya yönelik bir anlayış savunulurken, diğer yandan köklü gelenekleri yaşatma çabası da göze çarpar. Batı kaynaklı eşya seçiminde ise Türk zevkinin ve dinî inançların göz önünde tutulmasıyla, Batılılaşma yolunda kendine özgü bir tavır ortaya koyar... ve belki de İslâmın batısı olan İstanbul kentinde bugün bile aynı davranış şeklini sürdürmeye devam etmekteyiz.[32] □

[1] Sigrid Müller-Christensen, *Alte Möbel,* Münih, 1978, s.207.

[2] Lydia Dewiel, *Französische Möbel,* Münih, 1978, s.125.

[3] Joseph Aronson, *The Encyclopedia of Furniture,* New York, 1965, s.320.

[4] Hans Makart. 1840-1884 yılları arasında yaşamış Viyanalı bir ressamdır. Büyük boyutlarda tarihî konulu tablolar yapmıştır. Meşhur atölyesinde yeni bir döşeme stili uygulayan sanatçı, yaldızlı ve brokar kumaşlar ile Rönesans tarzında döşenmiş bir odayı, tavus kuşu tüyleri, kamış ve kuru ot demetlerinden oluşan 'Makart Buketleri' ile renklendirmiştir.

[5] Bu konu ile ilgili geniş kapsamlı bir araştırma Prof. Dr. Günsel Renda tarafından yapılmıştır. Bk. Günsel Renda, "Avrupa Sanatında Türk Modası", *Sanat Üzerine,* Hacettepe Üniv. Güzel Sanatlar Fakültesi, Ankara, 1985, s.39-50.

[6] Jale Erzen, "Resimde Doğu Merakı: Oryantalizm", *Yeni Boyut,* 3/21, Mart 1984, s.3-5.

[7] Bk. Günsel Renda, a.g.e.

[8] Konu ile ilgili olarak yayımlanan sergi kataloğu, Bk. *3. Internationale der Zeichnung.* Eine Ausstellung der Stadt Darmstadt Mathildenhöhe 15.8-11.11.1970.

[9] Orientalizm üzerine yayımlanan bazı kitaplar için Bk. P. Julian, *The Orientalists:* European Painters of Eastern Scanes, Oxford, 1977; M. Verrier, *The Orientalists,* New York-London, 1979; P. ve V. Berko, *Peinture Orientaliste,* Bruxelles, 1982. Resmin yerini fotoğrafın almasıyla Doğu yaşantısı objektifle belgelenmeye başlar. Konu ile ilgili olarak Bk. Engin Çizgen, *Photography in the Ottoman Empire, 1839-1919,* İstanbul, 1987.

[10] Elfriede Ferber, *Ullstein Möbelbuch,* Berlin, 1978, s.55-56.

[11] *Weltkulturen und moderne Kunst,* Verlag Bruckmann, Münih, 1972, s.62.

[12] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İstanbul, 1983, s.184.

[13] Mustafa Cezar, "Sanatta Batı'ya açılışta saray yapıları ve kültürünün yeri", *TBMM Saraylar Sempozyumu* (15-17 Kasım 1984), İstanbul, 1985, s.46-68.

[14] Son yıllarda 'Batılılaşma Hareketi' üzerine birçok makale ve kitap yayımlandığından, yazımızda bu konuya öz olarak değindik.

[15] Cevdet Paşa, "Maruzat", *T.T. Encümeni Mecmuası,* sayı 61-70, s.172.

[16] Enver Ziya Karal, *Islahat Fermanı Devri,* T.T.K. Ankara, 1977, c.VII, s.285.

[17] Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi,* İstanbul, 1981, s.243.

[18] Feryal İrez, "Millî Saraylarımızın mobilya yönünden tanıtılması", *TBMM, Millî Saraylar Sempozyumu* (15-17 Kasım 1984), İstanbul, 1985, s.160-162.

[19] Leylâ Saz, *Haremin İç Yüzü* İstanbul, 1974, s.78-80.

[20] Nurhan Atasoy, "Dolmabahçe Sarayında Geleneksel Özellikler", *Millî Saraylar Dergisi,* sayı I, İstanbul, 1987/1, s.23-33.

[21] Feryal İrez, Mobilya Sanatı ve 19. yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası, (basılmamış doktora tezi), İstanbul, 1984. Feryal İrez'in bu araştırması "19. yüzyıl Osmanlı saray mobilyası" adı altında Ankara T.T.K. tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

[22] Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* İstanbul, 1965, s.7.

[23] Halid Ziya Uşaklıgil, a.g.e., s.227.

[24] Feryal İrez, Mobilya Sanatı ve 19. yüzyıl Osmanlı saray mobilyası, (basılmamış doktora tezi), İstanbul, 1984. 'Nachfolger' Almanca halef, birinin yerine geçen kimse anlamına gelir. Bu bazen verâset yolu ile de olur. Burada August Knobloch firmasının işlerliliğini devam ettiren kimse anlamında kullanılmıştır. 1892 tarihli belgede 'Nachfolger' kelimesine rastlıyoruz, halbuki Viyana'daki kayıtta firmanın 1905'te Adolph Kraus'a devredildiğini tesbit etmiştik, şu halde firmanın ilk sahibi August Knobloch'tur ve Knobloch ile Kraus arasında kimliğini tesbit edemediğimiz bir başka halef olduğu kesinlik kazanır.

[25] Bu bilgiler, tarafımıza Osterreichische National Bibliothek (Avusturya Millî Kütüphanesi) katalog bölümü şefi Dr. Angelika Ander tarafından yazılı olarak bildirilmiştir.

[26] İst. Üniv. Küt. İÜK. 91832. Mora Biraderler'e ait mobilya kataloğu.

[27] İst. Üniv. Küt. İÜK.HP 93149-93153 numaralı albümler.

[28] İst. Üniv. Küt. İÜK.91899 kayıtlı 'Le Magasin de Meubles' isimli katalogdaki 1020 numaralı resim.

[29] İst. Üniv. Küt. İÜK. 91905 Kayıtlı 'Le Magasin de Meubles' isimli katalogdaki 925 numaralı resim.

[30] Mobilya sanatı, Restorasyon döneminde en parlak çağlarından birini yaşar. İhtilâlde yağmaya uğrayan Fransız kraliyet sarayları, Napoléon'un sayesinde, 'Garde Meubles' siparişleri ile yeniden döşenir. Jacob Destmalter'in atölyelerinde senede 700000 frank değerinde mobilya imâl edilir. Bk. Lydia Dewiel, a.g.e., s.121.

[31] İst. Üniv. Küt. İÜK. 92155 kayıtlı 'Le Garde Meubles' isimli katalogdaki 1809 numaralı resim.

[32] Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. Netice Yıldız, İngiliz-Osmanlı Sanat Alışverişi, 1583-1914 (basılmamış doktora tezi), İstanbul, 1987. Doğan Kuban, "İstanbul'un Batılılaşması veya Batılılığı" *Tarih ve Toplum,* Kasım 1988, cilt: 10, sayı: 59, İstanbul, 1988, s.284-289.

Liszt'ten İstanbul'da Kalan Anılar

TAHA TOROS

İstanbul'da Liszt gibi birçok başka sanatçı da oturdu. Donizetti, Andrè Chenier ve daha niceleri.. Bir de gelip, geçenler var; Flaubert, T.Gautier, H.Melville ve Hemingway gibi. Toros yazısında Liszt'in İstanbul'da bıraktığı anıları yazıyor.

GEÇTİĞİMİZ yıl içerisinde, televizyonda, müzik dâhîsi Liszt'in hayatı sergilendi. İki ay önce de, Macar Başkonsolosluğu tarafından, Liszt'in 1847 yılında Beyoğlu'nda oturduğu evin duvarına, bir plaket çakıldı. Liszt'ten İstanbul'da kalan bir anı, sempatik bir hava içerisinde değerlendirilmiş oldu.

Daha önceleri değişik tarihlerde düşünülmüş olmasına rağmen, bu mutlu olay, ancak, geçtiğimiz ayda gerçekleştirilebildi. Bu girişim, sanat alanında olduğu kadar, tarihlerinin derinliklerinden güç alan Türk-Macar dostlukları açısından da büyük değer taşımaktadır.

Bu anlamlı olay, gerek TRT, gerek basın tarafından, Liszt'in "Osmanlı Padişahı'nın dâveti üzerine.." ve "Padişah'ın konuğu olarak.." İstanbul'a geldiği biçiminde yansıtıldı.

Devlet arşivleri içerisinde -aralıklarla da olsa- 50 yıl gibi, uzun araştırmalarda bulunmuş olanlardan biriyim. Tanzimat'tan itibaren -tasnif edilmemiş olanlar haricinde- Sultan Abdülmecid tarafından Liszt'in dâvet edildiğine dair bir belgeye rastlamadım. Ama, görememiş ve atlamış olabilirim. Kanaatimce, böyle bir haber, yâni Padişah'ın dâveti veya konuğu şeklinde verilirken, dayanılan kaynak belgelerin de belirtilmesi uygun olurdu. Ünlü bestekâr Liszt çok genç yaşta eriştiği şöhretini, değişik ülkelere giderek, duyurmayı amaçlayan bir sanatkârdı. Bâzı hükümdarlardan dâvet aldığı da olmuştu. İstanbul'a gelmeyi, hayal ettiği Boğaziçi'ni, konserler vererek, zirveye çıkan şöhretini saygınlaştırarak görmeyi planlıyordu. Aşağıda açıklanacağı üzere, o'nun bu özlemini, Commendinger adındaki müzik âletleri ithalatçısı gerçekleştirdi.

Arşiv belgelerine göre, Liszt Beşiktaş Sarayı'nda, Padişah'ın huzurundaki başarılı konserinden sonra, Avusturya-Macaristan Elçiliği aracılığıyla, Padişah'tan bir nişan talebinde bulundu. Zamanın Dışişleri'ne yapılan bir müracaat, Sadrazamın uygun mutalaasiyle Padişah'a sunuldu. Liszt'e -takdirkâr cümlelerle- nişan verildi. Aslında ünlü bestekâr, konserler verdiği her ülkede, bu türden nişanlar almaktaydı. Bu davranış, esasen, o dönemin ünlüleri için uygulanmakta olan bir gelenekti.

Küçük Yaşta Bir Olağanüstünlük

Liszt, 9 yaşındayken, düzenlenen bir konserde, piyano virtüözü olduğunu kanıtladı. 12 yaşında, dünyanın en büyük sanat merkezlerinden olan, Paris'e yerleşti. 12 buçuk yaşındayken, opera tiyatrosunda, bir perdelik eserini sergiledi. İlk bestesini 15 yaşında yapan sanatkâr 1830 ve 1848 ihtilallerinden çok etkilendi. Evlilik hayatı pek fırtınalı geçti. İlk eşi bir Kontes, ikincisi Prenses'ti.

Liszt'in olağanüstü, hareketli bir sanat hayatı var. Avrupa'nın kalburüstü merkezlerinde, hükümdarlar karşısında, konserler vermek, aydın ve meşhur kişiler arasında yaşamak belirgin tutkusuydu.

Liszt İstanbul'da

Türkiye'de Tanzimat'ın ilanı ile Batıya dönük bir yönetimin oluşturulması, Avrupalıların, ülkemize ılık yaklaşımlarını sağladı. Aydın kişiler, ressamlar, tiyatro ve müzik kumpanyaları İstanbul'a akın etmeğe başladı. Liszt, sihirli çekiciliğini işittiği İstanbul'a gelmek, piyano tuşlarından yarattığı ha-

Liszt'in Beyoğlu'nda kaldığı binanın bir sanat yuvasına dönüştürülmesi, salonuna Liszt'in çaldığı piyanonun konulması düşünülüyordu. Ancak bu tasarıların hepsi havada kaldı.

Son Halife Abdülmecid'in fırçasından Franz Liszt.

reketli nağmelerini Padişah'a ve dönemin sanat çevresine dinletmek istedi. Franz Liszt'in gelişi, Osmanlı sarayınca, Türk, Levanten, azınlık ve elçilikler mensuplarınca sempatiyle karşılandı. Sultan Abdulmecid'in (İrade-i seniye)siyle ödüllendirildi.

Liszt'in İstanbul'a gelişinde, dönemin tek müzik aletleri satıcısı ve yapıcısı olan, bu konudaki ithalatı tekelinde bulunduran, (Commendinger)'in büyük rolü vardır. Commendinger, saray'ın da müzik aletlerini sağlayan ve Osmanlı yönetimine yakınlığıyla bilinen bir kişiydi. Saray'dan başka Yeniköy ve Büyükdere'deki konserlerin hazırlığını yapmış, ünlü Macar besteciyi Beyoğlu'ndaki evinde konuk etmişti.

Bu ev, eski adı (Polonya), sonraki adı (Nuruziya) Sokağı'nda 19 No.daydı. Ne var ki, bu binanın eski görünümünden, hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır. 40 yıl evvelki hâli gözümün önündedir. Dar cepheli, cumbalı 3 katlı ve bakımsız bir durumdaydı. Fransız sefarethanesinin bahçesinde kurulan (Arkeoloji Enstitüsü) ile, hemen hemen, karşı karşıyaydı. Enstitünün kurucusu ve Müdürü olan, ömrünün 50 yılını ülkemizde geçiren, Prof.Albert Gabriel'in çayına, Hamdullah Suphi Bey'in refaketinde giderken, Liszt'in ikamet ettiği bu binanın önünde durduk. Rahmetli Hamdullah Suphi Tanrıöver, hüzünlü ve buruk duygularla Liszt'i anarak, evin perişanlığına çok üzülmüştü. Fransız Arkeoloji Enstitüsü'ndeki çaylı sohbette, Liszt'ten uzun uzun söz edildi. Evin harap durumuna, o günkü sohbete katılan Celal Esat ile Abdülhak Şinasi de çok üzüldüler ve onarılmasıyla kapısına plaket konulması dileğinde bulundular.

Franz Liszt

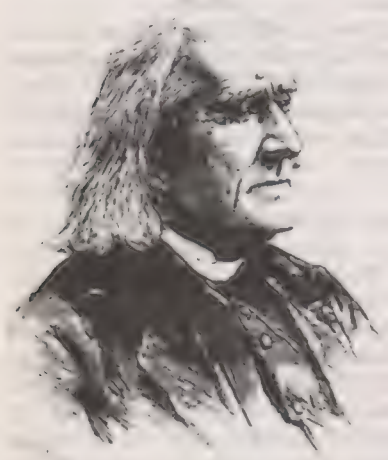

Daha Önceki Plaket Teşebbüsleri

Liszt'in Beyoğlu'nda oturduğu evin duvarına, daha önce de, bir plaket konularak anısının canlı tutulması düşünülmüştü. Ama, bu anlamlı teşebbüsü kimse gerçekleştiremedi. Ünlü Macar Türkologu Mesaruş, gerek Sultan Reşat döneminde, gerek Cumhuriyetin ilk yıllarında, ülkemizde anlaşmalı olarak görevliyken, güzel teşebbüsünü sonuca götüremedi.

Ünlü Edibimiz Müftüoğlu Ahmet Hikmet Bey'in de bu konuyu düşündüğü, son eşi olan, Nerime Menemencioğlu'nda gördüğümüz notlarından anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere, Ahmet Hikmet Bey, Macaristan'daki Şehbenderliği sırasında, saygın bir diplomat olarak tanınmıştır. Macaristan'ın önde gelen Türk dostlarındandı. Budapeşte'de görevliyken, bir kültür dergisine -takma adla- makaleler yazardı.

Abdülmecit Efendi'nin Halifeliğe seçilmesi üzerine, Ankara Hükümeti tarafından Müşavirliği'ne atandı.

Son Halife Abdülmecit Efendi, yetenekli fırçası yanında, yetenekli bir piyanistti. O'nun piyano hocaları, Liszt'in yetiştirdiği iki yetenekli öğrencisiydi. Belki bu nedenle olacak, Abdülmecit Efendi, diğer batı müzisyenler ara-

Lizst'in Gençliği

sında, Liszt'e karşı özel bir sevgi taşıyordu. Müşaviri Ahmet Hikmet Bey'le sohbetlerinde, Liszt'in Beyoğlu'nda ikamet ettiği binanın bir sanat yuvasına dönüştürülmesini, salonuna Liszt'in çaldığı piyanonun konulmasını düşünüyordu. Hattâ bu evin içerisine konulmak üzere tanınmış bestekârların, kendisi tarafından yapılmakta olan portrelerinin de asılmasını düşlüyordu. Ne var ki bu tasarıların hepsi havada kaldı.

Abdülmecid'in Liszt Portresi

Abdülmecit Efendi'nin yaptığı, ünlü müzisyenlerin portrelerinin akibetine de bu vesileyle değinmek isterim. Bunlardan Bethoven'in büstü karşısında ondan bir parça dinleri tasvir eden tablosu, Devlet Resim ve Heykel Müzesi'ndedir. Şopen'in portresi Nis'tedir. Wagner'in portresi benim koleksiyonum arasındadır. Mozart'ın portresinin nerede ve kimde olduğu bilinmiyor. Şüphesiz en önemlisi Liszt'in portresidir. Son Halife bu eserini, kendisinden piyano dersi aldığı -Liszt'in öğrencisi olan- Mösyö Hege'ye vermiştir. Bu portre, Bebek'te Hege'nin kızındadır. Zincirle duvara bağlıdır. Gördüğünüz bu Liszt'in portresini, sanatkâr dostum Sami Güner, iskemlelere ve seyyar merdivenlere çıkmak suretiyle, diaya dönüştürdü.

Liszt'in Etkisiyle, Türkiye'ye Gelip Yerleşen 2 Macar Virtüöz

Ünlü Macar bestecisi ve piyanisti Franz Liszt'ten bahsedilince, o'nun yetiştirdiği ve İstanbul anılarının etkisinde kalan iki Macar müzisyeninin ülkemize gelerek sanat yaşamlarını burada sürdürdüklerini anlatmalıyız.

Bu iki virtüöz, sanat güçlerini Liszt'ten aldılar. Her ikisi de kısa süre Saray'da müzik hocalığı yaptılar.

Bunlardan ilki (Venedikli Tevfik Bey)'dir. Asıl adı (Alexanro Voltan)'dır. İlk piyano derslerini çocuk yaştayken, annesi Kontes ve piyanist (Allegri)'den aldı. Liszt'in Venedik'te Wagner ile bulunduğu yıllarda, yaşının küçüklüğüne rağmen onların sohbetlerini dinlemiş ve Liszt'ten ilham alarak müzik zevkini olgunlaştırmıştır. Avusturya bahriyesinde topçu subaylığı görevinde iken -Bükreş Sarayı'na kraliçe giden- Romen prensesine piyano dersi verdi. Daha sonra, Nobar Paşa'nın aracılığıyla, Osmanlı Sarayı'na piyano hocası oldu.

(Girid)'e yaptığı bir seyahatten dönerken İzmir'e uğradı. Bu şehri çok beğenerek, yerleşti. Türk ve Levanten ailelerine müzik dersleri verdi. İzmir'de bir musiki ekolü oluşturdu. İzmir'de müziğin babası olarak nitelendirilen piyanist, burada Müslüman oldu. Tanınmış bir ailenin kızıyla evlendi. Ünlü bestekârlar yetiştirdi. (İsmail Zühtü Bey) bunlardan biridir. Venedikli Tevfik Bey, çok sayıda beste yaptı. Operetler yazdı. Bir kısmı İtalya'da yayınlandı.

Çocuk yaştayken Liszt'in etkisinde kalan öteki öğrencisi Macar Piyanist Mösyö (Hegge)'dir. O de genç yaşta geldiği İstanbul'a yerleşti ve özel derslerle ünlü müzisyenler yetiştirdi. Sarayda Abdülmecit Efendi'ye, Şadiye ve Sabiha Sultan'a piyano hocalığı yaptı. Liszt'in yetiştirdiği bir piyano virtüözü olarak ün yaptı.

Kaybolan Bir Anı

Liszt'in İstanbul'a geldiği günlerde, Osmanlı Sarayı'na -Napolyon'un bando şefliğini yapmış olan- Donizetti bulunuyordu. Donizetti Paşa, Sultan II. Mahmut zamanında, dâvet üzerine gelmiş ve Muzika-yı Hümayûn'u kurmuştu. Liszt, bütün Osmanlı marşlarını dinledi. Padişah için bestelenen bir marş'a yepyeni nağmeler katarak, notasını eliyle yazdı. Bu yenileştirilen marş, bestekârın, Padişah'tan Nişan istemini içeren mektuba eklendi. Saraya sunulan Liszt'in bu marşı tüm aramalara rağmen bulunamadı. Liszt'in, İstanbul'a ve sanat dünyasına kalması gereken kıymetli anı bu olacaktı. Müzik dünyası için, büyük bir kayıptır. □

Vartan İhmalyan
Bir Yaşam Öyküsü

Vartan İhmalyan'ın olay yaratan anıları. N.Hikmet, İ.Bilen, A.Saydan, Z.Baştımar ve daha başkaları... Bir kuşağın savaş, acı ve hasretle geçen yıllarının gerçek öyküsü.

Cem Yayınevi, Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han 1/3 Cağaloğlu-İstanbul Tel: 527 17 41

II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu
"Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme-Ulaşım Teknikleri"

ZAFER TOPRAK

MADDİ uygarlığın ana göstergeleri bilim ve teknoloji tarihi Türkiye tarihinin marjında kalan konulardır. Tarihe siyasi boyutlarla bakış genelinde yaşam biçiminin birikimini sağlayan bilgi ve teknolojiyi geri plana iter. Oysa son yıllarda bilim ve teknoloji tarihi alanında bir kıpırdanış, belki de bir başlangıç izlemekteyiz. Türkiye'de tarihin yeni alanlar kazanması mutlu bir gelişme.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü ile İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından iki yıldır bu alanda yoğun bir çaba sarfediliyor. "Osmanlı İlim ve Mesleki Cemiyetleri", "Rönesans'tan XX. yüzyılın Başına Kadar Batı'dan İslâm Dünyasına Bilim ve Teknoloji Transferi" ve son olarak "Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri" iki yıl gibi kısa bir sürede gerçekleşen üç sempozyum. Bu denli başarılı bir gelişmenin mimarları başta bölüm başkanı Prof.Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nu, sekreteryayı üstlenen IRCICA'nın değerli elemanı Acar Tanlık'ı, yardımcıları Y.Doç.Dr. Feza Günergun ve Mustafa Kaçar'ı ve sempozyumlarda emeği geçen tüm IRCICA çalışanlarını içtenlikle kutlamak gerek.

Prof.Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu son sempozyumu açış konuşmasında hedeflerini şu şekilde açıklıyor: "Bu araştırma toplantılarının başlıca amaçları bilim adamlarımızın dikkatinden kaçan Osmanlı dönemi bilim, teknoloji ve sanayi tarihine ilgi çekmek, bu konularda ilgili problemlerin ele alınmasını sağlamak, akademik çevreleri, kültür müesseselerini ve kamuoyunu bu konulara yöneltmektir. Diğer taraftan Türk toplumunun modern bilim ve teknoloji transferine karşı tavrını ve tutumunu tarihi perspektif içinde incelemeyi de amaçlıyoruz. Bilim ve teknolojideki yeniliklerin devlet, ilim adamları ve toplumun çeşitli kesimleri tarafından nasıl karşılandığının ve benimsendiğinin incelenmesi, bugün bilim sosyolojisi olarak adlandırılan yeni bir inceleme dalının konusu haline gelmiştir ve bu disiplinde yapılan araştırmalar aktüel ve fütüristik bilim ve teknoloji planlamasının temelini teşkil etmektedir." Doğru bir tanı, doğru bir çözüm.

Bilim ve teknoloji tarihinin bu denli önemli iki alanına, ulaştırma ve haberleşmeye hasredilen son sempozyum kırk dolayında tebliğ veren bilim adamını biraraya getirmiş ve bu alanda Türkiye'de kalıcı ürünlerin ortaya çıkmasına ortam sağlamıştır.

Ulaştırma ve haberleşme (iletişim) alanlarındaki yenilikler Osmanlı'da belki yeni bir dönemin, çağdaş devlet anlayışının oluşumunu sağlamıştır. Zira Osmanlı Devleti'ne çağdaş bir görünüm kazandıran iki önemli enerji kaynağı vardır. Bunlar, buhar ve elektriktir. Buhar ulaşım sektöründe, elektrik ise iletişim sektöründe köklü dönüşümlere neden olmuştur. 19. yüzyıl sonu Osmanlısı, 18. yüzyıl sonu Osmanlısı'na oranla bu iki teknolojik gelişim sayesinde yepyeni bir görünüm kazanmıştır.

Bilindiği gibi demiryolu Batı'da 1830'lu yıllardan itibaren yayılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti de 1856'dan itibaren demiryollarına kavuşmuştur. Balkanlar'ın ve Batı Anadolu'nun içerlek yörelerini kıyı kenti İzmir'e bağlamaya yönelik ilk girişimler Balkanların ve Batı Anadolu ticaretinin gelişmesinde hayati öneme sahiptirler. At arabasına ve deve kervanına oranla demiryolu önemli bir atılımı simgeler.

Demiryolu sayesinde Osmanlı ekonomisinin dış dünya ile entegrasyonu hız kazanır. Batı sanayi devrimi ve ürünleri demiryolu hatlarından İç Anadolu'ya uzanır.

Ancak, Osmanlı ekonomisini kıyı kentlerin ötesinde ticarileştiren ve parasallaştıran ana hat Anadolu-Bağdat demiryoludur. Bu demiryolu sayesinde İç Anadolu'nun geçimlik yapısı çözülür; Anadolu ürünleri kitlesel pazara açılır. Bundan böyle İstanbul'a Anadolu tahılı gelmeye başlar. Ulaşım ve taşımacılıkta Anadolu-Bağdat demiryolu ekonominin atardamarıdır.

Demiryolu sayesinde Osmanlı ekonomisinin dış ticaret hacmi 8-10 misli artar. İç ticaret hacmi de dış ticaretin sağladığı parasallaşma ve ticarileşme doğrultusunda önemli bir gelişim sağlar.

Demiryolunun Anadolu ürününü metalaştırması yanısıra beşeri faktöre de akışkanlık sağlar. 18. yüzyıl dünyası dış göçler dışında, dünyada beşeri faktörün durağan olduğu bir dönemdir. Beşeri faktör, ancak pazar ekonomisinin gelişip emeğin arz ve talebinin rasyonel temeller üzerine oturması sonucu akışkanlık kazanır.

Osmanlı Devleti'nde, ordu ya da devlet ricali dışında akışkan bir nüfus yoktur. Devlet katı ve sınırlı bir ticaret sektörü dışında insanlar yakın çevrelerinin ötesine geçemezler. Duragan ekonomik yapı bunun somut kanıtıdır.

Öte yandan, emeğin akışkanlığının oluşması için itici ya da çekici faktörlerin varlığı gereklidir. İtici faktör çoğu kez nüfus yoğunlu ve bununla bağlantılı olarak açlıktır. Ya da dinsel, siyasal ve benzeri nedenler kişileri göçe zorlayan unsurlardır. Bir diğer itici fak-

tör salgın hastalıklar olabilir.

Çekici faktörler ise daha iyi bir yaşam beklentisinin kişileri yerini, yurdunu bırakıp özlemini duyduğu yörelere göç etmesine neden olur. Yeni Dünya böyle beklentileri olan kişilerin çoğu kez yeğledikleri topraklardır. Nitekim 1950'lerden sonra İstanbul da aynı işlevi görmüştür. İstanbul'un taşı toprağı altındır. 1960'larda Almanya benzer özlemlerin alanıdır.

Osmanlı nüfus yoğunluğunun Batı toplumlarına oranla son derece düşük olduğu bilinen bir gerçektir. Ekilebilir arazinin her zaman genişletilebilmesi, Osmanlı'yı Batı'da izlenen nüfus baskılarından uzak tutmuştur. Bu nedenle emek akışkanlık kazanamamıştır. Ancak, demiryolu'nun Osmanlı'ya sağladığı olanaklardan biri de beşeri faktöre akışkanlık kazandırmasıdır.

Öte yandan, nüfusun, mal ve hizmetlerin akışkanlığı iletişimdeki gelişmelerle bağlantılıdır. İletişimdeki gelişmeler ise, demiryolu sayesinde hızlı bir posta teşkilatının kuruluşu ve telgrafın giderek etkin kullanımına bağlıdır.

Posta ve Telgraf Nezareti Osmanlı çağdaşlaşmasının kilit bakanlıktır. Bugünlere oranla çok daha etkin bir konumdadır. Çağdaş bürokrasi ve modern ordu haberleşmenin etkin bir biçimde yapıldığı bir ortamda mümkündür.

Tanzimat bürokrasisini geleneksel Osmanlı kalemiye sınıfından ayrıştıran temel etken rasyonel bir bilgi akışı üzerine kurulu olmasıdır. Bu bilgi akışı ise posta ve telgrafın sağladığı olanaklarla gerçekleşmiştir.

İletişim merkezi güçlü kılar. Devlet taşra ilişkilerini pekiştirir. Devlete çağdaş bir görünüm kazandırır.

İletişim keza iktisadi, ticari ve mali alanlarda geniş olanaklar sağlar. Fiyat mekanizmasıyla iletişim arasında yakın bir bağlantı vardır. İstanbul tahvil ve hububat borsaları Batı ile yoğun bir iletişim şebekesi kurmuşlardır. Osmanlı Bankası her gün Batı ile uyum içersinde kambiyo kurlarını ilan eder.

19. yüzyıl bir teknoloji çağıdır. Tüm dünyanın çehresini değiştirmiştir. Buhar ve elektrik yepyeni dünyalar açmıştır.

19. yüzyılda izlenen teknolojik gelişmeler Osmanlı Devleti'nin enerji kaynaklarını belirlemekte gecikmez. Yukarıda belirtildiği gibi buhar ve demiryolu gerek ulaşımda gerekse haberleşmede etkinlik sağlar. Organik enerji kaynaklı kervan bundan böyle yerini lokomotife bırakır.

Sempozyumun Tebliğ Özetleri kitapçığı.

Buharın deniz ulaşımında kullanımı kürek ve yelkeni giderek yerinden eder. Şirket-i Hayriye ile birlikte buharlı gemilerin şehir içi ulaşımında kullanılması kol gücüne dayanan pazar kayıklarını ve kayıkçı esnafını güç durumda bırakır. Keza liman şirketlerinin buharlı çekici römorkörlere geçişi mavnacı ve salapuryacı esnafını geçiminden eder. Saltanat kayıkları yerlerini istimbotlara bırakır.

Osmanlı'da elektrik telgrafla işlevsellik kazanır. Telgraf giderek geçmişin posta tatarlarının yerini alır. Kent aydınlatılması için 20. yüzyılı beklemek gerekir. İstanbul'da Balkan Harbi nedeniyle tramvay şirketi beygirlerine Ordu'nun el koyması, tramvaylarda çekim gücü olarak elektriğin kullanılmasına neden olur. Elektrikli tramvay atlı tramvayı safdışı bırakır.

Gaz ve benzin 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı'ya girer. Elektrik enerjisine içten patlamalı motorlar eklenir. Gazojen devrin önemli bulgularından biridir. 1880'lerden itibaren verilen ihtira beratları gazojenin ne denli önemli bir enerji kaynağı olduğunu kanıtlar niteliktedir.

1910'lu yıllardan itibaren otomobil geçmişin fayton, talika, sandık ve sepet arabalarını aratmaz. Hamal esnafı motorlu taşıtlardan yakınmaya başlar. Ordu motorize olmaya başlar. İstanbul sokaklarında bundan böyle zırhlı askeri araçlar görünmeye başlar. Çekimli saltanat arabaları bir statü sembolü olarak kalır.

İnorganik enerjinin yaygınlaşması sonucu Osmanlı enerji kaynaklarının etkin kullanımı gündeme gelir. Kömür ülke ekonomisine giderek ağırlığını koyar. Petrol ürünleri 1910'lu yıllardan itibaren önemli ithal ürünleri arasına girer.

Yukarıda gündeme getirdiğimiz tüm bu gelişmeler bir sempozyumun bize anımsattığı maddi yaşamdaki dönüşümlerin birkaçıdır. Kuşkusuz, ulaşım ve iletişim yenilikleri yaşamı çok yönlü bir biçimde etkiler. Maddi olduğu kadar manevi dünya da bu gelişmelerden payını alır. İnsan dış dünyaya açılır; bilgi beceri akışı toplumsal gelişmeyi belirler. Ulaşım ve iletişimdeki dönüşümler insana dünyayı farklı boyutlarla algılama olanağı sağlar; çağdaş bir toplum dokusunun oluşumuna ortam hazırlar.

Bilim ve teknoloji tarihine boyutlar katacak, alanlar açacak yeni sempozyumlar beklentisiyle Prof.Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu ve ekibini bir kez daha kutlarız. □

Sempozyum için çıkarılan ilk gün zarfı.

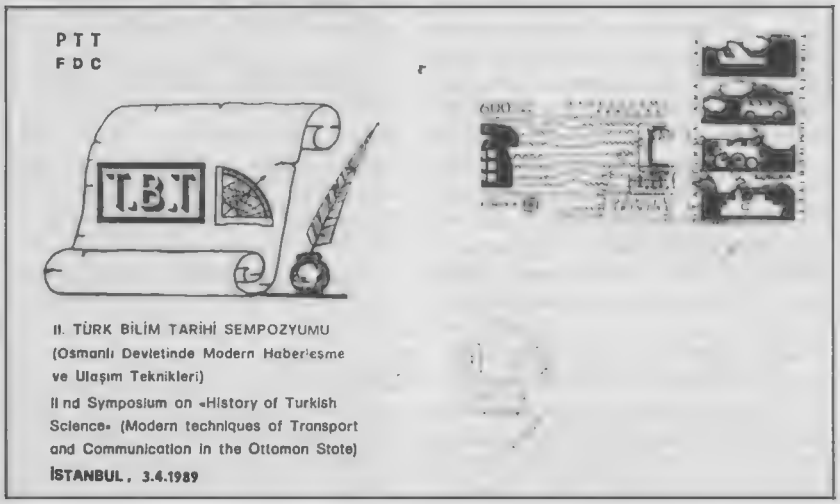

Bir Üstadı Anarken

NURİ AKBAYAR

Seyfettin Özege'nin eseri gerçekten büyük bir emek ürünü. Akbayar'ın dediği gibi ömür boyu süren, kalıcı bir eser. Ama tozun, dumana karıştığı "tefekkür âlemimiz"de takdir eden o kadar az ki... Tarih ve Toplum *dergisi olarak ölümünün sekizinci yılında Özege'yi hatırlamak boynumuzun borcu.*

GEÇTİĞİMİZ 27 Nisan günü aziz üstad Seyfettin Özege'nin (1901-1981) bekâ âlemine irtihalinin sekizinci yıldönümüydü. Bilmem kaç kişi hatırladı.[1]

Seyfettin Özege'yi üstad olarak bellememize, anmamıza sebep olan bir eser var önümüzde. Eskilerin deyişiyle "muhalled" bir eser: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu:* Başlık üstadın tevazuunu yansıttığı için fazla bir şey ifade etmeyebilir ilk bakışta. En sonunda bir kitap kataloğu, günümüzde örneklerine sıkça rastlanan bir bibliyografya çalışması olarak görülebilir. Ama konuyla kıyısından, köşesinden ilgilenenler, daha önce bu alanda yapılmış olanları şöyle bir bilenler bile bu eserin içine girdiklerinde farkı görebilirler, ardında yatan emeğin büyüklüğünü hemen takdir edebilirler kanaatimce. Gerçekten de eser ömür boyu süren bir çabanın ürünüdür. Derleme Kanunu'nun (1934) olmadığı, Milli Kütüphane'nin (1947) bulunmadığı, insanlarının savaşlarla, zorunlu göçlerle, mübadelelerle hallaç pamuğu gibi oradan oraya savrulduğu koca bir imparatorluk coğrafyasına dağılmış matbu eserleri bir araya getirme çabasıdır bu. Ne kadar insanüstü bir emek gerektirdiği ise her türlü izahtan vârestedir.

Seyfettin Özege'nin bu işe çok genç yaşlarda giriştiğini biliyoruz. Önce tek tek kitapları, risaleleri toplamaya çalışarak, edinemediklerini de görüp incelemeye çabalayarak. Önünde ne ciddi bir bibliyografya çalışması, ne de yararlanabileceği bir kütüphane olmadığı için geriye yalnızca bu yol kalıyordu. Yani hem kütüphaneyi kurmak, hem de bibliyografyasını hazırlamak. Çabalar belli bir olgunluğa eriştiğinde büyük bir koleksiyon oluştuğunda üstadın da yaşı altmışa gelmiştir. Tam bu sırada (1961) üstadın karşısına Atatürk Üniversitesi (Erzurum) öğretim üyelerinden Doç.Dr. Niyazi Akı çıkar. Yeni kurulmuş (1957) olan üniversitenin kütüphanesinin çok fakir olduğunu, hele eski harfli Türkçe kitap ve süreli yayınların hemen hiç bulunmadığını söyler ve koleksiyonunu üniversiteye bağışlaması istediğini dile getirir. Üstad bu teklifi kabul eder ama iki şart ileri sürer. Birincisi koleksiyon kütüphanede kendi adına ayrılan bir bölümde toplu olarak bulundurulacak, ikincisi de birbuçuk yıl içerisinde kitap adına göre alfabetik kataloğu hazırlanarak yayınlanacak. Bu şartlar üniversitece de kabul edilince şimdiye kadar Türkiye'de yapılan en büyük kitap bağışı gerçekleşir ve yazma ve basma kitaplarla süreli yayınlardan oluşan 52.000 ciltlik koleksiyon Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'ne gönderilir. Hikâyenin bundan sonraki safahatını işin içinde bulunmuş bir kişinin kaleminden nakledelim:

"Bağışı yapan zatın ileri sürdüğü şartların yerine getirilmesi sanıldığı kadar kolay olmadı. İlk zamanlarda kitapları koyacak yer bile bulunamadı. Kitaplar, geçici olarak işgal edilen üniversite binasının -şimdiki kız ortaokulu- bodrum katına depolandı. Aradan aylar geçiyordu. Bu kitapları tasnif edip fişlerini çıkaracak yetişkin eleman yoktu. Nihayet Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyelerinin tavsiyesi ile bu işde bölümün öğrencilerinden faydalanılması yoluna gidildi. 1962 yılında, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerinden bir grup sandıkları açmaya, kitapların fişlerini çıkararak tasnife başladı. Bu grup, toz, toprak içinde, elverişsiz şartlar altında canla başla -güçlerinin yettiği kadar- çalışarak Seyfettin Özege Bağış Kitapları'nın Alfabetik Kataloğu'nu meydana getirdiler.

Sayın Seyfettin Özege'nin ileri sürdüğü ve üniversitenin de kabul ettiği şartlar gereğince biraz geç de olsa 1963 yılında Atatürk Üniversitesi Genel Kitaplığı'na bağlı olarak Seyfettin Özege Kütüphanesi resmen kurulmuş oldu. Keyfiyet bir resmî yazı ile sayın Seyfettin Özege'ye bildirildi. Fakat hazırlanan kataloğun kapağında (Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağlı Seyfettin Özege Kütüphanesi'nin Kitap Adına Göre Alfabetik Kataloğu) adı yerine Alfabetik Katalog-Seyfettin Özege Bağış Kitapları-Kitap Adına Göre– gibi acayip bir adla karşılaşıyoruz. Bu ad bize Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi çevrelerinde bazı kimselerin hâlâ Seyfettin Özege Kütüphanesi'ni benimseyememiş olduğunu ve hatta adını bile tam kavrayamamış olduğunu gösteriyor...

... Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi yetkililerinin daha ilk günden beri ayrı kütüphanelere karşı tutumu menfidir. Özellikle Seyfettin Özege Kütüphanesi'ne karşı çıkardıkları güçlükler sonsuzdur. İlkin Seyfettin Özege Kütüphanesi'nin kitaplarını genel okuma salonuna alma çabasına düştüler. Seyfettin Özege'ye bir "köşe" ayıracaklarını söylediler. Sonradan Dewey onlu sistemine aykırılıktan söz açtılar. Bütün bunlar bağışı yapan zat ile üniversite arasında varılan anlaşmaya aykırı idi...

... Bugün Atatürk Üniversitesi öğretim üyeleriyle öğrencileri bu hazineden faydalanamıyorlarsa ve hâlâ Seyfettin Özege Kütüphanesi'ne girilemez denilebiliyorsa hep bu sakîm görüşün belirtilerindendir...[2]

Bu durum elbette üstadı da çok üzer. Hatta bir ara mahkemeye başvurmayı bile düşünür. Ama araya girilir, yeni-

Seyfettin Özege

den sözler verilir, iş tatlıya bağlanır. Ama yayımlanan kataloğu gördüğü zaman üstad anlar ki bir ömür boyu süren çaba heba olmak üzeredir ve iş gene başa düşmüştür. Bir hazırlık döneminden sonra *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nun yayımına tek başına girişir (Haziran 1971)[3]. Her ayın ilk pazartesi günü iki formalık fasiküller halinde çıkan ve yalnızca 500 adet basılan kataloğun yayımı 1982'ye kadar sürmüştür[4]. Üstad son fasikülün de basıldığını görmüş ama yayımlanmasına yetişememiştir[5].

Katalog 5 cilt (151 fasikül), 2392 sayfadır. Toplam 25.554 kitabın künyesi verilmiştir. Bugüne kadar alanında yapılmış en geniş çalışma olması[6] yanında en güvenilir çalışmadır da. Güvenilirliği üstadın kataloğa aldığı kitapları tek tek görüp incelemiş olmasından kaynaklanır. Kitapların dış boyutlarıyla birlikte basılı kısımlarının boyutları da cm olarak verilmiştir. Arada üstadın kabul ettiği standarda uymayan künyelere de rastlanmaktadır. Bunların çoğu vaktinde künyesi tam olarak alınamamış, katalog yayınlanırken de kitap Erzurum'da olduğu için yeniden görülememiş kitaplardır. Küçük bir bölüğü de hakkında bir ipucu bulunsun diye yakın dostlarının ısrarlı ricaları sonucu kataloğa girmiştir.

Eser, aslında üç bölüm olarak düşünülmüştür. Gün yüzüne çıkan ciltler eserin ilk bölümüdür. İkinci bölüm üstadın ifadesiyle "yazar ve çevirenlerin hal tercümelerini de kapsayan ad endeksi" olacaktı. Hazırlık çalışmalarını bilen birisi olarak şunu söyleyebilirim ki, bu hal tercümeleri bölümü, her yerde bulunabilecek birinci derecedeki kişiler dışında kalanlar bakımından eşsiz bir hazineydi. Tamamlanamamış olması ciddi bir kayıptır. Üçüncü bölümü ise eski harfli kitaplarımızın özelliklerine uyarlanmış Dewey ondalı tasnif sistemine göre hazırlanmış konu indeksi teşkil edecekti. Ne yazık ki bu bölüm de yayınlanamadı. Ama birinci bölümün ortaya çıkmış olması bile büyük bir kazançtır. Bu ciltlerde yatan bilgiler üzerinde pek çok bakımdan çalışmak mümkünken hâlâ el sürülmemiş bir hazine olarak duruyor[7]. Umarız gelecekte bu hazineyi değerlendirenler çıkacaktır.

Aziz üstadı tanımak bahtiyarlığına erişmiş ve ilminden feyz almaya çalışmış birisi olarak hatırası önünde ta'zîmle eğilirim. □

Özege'nin yayımı 1982'ye kadar süren eserinin kapağı.

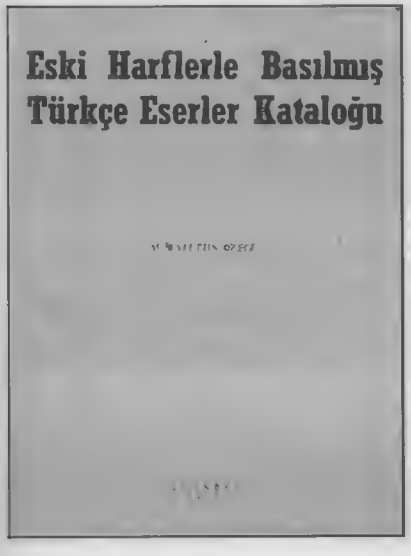

[1] Biyografisi için şu kaynaklara bakılabilir: Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 2-3. Cilt, Ankara, 1954, s.885; yeni basımı, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, IV. Cilt, Ankara, 1968, s.1697-1702; M.Fahrettin Kırzıoğlu, "Atatürk Üniversitesi'ne Kitapları Bağışlananlar", *Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşunun XX. Yıl Armağanı*, IV. Kitap, Ankara, 1978, s.209-226; Anadolu Yayıncılık, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, 8. cilt, s.4363.

[2] H.Ayan, "Alfabetik Katalog-Seyfettin Özege Bağış Kitapları", *Türk Kültürü*, sayı 33, Temmuz 1965, s.621-625.

[3] Katalog hakkında çıkan tanıtma yazılarından görebildiklerim şunlardır: S.N.Özerdim, "Önemli Bir Eser", *Varlık*, sayı 789, 1973, s.15; Ö.Mert, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu", *Bibliyografya-Kitap Haberleri Bülteni*, II. cilt, sayı 1, 1973, s.1-2; Ö.Mert, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 2-3, 1974, s.507-510; H.M.Ebcioğlu, "Büyük Bir Kültür Hizmetine Tek Başına Girişen Adam", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sayı 9, 1978, s.56-58; S.N.Özerdim, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu", *Türk Dili*, sayı 372, 1982, s.379.

[4] Katalog yalnızca Sahaflar Çarşısı'nda Nihal, Elif ve İstanbul kitabevleriyle Beyazsaray Kitapçılar Çarşısı'nda Enderûn Kitabevi'nde satışa sunulurdu.

[5] 1983'de çıkan bir kılavuz kitap kataloğun yayımının bittiğinin farkında bile değildir. Bak. Ö.Soysal, *Türkiye'de Çağdaş Bibliyografik-Dokümanter Hizmetlerin Gelişimi*, Ankara, 1983, s.113.

[6] Doğal olarak bu alandaki temel çalışma Milli Kütüphane'den beklenirdi. Ama Milli Kütüphane'nin yayımladığı *Milli Kütüphane'de Mevcut Arap Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Kataloğu*, 2 cilt, Ankara, 1964-1968 ile *Ek Fasikül*'de (Ankara, 1971) mükerrerler dahil toplam 19.000 kadar kitabın künyesi verilebilmiştir. Milli Kütüphane koleksiyonunun temelini de Selim Nüzhet Gerçek ile İhsan Sungu'dan intikal eden kitaplar oluşturur. S.N.Gerçek'in kitaplarının Milli Kütüphane'ye mâl edilmesi sırasında Seyfettin Özege'nin çabaları için bkz. S.N.Özerdim, "Abdülhak Şinasi Hisar-Ahmet Haşim", *Türk Dili*, sayı 301, 1976, s.470.

[7] Sözgelimi ben bu kataloğa dayanarak Osmanlı matbaacılığının coğrafi ve sosyal dağılımı ile Türkçe kitaplar alanındaki verimi üzerinde bir çalışma yapmaktayım.

Abdullah Aker'in Notları *

DP'nin Son Bakanlar Kurulu Toplantısı (22 Mayıs 1960)

POLATKAN — Örfi idareyi heyeti vekilede üç defa burada konuşuyoruz. Burada kendi kendimize konuşmamız iyi olmuyor. Çok rica ediyorum, Ethem Beyefendi arkadaşımızdan... Biz içeriden ve dışarıdan matbuat hürriyet aleyhtarı. Biz davul zurna ile Encümeni ilan edersek ve sandukaya gömersek, tarih muvacehesinde mesul oluruz. Bu komisyonda derleyip topladığımız vesikaların bir beyaz kitap halinde neşretmektir. Ondan sonra...

Abdullah Aker Notu'nun Siyasal ve Yargısal Çevresi

"Abdullah Aker'in 22.5.1960 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında tuttuğu not" diye adlandırılan bu belgeyi iki açıdan ele almak mümkündür. İlkin, 1960 baharında ortaya çıkan siyasal krizi çözmek sorunu ile karşı karşıya olan hükümetin alacağı bazı siyasal kararlar öncesinde, hükümet içinde beliren eğilimleri yansıtan siyasal nitelikli bir belgedir. İkincisi, Yüksek Adalet Divanı (Yassıada Mahkemesi) diye anılan yargı yerindeki yargılamalarda, artık sanık durumunda bulunan hükümet üyelerinden bazıları hakkında kullanılması bakımından yargısallaştırılmış bir belgedir.

Belgenin Siyasal Yönü

18 Nisan 1960, saat 18.20'den itibaren Türkiye'nin siyasal gündeminde, temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının durdurulabildiği bir "olağanüstü rejim" yer almaktadır. Bu rejimin organlarını Meclis Tahkikat Encümeni[1] ve Sıkıyönetim[2] oluşturmaktadır.

Olağanüstü rejimin kuruluş nedenini açıklayan iki "siyasal tez" bulunmaktadır. O sıradaki muhalefetin savunduğu birinci teze göre, bu rejimin kuruluş nedeni, Demokrat Parti iktidarının, her seçim öncesinde yaptığı tasarruflar gibi, 1960'da yapılması düşünülen erken genel seçimler öncesinde demokratik ilkelere aykırı olmak pahasına da olsa bir olağanüstü rejim sayesinde iktidarda kalmak istemesidir. Demokrat Parti'nin karar odağında bulunanların savunduğu ikinci teze göre ise bu rejimin kuruluş nedeni, siyasal iktidarın yasadışı yöntemlerle yıpratılmak, dahası değiştirilmek istendiğini belgelemek ve bu yoldaki kitle olaylarını önlemektir.

Yaygın kabul de gören birinci tez, 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi ile fiili egemenliğe kavuşmuş. Yüksek Adalet Divanı'nın kararları ile yargısal bakımdan tescil edilmiş, 1961 Anayasası'nın başlangıcındaki bir hükümle de normatif bir süreklilik kazanmıştır. İkinci tezin savunulması ve kendini kanıtlaması girişimleri ise, askerî müdahale ile önlenmiş, Yüksek Adalet Divanı yargılamalarının konusu dışında kalmıştır. Şu da var ki, askerî müdehalenin bizzat gerçekleşmiş olması dolayısıyla bu tezin geçerlilik kazandığı yeni anayasal dönemde bazı siyasal çevrelerce işlene gelmiştir.

İşte söz konusu belge, bu tezlerin henüz yenişemediği bir dönemde, kurulan olağanüstü rejime karşın meydana gelen olayların niteliği, rejimin nasıl ve ne zaman çözülebileceği, bu rejimin sonuçlarının siyasal bakımdan nasıl değerlendirilebileceği hakkında ikinci tezi savunan ve karar vermek durumunda olanların görüşlerini yansıtması bakımından önem kazanmaktadır.

Belgenin Yargısal Yönü

Birinci tezin fiili egemenliği altında kurulan Yüksek Adalet Divanı'nın, özellikle "Anayasayı İhlal Davası" kararında[3] kullandığı yazılı delil kaynaklarından başlıcaları şöyle sıralanabilir: 1950-1960 TBMM Zabıt Cerideleri, Demokrat Parti Meclis grup toplantısı tutanakları, yerli ve yabancı basındaki bazı yazılar, hukukçu bilimadamlarının dava konusu ile ilgili çeşitli içtihatları, askerî yönetimin yasama tasarrufları; müdahaleden sonra mecliste, hükümet ve Demokrat Parti organlarından, sanıkların evlerinde yapılan aramalarda elde edilen üç sanığın ve bir sanık eşinin hatıra notları, 90'lık ve 28'lik takrirler diye anılan belgeler, Abdullah Aker'in notları ve diğerleri.

İşte 22.5.1960 tarihli Bakanlar Kurulu

HAYRETTİN — Raporla ilgili olarak konuşacağım. [Encümenin] rapor[u] tevdi etmesiyle ve ilan [edilmesi] iyi olacak. Otoritelerin tedahülü bakımından rahatlık verecektir. Vardığı neticeleri bilmiyoruz. Fakat bu raporun tabi olacağı muamele bakımından muhtevasının ehemmiyeti vardır. Bu normal tahkikat komisyonu raporu gibi değildir. Mecliste icabı yapılacak bir rapor değildir. Bunun ne zaman münakaşa edileceğini tayin etmek için mahiyetini öğrenmeden karar veremeyiz. Bir meclis inceleme raporudur. Meclise intikal edince beyaz kitap halinde neşredilemez. Rapor hakkında etraflı malumat verilirse -hepsini okumak değil-, hükümete şu tedbirleri telkin etmekte olduğunu bilmemiz lazımdır. O zaman politika bakımından konuşabiliriz. *Bu raporu muameleye koymak için daha önce sokak nümayişlerini önlemek lazımdır.* Bunun için de bundan sonra Mecliste münakaşa edilmelidir. *Sokak nümayişleri hükümet için de bile endişe yaratmaktadır. Üç zabitin bile katılması bizi düşündürürken, üzerine bir de Harbiye talebesinin böyle bir hadiseye katılması oldukça mühimdir. Ben vekaletten çıkıyorum, bir kısım hadiseye şahit oldum. Ethem Bey'in arabası gelince*

Abdullah Aker

bir kısım alkış ve bir kısım nahoş hadiseler oldu.

(Sayın Reisicumhur ve Başvekilin toplantıya gelmesiyle evvelki sözlerini tekrarladı.)

Bidayette lakayt görünen halk şimdi alâkalı görünüyor. Bu iş ne zaman bitecek diye alâka gösteriyor. Dünkü Harbiye hadisesi de bir miktar zaman kaybettirmiştir. Örfi idare fonksiyonu itibarıyla tatminkar görünmüyor. Zabıta bakımından iyi, amma kaza bakımından vatandaş ve biz de ne gibi kanuni muamelelere ve müeyyidelere tabi tutulduğunu sormaktayız. Bunların da muayyen kalıplara, organlara tabi olduklarını hep biliyoruz. Milli Müdafaa Vekili arkadaşımız tek bir idare halinde idare ederse sadece bir tereddütten dolayı mahkeme huzuruna çıkılmamış olur.

(İlk tahkikat tevhid edilmeli)

Hadiseye sebebiyet verenlerin cezalandırılması çok mühimdir. Hadise...

FATİN ZORLU — Öyle zannediyorum ki, rapor ve rapordan başka umumi bir hal etrafında görüşelim.

Kasdım şudur: Bu kadar vakıaları tesbit etmiş bulunuyoruz. Biz sokakta hasta birilerinin araziyle uğraşıyoruz. Bu raporu okursak hadiselerin bitmediğini görürüz. (Boğa güreşini anlatarak matadordan-evvelki oyalayıcı matadorların çalışması) Bize perdenin arkasını unutturmamak lazımdır. Bu rapor bize bir istikamet göstermektedir. Biz politik bir müesseseyiz. Bir kanuni cephesi vardır, bir de tatbik cephesi vardır. Kanuni cephesi her zaman doğru değildir. Hükümetin vazifeleri bir nizam içinde bulunmaları ve kendisi için de kaldıramayacağı yükü de yüklenmemeleri lazımdır.

Birinci şekil hareket kanunidir; bu bir suçtur, bunu cezalandırmak lazımdır.

---

toplantısında tutulan nottan (belgede italik olan) alıntılar yapılarak, "Anayasayı İhlal Davası" Kararının, "Sanıkların şahsi ve hukuki durumları" bölümünde, İzzet Akçal, Fatin Rüştü Zorlu, Tevfik İleri ve Hayrettin Erkmen aleyhine delil olarak kullanılmıştır. Divan kararında, İzzet Akçal ve Hayrettin Erkmen'in konuşmalarından yaptığı alıntılardan sonra bir yorum ya da niteleme getirmemiştir. Kararda Fatin Rüştü Zorlu'dan yapılan alıntıdan sonra, "İktidarda kalmak için Halk Partisi'ni kapatıp, Halk Partili milletvekillerini hapse atmayı göze aldıkları kendi aralarında konuşulan bir konu olduğu görülmektedir" denmektedir. (s.176) Tevfik İleri'den yapılan alıntı için ise, "Sanık Bakanlar Kurulundaki konuşmasında taklib-i hükümet yolu ile iktidarı bırakmayı seçim yolu ile bırakmaya tercih etmek gibi korkunç bir teklifte bulunmuştur" yorumu yapılmaktadır. (s.181)

Ara Değerlendirme

"Türk milletinin gerçekleştirdiği" ileri sürülen "27 Mayıs 1960 Devrimi", meşruiyetinin hukuksal tescilini 1961 Anayasası'nın bazı hükümleri ve Yüksek Adalet Divanı tarafından verilen kararlarla sağlamıştır. "Türk milleti adına yargı hakkını kullanmaya yetkili" olduğu belirtilen Yüksek Adalet Divanı ise kendi kararlarına meşruiyeti, Anayasa hükümlerinden ve Milli Birlik Komitesi'nin yasama tasarruflarından çıkarmıştır. Gerek "27 Mayıs Devrimi" gerekse "bu devrimin neticesi olarak Yüksek Adalet Divanınca... kesinleşmiş karar ve hükümlerin" eleştirilmesi 5.3.1962 tarihinde kabul edilen Anayasa Nizamı hakkındaki yasa[4] ile cezai yaptırım altına alınmıştır.

Yargılamalar sırasında İddia, Savunma ve Karar tarafından oybirliği ile tarihsellik sıfatı verilen "Anayasayı İhlal Davası"na, yargılamalarda ortaya çıkan bazı politikojuridik sorunların anlaşılmasının engellenmesi nedeniyle duru bir bakışın getirilememesi iki sonuç vermiştir: Birincisi, yargılamaya, hükümlerin infazındaki dramatik ögeden yaklaşılıp siyasal prim kazanılması tahrik edilmiştir. İkincisi, 1961 Anayasası'nın özgürlükçü hükümlerine dayanmak isteyen kesimlerin siyasette de "usulün esasa takaddüm edebileceği" ilkesini anımsamalarını engellemiştir.

Yargılamaların özünde bir parti yargılaması oluşu eksen alındığında, müdahalenin ve davaların laboratuvarındaki malzemelerden yararlanarak Türk demokrasisi üzerine yeniden düşünülebilir. □

OSMAN DOĞRU

[1] CHP ile bir kısım basının faaliyetlerini tahkike memur TBMM Tahkikat Encümeni 18.4.1960 tarihinde (R.G.19.4.1960, 10484) üç aylık bir süre için kurulmuş, 27.4.1960 kabul tarihli 7468 sayılı Meclis Tahkikat Encümenlerine selahiyet verilmesi hakkındaki yasa ile yetkilendirilmiştir. (R.G. 28.4.1960, 10491).

[2] "Bugün (28.4.1960) İstanbul'da tahrikler ve önceden yapılmış tertipler neticesinde vuku bulmuş olan müessif hadislerin yatıştırılması sırasında, Devlet kuvvetlerine karşı vaki mukavemet hareketinin amme huzur ve asayişini ihlâl edecek istidat göstermesi muvacehesinde Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 86'ncı maddesi hükmüne tevfikan İstanbul ve Ankara vilayetlerinde saat 15'ten itibaren Örfi idare ilanı; İcra vekilleri Heyetince kararlaştırılmış" TBMM'nin 29.4.1960 tarihli 2248 sayılı kararı ile onaylanarak 3 ay müddetle devamına karar verilmiştir. (R.G. 30.4.1960, 10493)

[3] Yassıada Yüksek Adalet Divanı kararları, Yassı ada 1960-1961, çoğaltma, I. bölüm, esas 1, karar 1.

[4] Anayasa Nizamı, millî güvenlik ve huzuru bozan bazı fiiller hakkında 38 sayılı yasa (R.G. 7.3.1962, 11053) Anayasa Mahkemesi'nin 8.4.1963 tarihli iki kararı ile (A.M.K. Dergisi, 194-220) Anayasaya uygun bulunmuş, 15.5.1969 kabul tarihli 1182 sayılı yasa ile (D. 3.Tertip, 8/II. cilt, sy. 2135) yürürlükten kaldırılmıştır.

Bu cezri bir harekettir. Katılmak istiyor, amma bunun yanında bunun neticelerini alıp alamayacağımızı hesaplamak lazımdır.

Onlar bir hareket hazırladılar. Muvaffak olamadı. Kabahat onların değil. Kabahat vasatın hazırlanmamış bulunmasıdır. Dünkü bir hareketi dahi onların bir inzibat içinde yetişmelerine vermek lazımdır. Halk bunlara katılmadı. Cezri bir netice almak, kati netice almak istikametinde ilerlemiyor. Bir platonik halde devam ediyor. Bu vaziyet karşısında konuları bir takım kompartmanlara bölmek lazımdır. En mühim nokta ordunun da icra vasıtaları üzerinde durmak lazımdır. Ordu sadık kalmıştır. Fakat aynı zamanda lakayt kalmıştır. Bu vaziyet karşısında çok daha fazla ikaz etmek ve bunları daha fazla ceht içine sokmak mümkün. İdarei örfiye lakayt olduğu muhakkaktır. Bir akrabanın oğlunu kurtarayım diye bir kanatte. Bu rejim bozuyor. Bunların kumandanı iyi bir zat. O, ikaz vazifesini talebelere ne dereceye kadar yaptığı malum değildir. Kendi yapmış da muvaffak mı olamamış? Amirlerini haberdar etmemiştir. Bunları dikkatle takib etmek lazımdır.

Türkiye dışarıda didiklenmektedir. Her gün bir müessesemiz üzerine birisi bir çamur atıyor. Bu önlenememektedir. Gazetecilerin bir kötülüğü vardır. Orada gördüğü 200 kişiyi 1000'den fazla yapıyor. Yazarken sadece bizi mi kötülüyor, hayır; İsmet Paşa da Ermenileri kesmiştir, bunlar zaten aynı ekolde yaşarlar, diyor.

Yabancılardaki dünkü tesiri başka türlü olmuştur. Onlar, bunları nasıl önlemiyor, dediler. Balkan Harbinde de öyle olmuştur. İstiklal Harbini böylece verdik.

İktidar olarak çok dikkatli olmamız icab ediyor. En mühim kozu efkârı umumiye arz etmektir. *Evvela sokaklarda nümayişleri durdurmaktır. Bu da kolay değildir. Çünkü yirmi kişi yakalamakla bu iş bitmiyor.*

Bu raporu kullanmak [için] biz iyice düşünelim. Bunu iyice iki taraflı yapmalıyız. Efkârı umumiyeye arz etmek lazımdır. Bu kumandanlara tekapü edecek şekilde, vazifelerini idrak ettirecek şekilde konuşmak lazımdır. Bunların, kumandanların ne konuştuğunu ne bileyim. Bunlar iki kişi yan yana bir istida veremezler. Bir albaydan harekete geçecek... [Bu] iş [hiç] olur mu? Yarın 10 albay tevkif olunabilir. Buradaki idarei örfiye kumandanı şuurlu bir adamdı. Bunlar arasında şuurlu olanları tavzif edelim. Bu rapor ortaya çıkar çıkmaz, bir seçime, kampanyası ile beraber çıkarız. İkincisi, bunları kendi kendilerini küçük düşürecek şekilde çıkarmak lazımdır. Mecliste onun için hazırlıklı olmamız lazımdır. Bunlar en namüsait vaziyete götürdüler. Bunları en sakat tarafta mücadeleye sevk ettiler. Gazete kapatıyorsunuz. Yarın... *Eğer kendimize güvenebiliyorsak bu raporu biraz daha inceleyelim. Bir iki ay çalıştıktan sonra propagandamızı hazırlayalım. Bir anda çıkalım ve seçimle karşılarına çıkalım. Başka bir çaresi yoktur. Tek çaresi vardır, Halk Partisi'ni kapatmak ve bütün mebuslarını tevkif* ederiz.

TEVFİK İLERİ — Örfi idare mahkemeleri, hatta malumat vermekte taammüt ettikleri görünüyor. Kemal Aygün söyledi: "Demir müdürdü, ben de muavini idim. Tevkif müzekkereli boş olarak bize verilmişti. İstediğimizi o zaman tevkif ediyorduk. Adnan Veli yakalanıyor, yedi sene komünistlik fiilinden mahkum olmuş. Ve polis şube müdürüne sen bunu [nasıl] yakalarsın, diye hırpalıyor, (?) bey denen bir zat. Kız ve çocukların sigara içtiler diye polise ifade veriyor." Ne biçim şeydir.

Bu *Tahkikat Komisyonunun raporunu ortaya atalım mı, atmayalım mı, diye konuşuldu.* Bu hadiselerin muharriki olarak, bu komisyonun selahiyetleri alması üzerinde olduğu biliniyor. Şimdi bunun meyvalarını alma zamanı geldi. Siz meclisi tanımıyorsunuz, siz yeraltı faaliyetisiniz, siz şunu yapıyorsunuz, siz bunu yapıyorsunuz, dedik. Raporda, mecliste her yerde söyledik. Bu raporu burada, Hayrettin Beyin dediği gibi, bu raporu burada okuyalım. Biz, hamdolsun, dediğimiz rapor da bu mahiyettedir. *Bu raporu mutlaka kullanmak mecburiyetindeyiz. Bu raporun efkarı umumiye tarafından bilinmesinde fayda vardır. Bu rapor kendilerini helak eder. Bu raporun suçluluğu altında ezilecektir. Rapordan azami derecede istifade edeceğimizi ümid ediyorum.*

Tahkikat Encümeni işini bitirmiştir. Raporu nasıl durdururuz. Bu bir kambur olur. Benim kanaatim, herhangi bir suikast ihbar edilmiş olsaydı ve tesbit etseydik, gayrimeşru yollarla, seçimle gelen iktidara bir kast olsaydı, bunların faillerini mahkemeye sevk edecektik. Bu memlekete bir suikast yapılmıştır. Fatin Rüştü Beyi dinlerken tüylerim diken diken oluyor. Harbiye talebesinin [yürüyüşünün] sefaretlerce hükümetin suçu [gibi] verilmesi çok fenadır. Bu Tahkikat Encümeninin raporunda görülen şahısların hesabını sormaya mecbur muyuz ve değil miyiz?

Bu raporu meydana çıkarmadan seçime gitmek taraftarı değilim. Böylesine seçime girersek bu hava içinde sandık başına müşahit bulamayacağız. Sandık başına hiç bir Demokrat gitmeyecektir. *Seçim yoluyla iktidarı bunların eline vermiş oluruz. Taklib-i hükümet ile vermek ehven-i şerdir. Hiç değilse gelen gayri meşru hükümet olur.*

Bunlardan hesap sorabilir miyiz, soramaz mıyız? Komitecilerden soramazsak kendimizden şüphe etmiş oluruz. Her sahada kuvvetimiz nedir? Fatin Rüştü'ye iltihak ederim. Her sahada ne kuvvetle olur. *Bu korku içinde icra-i hükümet edemeyiz.* Yaptığım müşahedeler, hükümetin bu hadiseler karşısın-

Katılanlar*

1. İzzet Akçal	[Devlet Bakanı]
2. Abdullah Aker	[Koordinasyon Bakanı]
3. Hayrettin Erkmen	[Ticaret Bakanı]
4. Şem'i Ergin	[Ulaştırma Bakanı]
5. Hadi Hüsman	[Gümrük ve Tekel Bakanı]
6. Namık Gedik	[İçişleri Bakanı]
7. Tevfik İleri	[Bayındırlık Bakanı]
8. Haluk Şaman	[Çalışma Bakanı]
9. Hasan Polatkan	[Maliye Bakanı]
10. Atıf Benderlioğlu	[Milli Eğitim Bakanı]
11. Medeni Berk	[Devlet Bk. Bşb. Yrd.]
12. Nedim Ökmen	[Tarım Bakanı]
13. Fatin [Rüştü Zorlu] Bey	[Dışişleri Bakanı]
14. [Celal] Yardımcı	[Adalet Bakanı]
15. Ethem [Menderes]	[Milli Savunma Bakanı]

* Nottaki ifadelerden toplantıya Başbakan Adnan Menderes'in, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın katıldığı anlaşılmaktadır. Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar'ın katılmadığı görülmektedir. Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı'na Haluk Şaman, İmar ve İskân Bakanlığı'na Hayrettin Erkmen vekalet etmektedir.

da zaafa uğradığı kanaatı yayılmaktadır. Vatandaş bizden bunu bekliyor.

Ne sert ne de yumuşak olalım. Tahkikat komisyonu raporunun böylesine delili...

NAMIK GEDİK — Tahkikat Komisyonunun Meclisten, gruptan aldığı selahiyetle yeni istikametlerden, çalışmalardan bir tanesi, yani siyasi sahadaki faaliyeti bitmiş vaziyettedir. Bana dün raportör olan Nusret Kirişçioğlu, netice kısmına gelmeden evvel nasıl bir karakter taşıması icab edeceğini Başvekil ile yapacağı bir temasla neticelendirileceğini bildirdi.

Grubumuzdan aldığı selahiyet üzerine objektif bir halde hazırlanmış olduğunu ifade etti. Ben de Başvekile arz etti-

Aker'in notlarının ilk sayfasında toplantıya katılanların listesi.

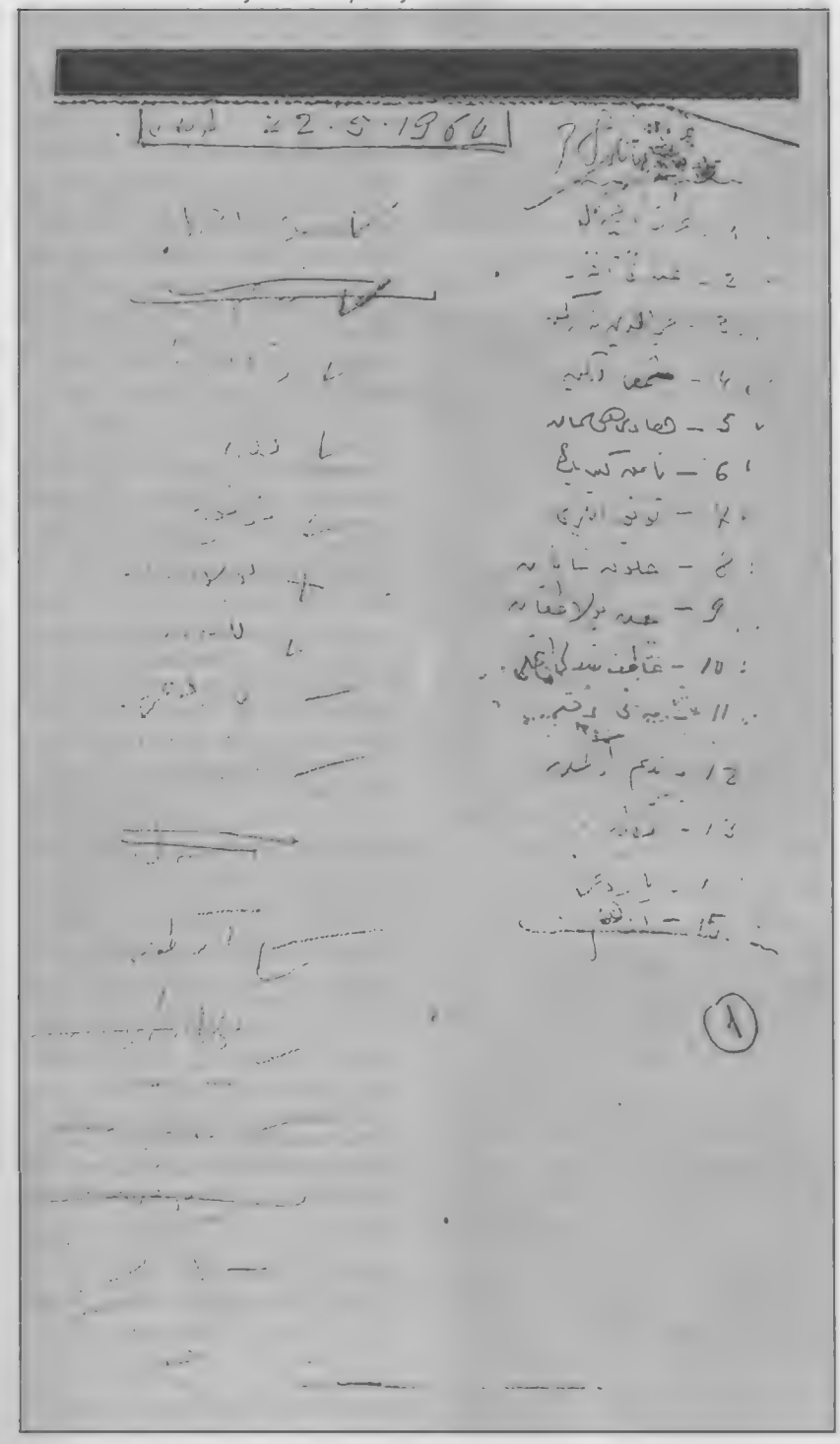

tim. Kendileri, bugün arkadaşları davet ederek görüşme [yapmaları] lazımdır.

İkiyüzyetmiş sahifeden ibaret olan bu kısmı Cumhuriyet Halk Partisi'nin muhalefette durumunu bütün delilleriyle ve bugünkü iç politikayı aksettirmekte olduğunu söyledi.

Temenni ederiz ki, matbuat kısmı ile uğraşan arkadaşlar işini bitirsinler. Arkadaşların fikrine iştirakle, otorite tedahülü, bir sıraya [girmesi] bakımından faideli olur.

Büyük Millet Meclisi'ne sevk edilecek bu rapor [önce] bizim ıttılamıza arz edilecek ve vuzuh sağlayacak bir takım rotuşlar yapılmasından [sonra] oraya götüreceğimiz ana fikir olarak bugün serdolunan fikirler etrafında duruvermek lazımdır. Tahkikat Komisyonunun aldığı selahiyetlerden daha sonra da daha çok ihtilal münakaşaları Mecliste yapılmıştır. Eskiden zemin altından [yürütülenler] satha çıkarılarak bildiğimiz hadiseler meydana gelmiştir. [Hükümet] memlekette çok müsbet bir politikanın tatbikatçısı olmak zaruretindedir. İşleri bu raddeye gelmeden bunlar bizi buraya getirdiler. Bunun ilerisi olabilir mi? Bu raporun muameleye konması halinde ve Halk Partisi ile vaziyetimiz şöyle mi olur, böyle [mi] olur, diye düşünecek vaziyette değiliz. Bunlar en şiddetli mücadele[yi] yüzyetmiş mebusu ve [bazı] kişiler[le] [yapıyorlar]. Halk Partisinin bu halinden tevahhuş ederek raporun muameleye konmayacağını [sanıyorlar]. Geri çeksek, biz böyle mücadele edemeyiz. Bu hareketle memleketi kökünden sarsacak meselelerle karşı karşıya kalacağız. Bu hadiselerde sokak mühim değildir. Moral bakımından yıkmak azminde bulunuyorlar. Bunlar, taklib-i hükümet avazeleri ile sokak sokak dolaşırlar. Bendeniz kanaatimi rapor tetkik edildikten sonra [bildireceğim]. Münasip zamanı tayin ve tesbit edildikten sonra, büyük iddialarla ortaya çıkmış bu mesele de ortaya konmalıdır. Biz bundan ictinab edemeyiz. Bu bizim vazifemizdir.

YARDIMCI — Örfi idare mahkemelerinin tutumu hakkında Sayın Reisicumhurumuzu ve arkadaşlar bila tahkik belagatla ifade ettiler [ki], örfi idare mahkemeleri layıkıyla takip edilmezse iyi bir netice alınamaz. Komisyon raporunun hükümetçe bir kere okunması ve gayet mahrem tutulması ve münakaşa edilmesi zaruridir. Neşretmekle mesele bitmez. Hükümetçe herhangi bir karara varılmazsa devlet nizamını sarsacak, ihtilaline, vs. Bir kere adliye, örfi idare, hükümet harekete geçmek mecburiyetindedir. Bu raporun muhtevasına hükü-

metçe ıttıla kesbetmek icab eder.

Bu raporun muhteva ve müedda bakımından bugünkü reaksiyonlardan fazla reaksiyon yaratacaktır. Biz bugünkü hadiseleri iddia [tahkik] edemeyiz, çünkü polis tahkik eder. 6 subayı tahliye etmediniz [diye] talebe hareket geçerse ve biz önleyemezsek bu raporun neşri işi halletmez. Gerek siyasi gerek kazai neticeler almak kaydıyla ele alınması[na] taraftarız.

ERKMEN — Namık Beyin muameleye konması halinde Halk Partisi ile halimiz ne olur, diye sözlerimin yanlış anlaşılması üzerine söz aldım. Halk Partisinin sokakta yaratacа[ğı] otorite bakımından söyledim. Yoksa raporu muameleye koymamak mümkün değildir, hukuken mümkün değildir. Elimizdeki selahiyetleri süratle kullanmak zaruridir. İşaret etmek istedim. Örfi idarenin süratle hareket etmesi bakımından söyledim.

NAMIK — Tamamen söylediğiniz manada anladım. Aynen kabul...

POLATKAN — Bazı arkadaşlar raporu neşretmesek mi, gibi bir mana anladım. Onun için neşredelim dedim. Zamanı [ayarlanmak] ve tetkik edilmek kaydıyla neşredilmelidir. Bu rapora vücud veren komisyon büyük sancılarla meydana geldi. Bunlara ihtilalci dedik, şunu dedik, bunu dedik.

Yardımcı arkadaşımız...

HALUK — Bir nokta tevazzuh etmedi. Örfi idare mahkemelerinin tatminkar olmadığı kanaatinde, İzzet Akçal Bey; usullerden [şikayetçi] değil.

Bunun üzerinde mutabık olduğumuz bir taraf vardır. Örfi idarenin adli cihazı iyi işlememektedir. Bu meseleye kızmadan arkadaşlarımız bir an evvel el koysunlar.

Komisyon raporunun mühim bir tetkikten geçmesi lazımdır. Bu komisyonun kurulması hadiselerin doğmasına intaç etti. Dış memleketlerde bu fikir hakim oldu.

Bu raporu vicdanlı, izanlı bir mahkeme tarafından suçluların mahkum olacakları kanaat getirildikten sonra neşretmeliyiz. Bu raporun suçluları beraat edecekse bu bizim için ağır olur. Şahıslar hakkında ceza görmeleri şarttır. Bu rapor muamele görmezse, efkârı umumiye, bir şey bulamadılar, diye tahtiye ediliriz.

AKÇAL — Tekrar arz. *Bunları mutlaka cezalandırmak lazımdır.* Bu [tür] *müessir tedbir alınmazsa vakıalar tahaddüs edecektir.*

Rapor hakkında Adliye Vekilinin mutalaası gayet doğrudur. Basılmıyorsa hükümetten çıkarız.

TEVFİK BEY — Manisa vilayeti 60 bin

Şem'i Ergin

Ethem Menderes

Tevfik İleri

farkla kazanmış kuvvetli bir yerimizdir. Bunun içersinde Salihli'de yaptığımız toplantıda söylediler. Başvekil buraya gelmekle çok şey kazandık. Salihli'de aile huzuru kazandık. Sabahleyin evimizden çıkarken kadınlarımız tabancaları alınız, diyorlardı. Bunların çıkaracakları tedhiş için bir misal verdim.

AKÇAL — *Cumhurbaşkanımızın bildirdiği gibi Harbiye talebesi derhal tevkif edilmeli ve mahkemeye sevk edilmelidir.*

(ikinci bloknot)

HAYRETTİN ERKMEN — "Usul hakkında". Önümüze gelen hadiselerden uğraşmaktan ise son günlerde cereyan eden hadiselerden bize malumat verilsin, malumat alırız. Evvela bu hadiseleri gözden geçirip vaziyeti tesbit edelim. Konuşmalara hazırlıklı olarak karar verelim. Son günün hadisesi bizi tesiri altında bulunduruyor. Bu ne üniversite hadisesidir, ne de örfi idare hadisesidir. Korkarım ki, yarın halk da buna katılır. İş durmuştur. Esnaf şikayetçi, yeni hadiseler ve komplikasyonlar olabilir. Dış politika bakımından Fatin Beyin izahat vermesi uygun olur. Dışarıdaki hadiseleri dış politika bakımından meselenin bilinmesi lazımdır.

EŢHEM MENDERES — Dün nihayet Harb Okulu da hareket yaptı. Öğleden sonra üç raddelerinde Harb Okulu talebesi orduevinin meydanında toplanıyor. Tıp talebesi de. Resmî elbise ile 300-400 talebe oradan Bakanlıklar istikametine geçiyor. Refik Koraltan Beyin evine kadar geliyor. Süvari -ve piyade- önlerine geçiyor. Çankaya'ya çıkmıyorlar. Eski mektep kumandanı Selahattin Paşa ikna etmeye çalışıyor, mektebe götürmek istiyor. Aralarında bir çok subay da varmış. Derken aralarında bir paşa, -Baykal paşa- önlerine çıkıyor, hadi mektebe gidelim diyor. Ve marş söyleyerek ve Kızılay'ın önüne gelerek, sağa sapıyorlar. Milli Müdafaa, Erkanı Harbiye ve idarei örfiyenin önünden geçerek mektebe gidiyorlar.

Hareketin vasfına gelince: siyasi bir kelime, ağızlarından hiç bir kelime çıkmıyor. Yaşa dedikleri zaman, orada bulunan paşalara taviz vererek çok yaşa diyorlar.

Ben Kazım Paşayı buldum. Vali ile görüştüm. Kazım Paşa vaziyeti anlattı. Kafile halinde Refik Koraltan'ın evine doğru gidiyorlar. Etrafında halk var dediler. Ben dedim ki, sivil zabıta etrafını almasın, bizim askerî zabıta ile [de] bunların hareketlerine mani olmasınlar, askeri bunların üzerine hareket ettirme-

yin. Yalnız komutanlar usul usul bunların mektebe gitmelerini temin etsinler, ben de geliyorum, dedim. İkinci defa meydana geldiklerinde İstiklal Marşını, Harbiye Marşını söylemişler, Plevne marşını söylememişler, orjinal güftesi ile dahi ağızlarına almadılar, diye bir çok mebuslar söylediler. Selahattin Paşa, Muammer Paşa koştu geldi. Bizi müşkülata uğratmadan mekteplerine doğru gittiler. Talepleri nedir, diye sordum. İki şey istiyor, dediler:

1. Bir albayı dövmüşler. Bunu sessiz hareketle protesto etmek istemişler.

2. Beyanname teksir etmek suçundan tevkif edilmiş 5 subay ve 1 astsubayın tahliyesini isteyeceklermiş.

Peşlerine düştüm. Arkalarında çoluk çocuk ve halktan bir kısım, bunları takib ederek yürüyordu. Emekli Sandığı önünde arbede gibi bir şey oldu. Bir fotoğrafçının fotoğraf çekmesine kızmışlar ve fotoğraflarını alarak bıraktılar.

Milli Müdafaa, Erkan-ı Harbiye binalarının önünden geçerken orada bu binalar yokmuşcasına hareket ettiler.

(?) Paşa, yaşa, demişler.

Etimesgut'tan hazır kuvvet getirtildi. Mektepten içeriye girmek üzere iken bu kuvvetle sarıldıklarını görünce mektebe girmek istememişler. Ve tekrar eski yerimize döneceğiz demişler. Fakat hazır kuvvet geriye çekilince mektebe girmişler.

Bunların arasına halk da karışmış. Alkışlayanlara, alkışlamayın demiş[ler]. Halkın kendilerini takip etmemesi için kendileri bir baraj yapıyorlar ve men ediyorlar.

1400 kadar mevcuttan 1000'i kadar dışarıya çıkmışlar. Mektep kumandanı, niçin çıkmadıklarını sormuş. Paramız yoktur, demişler ve çıkmamışlar, evci olanlar çıkmış. Bunların içine Çankırı okulundan, Polatlı'dan, atış okulundan bazı subayların karıştıkları söylendi. Okulda mevcut olan subayların bir kısmı okul idaresi tarafından gönderilmiş. Ve ayrıca da karışanlar hakkında okul kumandanı tahkikat yapacak.

Burada toplandık. Derhal bunların üzerine yürüyelim, okul idaresi mesuldür, [dendi]. Okul idaresince tahkikat yapılması ve raporla bildirmesi kararlaştı. Erdelhun Paşa bu vazife ile tavzif edildi. Dün akşamdan itibaren mektep idaresi tahkikata başladı. Sonra ben gittim. Subaylar çok müteessirdi.

Bu mektebin içinden doğmuş bir şey değildir. Dışarıdan yapılan bir tahriktir. Bunun da ne gibi irtibatlar elde edecekler ve sonra bize malumat verecekler.

Oradan idareyi örfiyeye geldim. Paşalar toplanmıştı. Onların kanaatı şu idi: Ön ayak olanları bulup, tard edip ve okulun son sınıfını Çankırı'ya Piyade okuluna göndermek. Birinci ve ikinci sınıfları da kampa derhal çıkarmayı düşündüler.

Halk bunu istismar etmek istedi. Ankara'da sportmen gibi hazırlanmış, talim ve terbiye görmüş 400 kişilik kuvveti Ankara, İzmir, İstanbul ve Adana'ya göndermeyi düşünüyorum. Bu zabıta son zamanlarda çevik hareketlere son vereceklerdi. Bu kanaatta idik, halk bundan yılmıştı. Fakat iş böyle çıkmadı. Halk dünkü hareketten yine cüret buldu. Ve eski hallerine devam ettiler. Milli Müdafaa Vekaleti önünde bir takım taşkınlıklar yaptılar.

(Mahkemeler hakkında izahat verildi.)

Müddei umumilikten gelen talebeler örfi idare mahkemelerine intikal ettirilmektedir. Bu arada 6 subayın iki gün evvel... Bu ayın 25'inci günü yapacak zannederim. Bu[nların] mahkemelerini Kemal Çakın görmektedir. Usul kanununda bir haftalık müddet mevcut imiş. Bu bir haftalık müddeti uzatıyor.

TEVFİK İLERİ — Bir iki sual sormak istiyorum. Bir takım subayları bir takım polislerin dövdüklerini bizzat validen dinledim.

Bir hadise oluyor. Fazıl Paşa'nın oğlu belediye memuru imiş. Bir ara orada bulunan [subaylara] şunu tevkif edin, bunu tevkif edin, diye karışıyor. Subaylar bunu dövüyor. Sonra Paşanın oğlu olduğunu öğrenince bırakmışlar.

Bizim mütalaamız, bu hadiselerin, bunun gibi fotoğraf makinasının kırılması anında olabilecek hadiselerdir, diyoruz. Çünkü [bunlar] uzun zamandır tahrik altındadır. İlk günlerde yapacaklarını tahmin ediyorduk. Fakat uslu oturacaklarını ifade ettiler, izinli bıraktık. Dün vazife verildi. Yanlış olarak Halkçıların propagandasına açık bıraktık.

Bir polisin bir albayı dövdüğü söylenmiş. Bunu sessizce bir yürüyüş[le] [protesto] yapmak istediler. Ötekilerden gördüğümüzü görmedik. Ne olursa olsun, askeri bir okul, iyi birşey değildir. Mektepte, iştirak edenlere iştirak etmeyenler bir sopa çektiler. Şimdi istintaka, isticvaba ve tahkikata başlıyorlar. Hepsi beklenen şeyler. Şimdi yedek subaylardan bekliyoruz. Bunlar tahrik ediliyor.

Yedek subay, 5 okul, veteriner okulu var. Bir de askerî tıbbiye var. İşin furyası geçti. Daha müteyakkız ve daha dikkatli bulunuyoruz. Mektep bunlar, ama askerî mektep bunlar. Ankara'nın kuruluşu iyi değildir. Dünyanın hiç bir tarafında teraküm yapılmıyor. Askerin fazlaca burada bulunduğu, askerî tesislerin bulunması dolayısıyla büyük miktarda asker bulunuyor. Böylece zabit miktarı da 7 bin kişiyi buluyor. Bir iki seneden beri nakletmek istedik. Para meselesi mümkün olmadı. Olan iş, günün tahrikatı [ile] karışmakta[dır]. Ehemmiyetli telakki edilmemek iktiza eder. Subay meselesine gelince: 7.000'den 70 kişi değil, 7-10 kişi bunlar. Vazife dışında sinemaya, bir yere gelmiş subaylar, hadise karşısında heyecana gelip iltica edenlere yardımdan başka bir şey değildir. Heyeti umumiyesi işine gelince: Bu pek büyük ve (?) şimdiki halde Ankara'dan başka Türkiye'de bir yaprak kıpırdamamaktadır. Ankara'da son cephane olarak ellerine bu geçti, bunu kullandılar.

Eğer dün öteden beri tahmin olunan Harbiye'nin hareketi olmasaydı, Ankara'da bitmiş sayılacak bir vaziyet almıştı.

Diğer taraftan Meclis Komisyonu tahkikatı bitmiştir. Raporu yazdırdıktan sonra tab'a verilecektir. Bunda tahrikat hakkında muhtelif vasıtalarla elde edilen vesikalar vardır. İdarei örfiyece tesbit edilmiş ve diğer vasıtalarla elde edilmiş bulunuyor. Asıl mesele raporun müzakeresi ile varacağımız netice mühimdir.

T.İLERİ (devamla) — Kısaca maruzatta bulunacağım.

Ankara'[da] [olaylar] son vermek üzere iken iyi olmayan bir Harbiye işi meydana geldi. Şimdi Ethem Beyefendiyi dinledim. Zatıalinizi de dinledim. Siyasi sözlerden çekinmişler. Bu iyi bir

Hayrettin Erkmen

hareket. Son zamanların parolası olan dağbaşını söylemişler. Dün yukarıdan aşağı, aşağıdan yukarıya gitmişler. 10 bin kişiyi aşan bir halk toplanmış. Ne istedikleri, birincisi ne ise ve ikincisi beyanname neşreden, suç işleyen subayların tahliyesini istiyorlar. Bu hadiselere mebde-i hareket olan nokta[dır]. Ve hadiseler tahrikçilerin ekmeğine yağ sürmüş oldu. Halk arasında da büyük bir endişeye sebebiyet verilmiştir. Bu bakımdan hadiseyi şahsen şüphesiz zatıaliniz de böyle düşünmüş bulunuyor, çok üzüldük. Artık bu işe son verilmesi zamanı geldi. Dükkanlar kapalı, sinemalar kapalı. Halkı tazyik ediyor.

BAŞVEKİL — Biz bunları iki dakikada tenkil etme yoluna gi[de]rdik. Ama askeri ve bunları halkın huzurunda dövdürmek istemedik. Dün talebeyi askerlerle, polisle karşılaştırmak istemedik. Harbiyenin hareketi olmasaydı, işin sonu alınmıştı. Bunlar elbette şayanı arzu değildir. Ne olandan değil de ne olacağından bahsetmek lazımdır. Üniforma haricindekiler için uyanık bulunuyoruz. Şimdiki anda 10 bin kişi vardır. Halk orada dolaşır. Bir kısmı kalili Halk Partili. İdarei örfiye dahil, vazifeli subaylar ve zabıta da canla başla çalışıyor. Hemen birden arkası kesilmez. Buna ordu karıştı denemez. Bunlar Harbiye mektebidir. Nihayet bunlar da mekteptir. Şimdi netice bundan sonra ne olacak, onu düşünelim ve idaresini düşünelim. Bu işin içinden nasıl çıkalım. Tahkikat raporu yarın meclise gelecek, müzakeresi yapılacak. Ya kabul olunacak. Raporla istenen cezalar için ne yapacağız? Biz nerelerde tertiplendiğini yakaladık. Üç yerde, 20'şerlik ekip birbirinden habersiz çalışıyor. Biz yerlerini bulduk. Yarın tevkif edilecek. Bunlar bir merkezden idare ediliyor. Kızılay'ı bugün olduğu gibi yapacağız. Burada durulmaz diyeceğiz. Birkaç yerin mümkün olduğu kadar dekonjeksiyone edilmesine çalışılacaktır. Asıl mesele, rapor meselesi üzerinde konuşmak lazımdır. Nereye gidileceğini konuşmak lazımdır. Yedek subay ve Harbiye de buradan dağılıp gideceklerdir. Giden üniversite talebeleri dağılıp gitti. Gittikleri yerde bir şey yapamadılar.

Bu raporda Halk Partisi şöyle yaptı, matbuat şöyle yaptı, böyle yaptı. Sadece bu değil. Bu raporda tedbirler de vardır.

ATIF BENDERLİ — Üç noktada toplanıyorlar, [dediniz]. Subaylar aralarında var mıdır, yok mudur?

BAŞVEKİL BEY — Bunlar hep teybe alınmıştır. (Yedek subay hakkında cereyan eden muameleyi anlattı). Endişeli bir vaziyet görmüyorum. Gelelim rapor meselesine...

ŞEM'İ BEY — Bu konuşmanızdan içim çok fazla ferahladı. İşin içinden nasıl çıkacağız. Acizane kanaatim: Tahkikat Encümeni işi ikmal etti, Meclise getirdi. Müzakereye koyarsak tekrar bu yollara, yine bu hareketlere getirecektir.

Tahkikat Encümeni raporu Mecliste ve grupta okunduğu zaman heyecan getirecek ve raporu münakaşa ederek bazı yeni tedbirlere gideceksek, tekrar mücadeleye sevk edecek ve daha kötü vaziyetlere götürmesin ve hatta Meclisi de yaz tatiline sevk etmek iyi olur.

BAŞVEKİL — Komisyonun vazifesini bitirmesi bir çok zehirli propagandaların menbaını kurutacaktır. Bu komisyonun mesaisini bitirmesi ve dağılması lazım. Rapor meydana çıkacak. Bu raporda bir takım telefon muhavereleri vardır. Bütün bu hareketlerin Halk Partisi tarafından gayri kabili red olduğunu meydana koyacaktır. Bunlar orjinal sesleri ile teybe alınmıştır. Böylesine bir rapor. Bu daha bitmedi desek, komisyonu baskı için devam ettirdiğimizi söyleyeceklerdir. İdarei örfiye kanunu telefonları dinler, telgrafları görür. Komisyon bu emri verirse memleketin emniyetini suistimal etti diyemezler. Nasıl 7 vilayette ateş çıksın diye, nasıl uğraştıklarını dinlemek lazımdır. Bu yedi vilayette bu ateşi yakmak isteyenler, konuşanlar baba-hırsız hikayesi halindedir. Buradan gruba gideceğiz. Bunlar grupta açık-seçik konuşulamaz. Bu hususta hükümete, kimler şedid hareket etti veya ağır hareket etti diye bir kaç vekile [soru sorarlar]. Bu arada grup tarafından düşünülmelidir. Bu Halk Partisinin nasıl bir yolda çalışmakta bulunduğunu tebyin eder mahiyettedir. 28 Nisan ve olmazsa 29 Nisan ve 1 Mayıs'ta iş tamam olacak diye açık saçık hareket ettiler.

ATIF BEY — Çok ehemmiyetli bir noktaya geldik. Tahkikat Encümeni meselesi çok ehemmiyetli bir noktadır. Hakikatları, bu raporu Meclise vereceğiz. Bu zaruridir.

BAŞVEKİL — Evvela bu rapor gruba verilse de bu grupta telhis edilse diye düşündüm. Bu rapor öyle bir rapor ki, hiç görülmüş değildir.

ATIF — Bu kadar ortalığı karıştıracak bir rapor olduğuna göre yeniden gaile çıkarmayalım. Yazılmak üzere diyelim, bırakalım.

BAŞVEKİL — Raporun büyük faydası var. Bir ihtilalin nasıl hazırlandığı, halk vicdanında Halk Partisini mahkum eder, eğer neşredilirse. Şimdiye kadar çektirdiklerinin bir vesikasıdır. Büyük bir faide[si] [olur] umarım. Ama seçimi burada da açtım. Ne yapalım, seçim mi yapalım, dedim. Bunlar kuduracaklar. Memleketi gayri kabili telafi bir hale sokacaklardır. Seçimi öne almakla bunların mesaisini daha mütekasif bir hale getirmelerini intaç etti. Bunlar daha da halinde... Bu çocuklar yarın sandık başlarında ne yaparlar?

YARDIMCI — Kısaca söyleyeyim. Komisyonun faaliyeti hitame ermiş farz edelim. Rücuu da kabul etmemek [gerekir]. Meclise bir defada arz edelim. Şimdi bu rapor... Bu raporun muallakta bırakılması belki birtakım mahzurları ve birtakım propagandaları davet eder. Ama bu raporda bir takım ef'al ve hareket, burada mevcuttur. Hükümetin buna göre harekete geçmemek daha fena olur. Hükümet olarak Allahından bul, diyemeyiz.

Hasan Polatkan

BAŞVEKİL — Çok mühimdir bu sözler.
YARDIMCI — Bir noktayı nazarı göz önünde bulundurmak lazımdır. Defaatla sabit olmuştur ki, hükümet daha iyi kararlar almaktadır. Gruba gidilmeden evvel icranın gözden geçirmesinde fayda vardır. Şu rapor bir kere gelsin, sonradan düşünelim. Bugünkü tansiyon ile icaplarının yerine getirmek doğru olmuyor. Seçimden sonra ne yapacaksak yapalım.
BAŞVEKİL — Peki seçimleri nasıl yapacağız? Bunu bana söyleyiniz. Bir planımız olmak icap eder. Bir hedef tutmalıyız.
ŞEM'İ ERGİN — Onu iki ay sonra yapalım. Seçime giriyoruz diye [raporu] dağıtmayacağız.
BAŞVEKİL — Bunlar yeraltı faaliyetine devam etmeyecekler mi? Bir merkezden idare edilmektedir. Biz bunu kurutmadan seçimlerin vereceği cüretle bugünkü hareketleri artacaktır. Raporu tetkik etmekte fayda var. Gayrimeşru çalışmaları tesbit ediyor veya gayrımeşru değilse... Hangisi iyi değildir. Her ikisi de fenadır.
AKÇAL — *Sayın Menderes'i dinledikten sonra huzura kavuştum. Bir politikanın mevcut olduğunu öğrendim.* Bir politikası mevcuttur. *Tamamıyla kendisi ile beraberim. Yalnız kanun hakimiyeti prensibi üzerinde bundan evvelki toplantılarda söz aldım. Mevcut olan kanunlarla bunların önleneceğine kanim. Dinledim, takib ettim. Takib eden şahısların iyi hareket etmediklerini gördüm. Kanun hakimiyeti prensibi iyi tatbik edilmezse netice olamaz. Cob iyi bir tesir. Fakat asıl müsebbiblerini hemen yakalayıp örfi idareye verip mahkum etmektir.*
BAŞVEKİL — İstihbarat okulunda tevkif edilen subaylara inkar edin diye, hakime tazyik yapılmaktadır. Ve haber veren eri de tazyik ediyorlar. Bu zabitleri elimizden almak istiyorlar. Harbiye gençlerinin asıl hedefi budur. Halk Partisi harekâtıyla alâkalıları hemen idarei örfiyeye intikale çalışı[lı]yor ve kanunsuzluğu bunlar yaptırıyorlar. Bunlar ecnebi gazetelerde en şen'i hareketlerini tercüme edip ve altına Kızılay vakalarını kasdederek (yuhalanan liderler) diye şerh veriyorlar. (Subayların yaptığı işler).
AKÇAL — Askeri mahkemelerde kumandan ve adli hakimlerin iyi çalıştıklarına kaniiz. (İstanbul toplantısını nakletti).

Bana birkaç hadise anlattılar. Bir şube müdürü (polis) ne hakla bunların hürriyetini tahdid ettiniz... Bunlar burada konuşulunca bunların tedbirleri alınabilir.

Nasıl alınabilir? Tedbirleri söyleyin. Perde çekiyorlar. Perde çektiler. Yakalanan altı subay suçüstü yakalandı. Milli Müdafaa vekili bunların yerlerini değiştirebilir. Elinde kanunlar vardır.

Komisyonun selahiyetinin kaldırılmış bulunması bu cihetten *faydalı olacak diye de kabul ediyorum. Halk Partisinin kapatılmasını intaç edecek şekilde, Büyük Millet Meclisine gelecek şekilde neticeye göre, burada konuşmamız lazımdır.* Netice alacak şekilde hareket etmek lazımdır. *Şöyle olmuştur, diyecek olursak iyi bir politika olamaz. Şahıslar hakkında hemen tahkikat açmak ve tevkif etmek lazımdır.* İdareyi maslahattan geçen celsede bahsetmiştim. Bu mesele durdurulamaz. İktisadi hayatımız birdenbire durabilir. □

* 1960-1961 Yıllarında Yassıada'da Yüksek Adalet Divanı tarafından görülen davalardan "Anayasayı İhlal Davası" (Esas.1, Karar.1) dosyasının (1098) sıra numarasına kayıtlı olarak 22'şer sayfadan iki bloknot halinde bulunan bu belge, Arap harfli aslının fotokopisinden Hayri Mutluçağ tarafından çevrilmiştir. Bu toplantıdaki Bakanlar Kurulu üyelerinden Hayrettin Erkmen tarafından Aralık-1988'de gözden geçirilerek, tutulduktan sonra tashih edilmemiş olan bu notun, söz konusu toplantıda konuşulanları özüne uygun bir biçimde yansıttığı belirtilmiştir. Bakanlar Kurulu toplantılarında tutanak tutulması zorunluluğu ve geleneği olmadığı halde, o günkü toplantıya sık sık girip çıkmalar olduğundan not tutulmasının Başbakan tarafından istendiği ifade edilmiştir. 27 Mayıs askerî müdahalesinden sonra yapılan aramalarda ele geçen bu not, böylece Divanın yargılamalarında yazılı delil kaynakları arasına girmiştir.

Aker'in notlarından bir sayfa

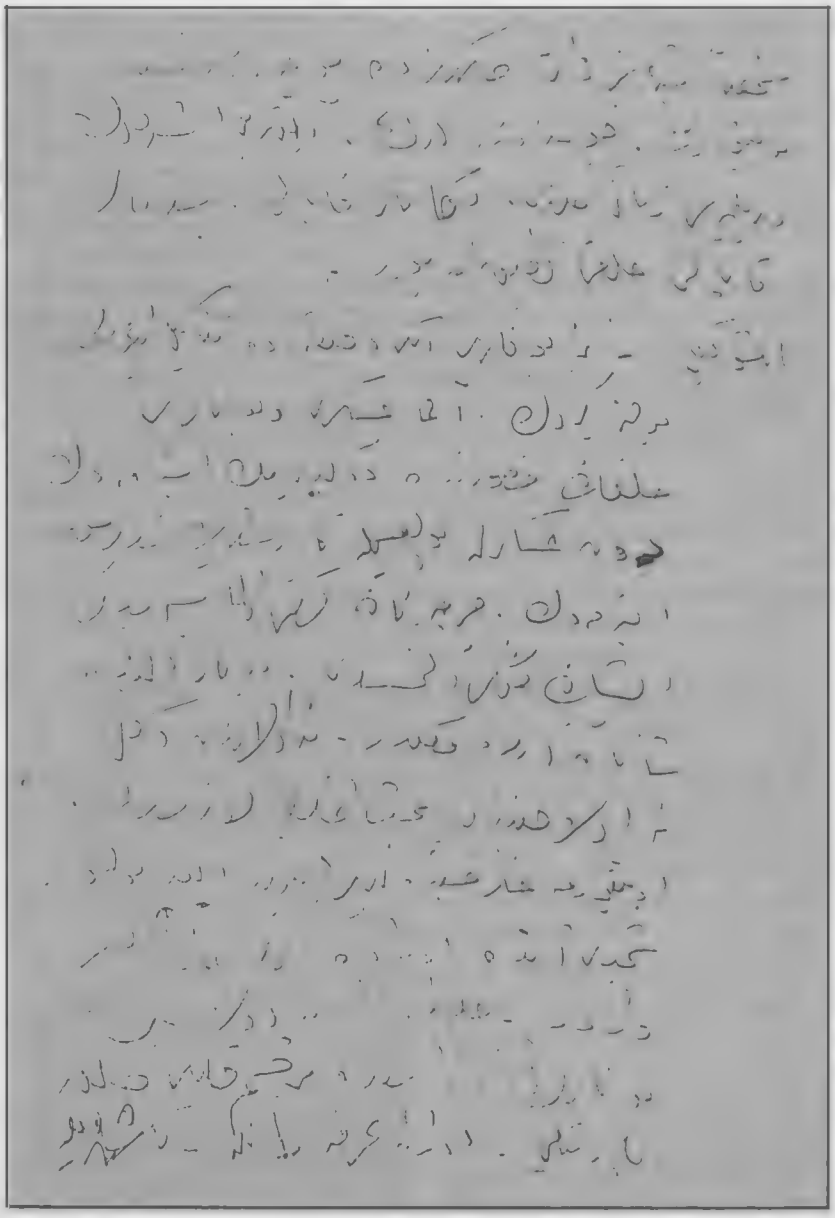

Kurtuluş

Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı

Türkiye Sosyalist İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın [Yayın] Organı

Almancadan çev: CEMİL KOÇAK

10-16 Eylül 1920 tarihleri arasında Bakû'da toplanan Türkiye Komünist Fırkası Birinci [Kuruluş] Kongresi'nin altıncı içtimaında bir konuşma yapan Hilmi oğlu [Arap] Hakkı, 1918 sonlarında Berlin'deki solcu gençlerin Türk Kulübü'nü ele geçirdiklerini, işçileri "Türkiye İşçi Derneği" adlı bir örgütte topladıklarını ve "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi"ni oluşturduklarını, Kurtuluş *dergisini de yayınladıklarını söyledikten sonra "Bilâhare* Kurtuluş *Almanya'da Almanca ve Türkiye'de Türkçe neşredilmeye başlanmıştı" der.(*) Fakat, şimdiye kadar Almanca* Kurtuluş*'u görememiştik.*

Ekim 1919 tarihini taşıyan bu 16 sayfalık derginin başka sayılarının çıkıp çıkmadığını bilmiyoruz. Buradaki dört makalenin yazarlarını kısaca tanıtalım.

Mustafa Nermi (1890-1971), Paris ve Berlin'de okumuş bir sosyolog. Darülfünun'da müderrislik etmiş, Cumhuriyet, Yeni İstanbul *ve* Hürriyet *gazetelerinde yazılar yazmıştır.*

Mümtaz Fazlı (Taylan: 1898-1976), Almanya'da mühendislik öğrenimi görmüştür. Taylan Holding'in kurucusu.

Nurullah Esat (Sumer: 1899-1973), Berlin Üniversitesi'nden iktisat doktoru. Âli İktisat Meclisi Umumî Kâtibi, Sümerbank Genel Müdürü, 1944'te Maliye, 1949'da Devlet Bakanı olmuştur.

Vedat Nedim (Tör: 1897-1985), iktisatçı, TKP Genel Sekreteri (1926—27); Kadro *dergisi yayın yönetmeni; özel bankaların kültür ve sanat danışmanlığını yapmıştır.*

"1919 Berlin'inde 18 Türk Spartakisti", Mülkiyeliler Birliği Dergisi *(Mart 1989) yazımda bu grup hakkında daha geniş bilgi vardır.*

METE TUNÇAY

İÇİNDEKİLER

Yeni Bir Tecavüz Aracı Olarak "Milletler Cemiyeti" (Prof.Mustafa Nermi)
Türkiye ve İtilâf Devletlerinin emperyalizmi (Mümtaz Fazlı).

Uluslararası Sermayenin Sömürgesi Olarak Türkiye (Nurullah Esad).
Türkiye Proletaryası ve Enternasyonal (Vedat Nedim).

Berlin, Ekim 1919 Fiyatı: 50 pfg.
(Kaynak Gösterilmek Suretiyle İktibas Edilebilir.

Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı'nın kapağı

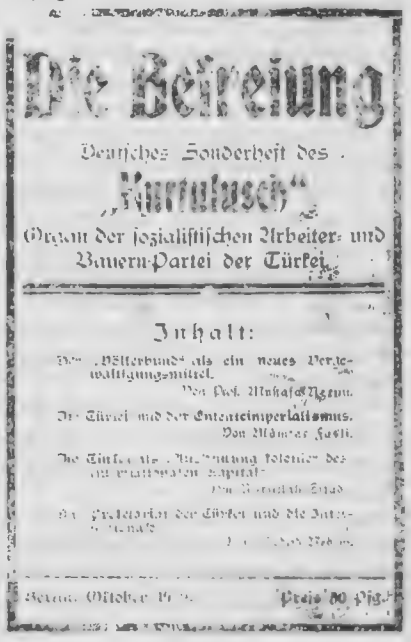
Die Befreiung

Deutsches Sonderheft des

„Kurtulusch"

Organ der sozialistischen Arbeiter- und Bauern-Partei der Türkei

Inhalt:

Preis 80 Pfg.

(*) *Birinci Kongre* tutanakları s.90'dan M.Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*'de aktarılmıştır (İstanbul: Belge Yay., 1982), s.121.
Türkçe *Kurtuluş*'un (1) Berlin ve (5) İstanbul sayılarının tümü dilce sadeleştirilerek, Rasih Nuri İleri'nin Önsöz'üyle yayımlanmıştır: *Kurtuluş* (İstanbul: Anadolu Yay., 1975). Ayrıca bakınız: R.N.İleri, *Kurtuluş D.G.M.'nde Yargılanıyor* (İstanbul: Anadolu Yay., t.y. [1976]).

Yeni bir tecavüz olarak "Milletler Cemiyeti"

(Mustafa Nermi.
İstanbul'da Felsefe Profesörü)

(Frankfurt'ta Yayınlanan, 24 Eylül 1919 tarihli, Yoldaşımız "Halkın Sesi"nin *[Volksstimme]* İzniyle İktibas Edilmiştir)

GAZETELER, İsviçre'nin içinde bulunduğumuz bugünlerde Milletler Cemiyeti sorunu ile meşgul olduğunu haber veriyorlar. Ulusların birliğini oluşturan Milletler Cemiyeti gerçekleşme yolunda! "Köle ticaretini kaldırmaya" başlayan ve şimdi de "Milletler Cemiyeti" ile zirveye ulaşan yüzyılımızla övünebiliriz. Yüzyılımız, "ulusların özgürlüğü yüzyılı"dır! Geçmiş, tiranları, piremit inşaacıları ve köle pazarları ile artık çok gerimizde kalıyor Geçmişin cansız yankısının dehşet içinde farkına varıyoruz. Etrafa bakmaksızın, acıyarak, "O, bir kez oldu!" diyebiliriz. Fakat acı gerçekler karşısındaki kendini beğenmişliğimiz ve tesellilerimiz ne kadar temelsiz. Milletler Cemiyeti düşüncesi Wilson sayesinde aktif politikanın ön planına geçirildiğinde, sömürünün ve hilenin klasik politikası olan Makyavelizmin ortadan kalktığı ve onun yerine "Dünya Ahlâkı"na dayanan yeni bir politikanın doğduğu düşünülebilinirdi. Almanya'da sosyalist devrim, ilke olarak uluslararası görüşler için can-

Derginin ilk sayfası

Die Befreiung

Deutsches Sonderheft des

„Kurtulusch"

Organ der sozialistischen Arbeiter und Bauern-Partei der Turken.

„Der Völkerbund"
als ein neues Vergewaltigungsmittel.

dan sempati yarattı. Ancak İtilâf devletleri için "Milletler Cemiyeti", güçlü olanın haklılığı ahlâkının politik ifadesi, modern kapitalizmin yeni bir görünümü ve savaşın kesin bir sonucuydu.

İtilâf devletleri kendilerini önce militarizme karşı savaşanlar olarak tanımladılar. Onlar ulusları militarizmden kurtarmak istediler. İtilâf devletlerinin E.Boutrouks, Bergson, Durkheim, Levy-Bruhl gibi ciddi düşünürleri, İtilâf devletlerinin bu yüksek, insanî misyonunu onayladılar. Milletler Cemiyeti düşüncesi politika sahnesine çıktığında, basın "insanlık ve uygarlık için mücadele"ye başladı ve insanlığın korkunç şanssızlığı karşısında, barış meleği olarak yanlış bir zeytin dalı ile görünen Sayın Wilson'u dünya pasifizminin eşi görülmedik kahramanı olarak övdü.

Wilson tarafından samimiyetsizce temsil edilen düşüncelere, zaten Antik Çağ filozoflarında dahi rastlanıyor. Demokritos, dünyayı anavatanı olarak düşündü. Kinikler, her türlü milliyet farkına kesinlikle karşı olduklarını açıkladılar. Onlar, insanlığın eşitliğini ve bu nedenle de, Büyük İskender monarşisi gibi ancak mutlak monarşi içinde gerçekleşen, "Dünya Devleti İdeali"ni savundular. Stoacılar bu düşünceleri geliştirdiler. Roma İmparatoru Marc Aurel "Monologlar"da bir "İnsanlık Devleti" tasavvur etti. Kant'ın ve Karl Marks'ın birçok tartışmalarından sonra Dünya Devleti ve Dünya Vatandaşlığı düşüncesi bilimsel ifadesine kavuştu. Ancak Kant'ın "Ebedî Barış" ile "Milletler Cemiyeti"nden anladığıyla,

M.Nermi'nin 29 Haziran 1971'de tarihli Hürriyet'te çıkan ölüm ilânındaki fotoğrafı.

Wilson'un bu kavramlardan anladığı arasında dağlar kadar fark vardı. Kant için "Ebedî Barış" ve "Milletler Cemiyeti" fikri, günümüz büyük emperyalizminin sınırsız ihtiraslarıyla tamamen tezat oluşturan bilimsel düşüncesinin ve felsefi sisteminin doğal sonucuydu. Kant, politikasını insanî temel ve kıstası "özgürlüğün karşılıklı saygısı" olan hukuk üzerine kurdu. Fakat Wilson için bu temel, çıplak zorun yarattığı zaferin hukukudur. Bundan dolayı Kant'a göre devletler hukukunun temeli, ifadesini "Özgür İradelerin Cumhuriyeti"nde bulan ve pratik aklın görünüşteki yasama organına ait olan saf ve mutlak özgürlüktür. Kant'a göre, küçük ya da büyük her ulus, özgürdür, "özerk"tir ve "bağımsızlığına sahip olmalıdır". Savaş, hukukî bir durum değildir; bilâkis doğanın bir benzeridir. Hukukî durum, ulusları savaştan kurtaracaktır. Ve böylece Kant "Ebedî Barış" fikrine varıyor. Böyle bir barış nihayet mümkün olabilir mi? Kant buna inanıyor ve bunun için şu temel koşulları ortaya koyuyor:

a.) Küçük ya da büyük bir devlet topraklarını hiçbir şekilde genişletmeyecektir.

b.) Herhangi bir ulusa karşı silâhlı müdahale yasaktır.

c.) Devletlerin anayasaları Cumhuriyetçi olmalıdır.

d.) Devletler Birliği, medenî hukukla ve ortaya çıkan anlaşmazlıklarla ilgilenmeye yetkilidir.

Ebedî Barış'a nasıl ulaşacağız ve bugünkü doğal halimizden nasıl kurtulacağız? Kant, Ebedî Barış'ı, ulusların içinde mutlak özgürlükten yararlanmak zorunda oldukları ekonomik durumun sağlayacağını düşünüyor.

Kant'a göre Milletler Cemiyeti, bir ahlâkî İdealin, bir "Zorunluluk"un gerçekleşmesi, pratik aklın bir göstergesidir. Karl Marks'a göre "Dünya Vatandaşlığı" daha geniş bir kavramdır. Marks'ta Dünya Vatandaşlığı "Enternasyonalizm" biçiminde kristalize oluyor. Enternasyonalizme kurtuluş sayesinde, ama sadece sömürülen sınıfların kendi kendilerini kurtarışı, sosyalist eşitliğin kurulması sayesinde ulaşırız. Her zaman için memnuniyetsiz sermayenin temsil ettiği milliyet kavgaları, proletarya bilincinin zaferi sayesinde ortadan kaybolur. Eşitliğin Marksist Etiği kendini ekonomik zorunluluk üzerine oturttu. Bu etik, toplumsal düzeni kendi arzusuna göre kuran sermayenin Ahriman Gücüne karşı Ormuzd Ruhuna sahiptir (Ormuzd, eski İran dininde Işık Tanrısı; Ahriman ise karanlığın ru-

hudur). Marks kadar hiç kimse gerçek enternasyonalizme bu denli inanmadı ve gerçekleşmesi için hararetle çalışmadı. Şimdiye kadar değişik düşünürlerce temsil edilen enternasyonalist düşüncelerden her biri az ya da çok ahlâk ve adalet arzusunu, oysa Karl Marks ise maddî yaşam koşullarını temel aldı. Fakat Wilson, başka bir ahlâkı, sermayenin hayat mücadelesi ahlâkını oyun sahasına dahil etti. Wilson, âlicenap bir ilke olarak, tecavüzü, insanlık dışı adaletsizlikleri haklı göstermek ve İtilâf devletlerinin oluşturduğu haydut çetesi için "devletler hukuku"na uygun, ebedî yaptırım oluşturmak istiyor. Wilson, günümüz kapitalizminin ruhuna tamamen uygun olarak, Milletler Cemiyeti kanalı ile, yenilen halkları süngü çitleri ile kuşatmak ve onlara çıplak zor önünde "koşulsuz bağlılık ve boyunduruk altına alınmak"tan öte başka hiçbir seçenek bırakmamak istiyor. O halde biz modern firavunların saraylarını ve piramitlerini inşa etmek zorundayız. Adalet haykıran ses, yeni bir baskı aracı olarak demirden yapılmış Milletler Cemiyeti yumruğuna dönüşüyor. Bu baskı aracı, hiçbir felsefî ya da insanî görüşten kaynaklanmadı. Onun temeli, "sömürü, intikam, amansız özgürlük düşmanı zor"dur. Bundan dolayı, şimdi dünyayı, merkezî alışveriş yeri "Dörtlü Konsey" olan bir "büyük köle pazarı" gibi görüyor. Zaten başka türlüsü de olamazdı. Müttefikler, fetih hevesleri ve ihtiraslı intikamları ile tatmin olmak istediler. Milletler Cemiyeti doğal olarak bu eğilimlere tekabül etmeliydi. Bu nedenle, zafer sarhoşu kapitalist İtilâf devletleri basını, Milletler Cemiyeti'ni bu denli büyük bir tantana ve heyecanla karşıladı.

İtilâf devletleri savaş sayesinde fetihlerine engel olan askerî grubu yendiler ve böylece sömürü planları için serbestlik kazandılar. Ancak İtilâf devletleri muazzam fetihlerini, tarafsız devletleri de kendi siyasal iktidarlarının hizmetine sokan Milletler Cemiyeti ile daha da mükemmelleştiriyorlar. Eğer bu proje gerçekleştirilirse, İsviçre ve Hollanda, galip birliğin lehine tarafsızlığını terk etmek zorundadır. Bu birliğe dahil olan diğer devletler, büyük bir tantana ile kendilerine özgü her türlü emperyalist gelişmeyi terk edecekler ve her özgürlük çabasını mahkûm edeceklerdir. İtilâf devletlerini bu yeni kaba kuvvete dayalı fetihe götüren, halen sahip oldukları sınırsız güçtür. Zafer kazanmış devletlerden hangisinin Birlik'ten sayılacağı sorusu, günümüzün sorusudur. Ancak İtilâf devletlerinin, Almanya, Avusturya, Türkiye ve Bulgaristan'ı Birliğin eşit haklara sahip üyeleri olarak düşünecekleri, barış antlaşmalarının bilinen oluşumuna göre pek de muhtemel sayılmaz.

Türkiye üzerinde bir Amerikan mandası, yani Türkiye'ye egemen olma görevi sözkonusu olmaksızın, "Birleşik Devletler" için Milletler Cemiyeti gereksiz ve amaçsızdır. İngiliz bankaları, 18 milyon Sterlin değerinde borç vermek için Türkiye ile görüşmelerde bulundukları için; Wilson için manda görevi halen başarısız görünüyor. "Milletler Cemiyeti", İngiltere ve Fransa için özellikle önemlidir. İngiltere ve Fransa, Milletler Cemiyeti'nde sömürge politikaları için "Dünyanın Onayı"nı buluyorlar. Onlar, bugünkü sömürge varlıklarını tehlikeye sokacak gelecekteki bütün anlaşmazlıklara karşı kendilerini güvence altına almak istiyorlar.

Bu sayede Almanya'ya karşı yeni, kesin bir cephe güvence altına alınacağından, eğer koşullar İtilâf devletlerinin çıkarlarına uygunsa, İngiltere ve Fransa, İsviçre'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasını heyecanla karşılayacaklardır. İtilâf devletleri, İsviçre'den (diğer devletlerden de) maddî menfaatler dışında daha önemli başka manevî icraatlar da bekliyorlar; tarafsız ülkelere, özellikle İsviçre'ye iltica ederek aydınlatma faaliyetlerini sürdüren ve sömürü egemenliğini protesto eden sömürge halklarının aydınlatma olanaklarının yok edilmesini bekliyorlar. Bugünkü politik denge, Byron ve Schiller gibi şairleri bu denli heyecanlandırmış olan İsviçre'yi şanssız bir biçimde İtilâf devletlerinin etki alanına sokuyor. Böylece İtilâf devletleri, İsviçre'nin aracılığıyla sömürülen halkların özgürlük çabalarını yok etmeyi düşünüyorlar. Almanya'nın, Avusturya'nın, Türkiye'nin, Bulgaristan'ın, İran'ın esaret altına alınması ve parçalanması ile başlayan Milletler Cemiyeti, sıkıntı çekmekte olan insanlığa, ne kurtuluş ne de huzur getirebilir. Zorla oluşanlar zorla yıkılırlar. Zaten bugünkü kaos da bunu kanıtlıyor. Milletler Cemiyeti'nin kuruculari arasındaki emperyalist çatışmalar, bizim için bu yeni tecavüz aracının doğası konusunda yeterli kanıttır. Wilson, büyük düşünürler için bir inanç ve ahlâkî amaç olandan, bir devletler hukuku ironisi yaratıyor. Sözcüğün gerçek anlamıyla Milletler Cemiyeti kültürel bir gerekliliktir. Halkların özgürlük talebi boğulamaz. Zorba faaliyetler ortadan kalkmalıdır; böylece sömürülen ülkeler özgürlüklerini kazanırlar.

Türkiye ve İtilâf Devletlerinin emperyalizmi

(Mümtaz Fazlı)

TÜRKİYE'NİN barış antlaşmasından henüz haberi yok; halkları mutlu edenler [!] henüz kendi aralarında anlaşmış değiller; Sayın Wilson da ulusların kaderlerini tayin hakkı ilkesini, fedakârlık mutluluğu [!] ile Türkiye üzerinde bir manda kabulüyle taçlandırmaya henüz karar vermemiş görünüyor. Fakat Almanya, Avusturya ve Bulgaristan ile yapılan antlaşmalar, Türkiye ile yakın gelecekte yapılacak barış antlaşmasının karakterini hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ortaya koyuyor.

Arabistan'ın, Suriye'nin ve Mezopotamya'nın artık Türkiye'ye ait olmaması gerektiği, bizim görüşümüze göre bir felâket değildir. Biz samimi olarak, bu ülkelerin halklarının bağımsızlıklarına kavuşmalarını arzu ediyoruz. Fakat biz günümüzde, İngiltere ve Fransa'nın kültür taşıyıcıları maskesine bürünerek bu ülkelere nüfuz ettiklerini görüyoruz. Hindistan ve Mısır, bu şimdi özgürleştirilmiş(!) ülkelerde kapitalist sömürünün ne derece derinden yürütüldüğünü, proleter sınıfların sefaletinin ne derece büyük olacağını bilmememiz mümkün olmayacak kadar iyi bir örneğini oluşturuyorlar. Hindistan ve Mısır'da olduğu gibi Arabistan, Suriye ve Mezopotamya'da da yeni demiryolları ve fabrikalar yüksek bir uygarlığın dış görünümünü oluşturacaktır; oysa gerçekte bu teknik araçlar sadece sömürüyü mükemmelleştirecektir. Fakat Hindistan ve Mısır'daki gibi Arabistan, Suriye ve Mezopotamya'daki halklar da açgözlü yabancı sermayenin sefil iş hayvanları olacaklar. Hattâ Avrupa'nın emekçi sınıflarından daha da sefil olacaklar; çünkü bu halklar, herhangi bir örgüt ve yasa korumasından da yararlanmayacaklar.

Türk halkı büyük bir endişe içinde, anavatanının geleceği için, Anadolu'nun huzuru bozulan, birbirlerine karşı kışkırtılan halklarının bundan sonra yıllar, on yıllar boyunca huzur bulup bulmayacakları ya da kan kaybından ölüp ölmeyecekleri konusunda, Paris'te kadiri mutlak beyler tarafından nasıl bir karara varılacağını bekliyor. Anadolu'daki halklar, İtilâf devletlerinin kapitalist çıkarları ve birkaç milliyetçi önderin emperyalist çılgınlığı için kan kaybından ölecekler. Çünkü Anadolu'da birarada yaşayan değişik milliyetler ara-

sında çatışmalar ve kin suni olarak yaratıldı. Sıkıntılı, sefil yığınlar birbirini suçluyorlar ve gerçek zalimleri, felâketin gerçek yaratıcılarını görmüyorlar.

Yunan milliyetçileri, emperyalist Venizelos ve suç ortakları, İzmir'i Türkiye'den çalmak istiyorlar. O İzmir ki, nüfusunun büyük kısmı Türk olan bir ülke parçasıdır: Anadolu'nun soluk organı bir limandır; İzmir limanı olmadan Anadolu boğulur, Türk köylüsünün sefaleti ve fakirliği sonsuz derecede artar.

İzmir Türkiye'den çalındı; artık bölgede huzur hâkim olamaz; özgürlüğü gasp edilen halk mücadeleye devam ediyor ve pek çok kan döküldü. Mütarekenin imzalanmasından bir yıl sonra, bugün dahi, İtilâf devletlerinin emperyalist politikalarıyla Anadolu'da bir grup ümitsiz insanın mücadele etmesini ve kan dökmesini nasıl teşvik ettiğini görüyoruz. İtilâf devletleri o halde gerçekten, Türkiye'yi parçalara ayırarak Anadolu'da huzur tesis edeceklerine, halkı kurtaracaklarına ve mutlu edeceklerine mi inanıyorlar? Ama hayır, bu beyler kurtarmayı ve mutlu etmeyi düşünmüyorlar. Onlar için sermayelerinin çıkarı esastır. Acaba Sayın Wilson, İstanbul üzerinde muhtemel Amerikan himayesini herhangi bir biçimde halkın kendi geleceğini tayin hakkı ile bağdaştırmayı denemek istiyor mu? Ya da İtilâf devletleri, bizi kültürel bakımdan yükseltmek ve daha iyi yönetmek için mi İstanbul'u işgal etmek istiyorlar? Biz ne kadar kötü yönetilmiş ve halen de yönetiliyor olduğumuzu ve buna karşı mücadele etmenin Türk sosyalistlerinin kutsal görevlerinden biri olduğunu çok iyi biliyoruz. Fakat en kötü iktidar sahipleri dahi, İtilâf devletlerinin kapitalizmi kadar zâlim ve açgözlü değildir.

Halkların kendi kaderlerini tayin hakkının savunulmasında bir tekel kuran İtilâf devletlerinin hükümetleri, savaş sırasında insanlık ideallerinin biricik savunucularıydılar; bugün haydutluk düşkünü plânlarını hiç gizlemeden dünyaya göstermekten çekinmiyorlar. İtalya; İngiltere, Fransa ve Amerika'nın gerisinde kalmak istemiyor ve Anadolu'nun güney kıyısının sömürülmek için işgal edilmesinde tarihî hak iddia ediyor.

Bütün bu haydutluk planlarına karşı Türk halkında bir infial ve ümitsizlik feryadı yükselmek isterse; bu takdirde, İngiliz savaş gemilerinin topları, Fransız askerlerinin süngüleri tehditkâr bir biçimde hemen orada beliriyor. Sesimiz, Türk proletaryasının sesi bastırılıyor; zaten sesimiz yüksek de çıkamaz, çünkü birçok yıldan beri kan kaybediyoruz ve gücümüz hemen hemen tükendi. Ancak bu haksızlıklara karşı seslerini yükseltmek bütün sosyalist düşünceli insanların görevidir. Gerçek Rum ve Ermeni sosyalistler de, İtilâf devletlerinin kendi özgürlüklerini düşünmediklerini, bütün ulusların proleter sınıflarının çıkarlarının ortak olduğunu kavrayacaklardır.

Fakat biz her şeyden önce, İtilâf devletlerindeki yoldaşlarımızdan son anda seslerini uyarıcı yönde yükseltmelerini bekliyoruz. Sosyalistlerin uluslararası dayanışması, felâketin bu zor anında dünyanın en fazla ezilmiş proleter sınıflarını desteklemeyi gerektiriyor.

Uluslararası sermayenin sömürgesi olarak Türkiye*

(Türkiye ve ulaslararası sermaye)

AŞAĞIDAKİ yazılar, son zamanlarda her vakitten fazla bir şiddetle ortaya çıkan (Doğu meselesi)'nin ekonomik olarak izahı için bir deneme olacaktır. Bu mesele; son olayların doğurduğu veyahut "kendini kurtarma", "bizzat mukadderatını tayin eyleme ve ulusların mutluluğu hususundaki çalışmalar sonucu meydana gelmiş olan millî-dinî bir mesele" değildir; belki tamamiyle iktisadî ve siyasî bir karakterdedir!

Bu meselenin aydınlanması için Türkiye'de sermaye koyan zengin ulusların emelleri tahlil edilmek, kapital koyma şartlarını zikr eylemek ve niyet bu kapitallerin kimlerin çıkarları için çalıştıklarını göstermek lâzımdır.

Bu soruların cevaplarını verebilmek için ilk yabancı sermayelerinin Türkiye'ye (ne zaman, nasıl ve hangi şekilde) girdiklerine küçük bir tarihi nazar atf eylemeliyiz.

1854 yılında Türkiye'nin mali ihtiyacı en yüksek Noktasına ulaştığı zaman, bir istikraz akdi için Türk Hükümeti İngiltere'ye başvurmuştu.

Bu hususta cereyan eden müzakereler Mısır cizyeleriyle kapatılan ve sağlanan üç milyon İngiliz lirasından mürekkep birinci istikrazın akdi ile sonuçlandı. Bununla beraber akd edilen istikraz Hükûmet ihtiyaçlarının giderilmesine yetmedi; ve Türkiye 1855'de ikinci defa olarak elini uzatmak zorunda kaldı. Bu sefer İngiltere ile Fransa beş milyon liralık ikinci bir istikraza birlikte muvafakat eylediler.

Bu andan itibaren son zamanlara kadar süren (sürekli istikrazlar devri) başladı. Her borçlanmanın evveliyatını tesbit konumuz dışındadır. Asıl bizi ilgilendiren şey akd edilen istikrazların ilkin Türkiye'nin ekonomik ve politik esarete girmesini kolaylaştırdığı ve böylece kâr peşinde koşan beynelmilel kapitalizme geniş bir (soygun alanı) sağladığıdır.

Durmadan kötüleşen mali ihtiyaç akdedilen istikrazları o suretle kabarttı ki, 1875'de Türkiye borçları, birinci istikrazın akdinden yirmi yıl sonra, beş buçuk milyar franga ulaştı.

Bu hâl borç veren memleketlerde hoşnutsuzluk ve endişe doğurdu. O suretle ki Türkiye'yi borçlarını yalnız devamlı bir kefaletle (âşarın rehin edilmesi) ve dolayısiyle borç veren yani alacaklı olan memleketlerde en geniş imtiyazlarla sağlamaya değil, aynı zamanda İngiltere ve Fransa Hükümetleri tarafından ileri sürülen iki taraflı mali kontrole de razı olmaya zorladı. Bu malî kontrolün Türk hükûmet işlerine müdahalesinden itibaren, Türkiye'nin finans bakımından mutlak bağımlılığı başladı ve bu bağımlılık ilişkilerinin sonucu olarak da (Türkiye siyasi bağımsızlığını) kaybetti.

Bu Türkiye'de Avrupa sermayesinin, tabir caiz görülürse, (siyasi sermaye) diye zikredebileceğimiz bir biçimidir; zira bu sermayenin görevi bir ulusu *Düyûn-u Umumiye* ile yabancı ulusların hâkim olan alacaklı sınıflarına karşı esarete sokmaktır.

İkincisi; Türkiye'deki Avrupa sermayesi (ekonomik sermaye) olarak görülür: Bu arada Türk ekonomi hayatının çeşitli kollarında (sınaat, ticaret ve nakliye sermayeleri) gibi göz boyayan isimlerle faal yabancı sermaye müesseseleri sayılabilir. Bunlar üstünlükleri ve tamamen Türk sermayesini emmeleri ile millî ekonomik gelişmeyi imkânsız kılmaya ayrılmışlardır. Kaoski (Kautsky)'nin deyimini kullanarak[1] Türkiye'yi de bir (soygun sömürgesi) olarak vasıflandırabiliriz; ki, anayurtlarında yaptıkları soygun yetişmeyen ve soygun alanlarını genişletmeye çaba harcaya dışın soyan sınıfı tarafından işgal edilir. Onlar sömürgeye orada yeni bir yurt bulmak için gitmezler; son damlalarını çıkarıncaya kadar emdikten sonra onu bırakmak için giderler. Böyle

* Ali Cevdet tarafından Türkçeye çevrilerek *Kurtuluş*'un Ocak 1920 tarihli 4. sayısında yayımlanmış ve bu çeviri Dr.Haydar Bulak tarafından Latin harflerine aktarılmış ve dilce sadeleştirilmiş tir. Biz, *Kurtuluş* adlı kitabın (İstanbul: Anadolu Yay., 1975), s.217-24'ten aktarıyoruz.

T. ve T.

bir sömürgenin ekonomik çıkarları o dışardan gelenlerin kendi zati çalışmalarına değil, yerlilerin zorla çalıştırılmasına ve yağma edilmelerine dayanır."

Yukarıda sunulan görüş açılarından uluslararası sermaye müesseselerini (politik) ve (ekonomik) sermayeye ayırınca, ikinciyi de iki kısma ayırmalıyız: (Özel ekonomik teşebbüsler) ve (umumî ve ortak ekonomik teşebbüsler) sermayeleri. Birinciler kapitalist özel ekonomik teşebbüslerin esasını (büyük şehirler tramvayları, ticaret şirketleri, toprak ürünlerinin değerlendirilmesi şirketleri gibi) teşkil ederler. Bunların görevi sermaye gücü ve sermaye üstünlüğü ile, memleketin kendi yerli teşebbüsleriyle taazzuvunu imkânsız kılmaktır. Ekonomik gelişmenin gecikmesi yabancı sermayenin faal olduğu yerlerde vuku bulur. Bu, özellikle toprak ürünlerinin değerlendirilmesi ile uğraşan sermayeci şirketlerde en bariz bir surette görülür. Bunun için sadece İzmir'deki -ekonomik bakımdan en ziyade taazzuv etmiş alan- iki İngiliz-Amerika şirketlerini zikreylemek yeter: *Marx Andrews Forbs Co.* ve birçok sermayesi kuvvetli müteşebbislerin teşkil eyledikleri (İncir Sendikası). Birincileri Küçük Asya'nın yalnız batı, dolayısiyle kuzey kıyılarında bulamayız; kökleri o kadar çok dallanmıştır ki, Küçük Asya'nın bir çıkar sağlayabileceği her büyük şehrinde şubeleri vardır. Bunlar civarlarının emme ve dolayısiyle sıkma (son damlasını çıkarıncaya kadar baskı) araçları hizmetini görürler. Bu sermaye; hırsını yalnız (çiftçi müesseselerinin baskı ve kaldırılması ile) kanmaz, belki vaktiyle bağımsız olan (iktisat âmillerini-*Subjekt*) -ki şimdi açlık ve sefaletin kucağına atılmış birer iktisat tâbi'leri *Objekt* olmuşlardır- bu baskı oranında (yalnız ekmek parasına) karşılık kendi hizmetine girmeye zorlar. Onları gün doğumundan gecenin pek geç vakitlerine kadar çalıştırır; hem de nasıl dayanılmaz işler ve şartlarla!..

İncir Sendikası'na gelince, bu, alelade olduğu gibi, ürünlerinin değerlendirilmesi için mahsulât sahiplerinin özel bir örgütü değildir. Belki amacı (alış pazarında) rekabeti kaldırarak ve sonra vasıtasız satış yapan küçük çiftçi ile büyük mahsulât sahiplerinin mallarını mümkün mertebe ucuz almak ve daha sonra da (satış pazarını) tekel biçiminde yöneterek mümkün mertebe yüksek fiyatlarla ya iç veya dış alıcılara satmak olan ve birçok müteşebbislerin birleşmesiyle vücut bulan kapitalistler zümresidir. Acaba bu muamelelerde çiftçinin ne gibi bir kazancı var? Yine çok kez yetmeyen yalnız bir "ekmek parası"!

Türk ekonomik hayatının geriye kalan kısımlarında da aynı sonuçları buluyoruz. Farz edelim, (dış ticareti) dikkat nazarına alırsak görürüz ki, Avrupa mallarının ithalinden sonra yerli sınaat hayatı yıkılmış ve bunun tabii sonucu olarak da daima artıcı bir surette halk varlığını, bağımsızlığını kaybetmiş ve proletaryalaşmıştır. İşte bu, işin biricik ve doğrudan doğruya sonucudur. Kavski'nin *"Sosyalizm ve Sömürge Politikası"* adlı eserinde pek haklı olarak dediği gibi sermaye ihracatının daha başka dikkate değer bir görevi vardır: "Kapitalizm yabancı memleket için yani iktisaden geri, ziraat memleketleri için daima artan bir miktarda tahrip, irtibat ve üretim vasıtaları yapar. Bu memleketler ise o vasıtaları alacak paraya malik olmadıklarından ihracatı yapan memleket kapitalistleri onlara ya ikraz ederler veya adı geçen vasıtalar ihracatı yapanın mülkiyeti altında kalır. Başka bir deyişle, sermayedarlar istihsalâtı "mal" olarak satılmak üzere ihraç eylemezler: ecnebi memleketi soymak üzere (sermaye) olarak ihraç ederler."

Amacı sözde ekonomik ilerleme olan ve Ortak Ekonomik Teşebbüsler sermayesi *(gemeinwirtschaftlich)* diye adlandırdığımız (Bağdat Hattı gibi) sermayeyi inceleyelim. Bu tabir, arkasında gerçek maksadın gizlendiği bir örtüdür. (Kurt Videnfeld) de, Alman emperyalizmi temsilcisi olarak, "Türkiye'de Alman Çıkarları'nı incelerken diyor ki[2] "Tabii Türkiye'nin ne olacağından iktisaden biz de ilgiliyiz. Bağımsız bir Osmanlı hükümetinin muhafazasiyle bizi oradan hiçbir yabancı kuvvetinin çıkaramayacağı bir ekonomik iş nüfuz alanının açık bulundurulacağı büyük imkânı özellikle gelecek için pek tabii olarak varit oluyor." Ve, sonra ekliyor: "Bundan önce olduğu gibi bundan sonra da yol ekonomik, fakat maksat ve hedef siyasi simayı taşıyacaktır."

Burada yine tek başına buyruğunu yürütmek ve *Alleinherschaft*, kıskanç ve rekabetsiz bir soygun didişmesi ve Türkiye'yi ekonomik ve politik bir oyuncağa çevirmek için bir çabalama görüyoruz.

İngiltere, Fransa ve nihayet Almanya sermayelerini verirken bundan başka hiçbir maksat gözetmiyorlar. Bu hakikat bu yüzyılın başlangıcından beri Alman istikrazlarının Türkiye'ye ne şekilde sokulduğunu gözönüne getirmekle gerçekleşir. (Videnfeld), 1890 yıllarına kadar Alman sermayesinin Türk taazzuvuna pek kudretsiz ve etkisiz katılışına ağladıktan, matem ettikten sonra diyor ki: "Anadolu Hattının kuruluşu çok miktarda askerî levazım teslimatı vasıtasiyle Alman teşebbüsleri Türk hükümetiyle o kadar sıkı ilişkilere varmıştı ki -Alman sermaye gücü de aynı derecede kuvvetli idi- Türk istikrazları İngiltere çekindiği halde öncekinden pek yüksek bir derecede bizde akdedilebiliyordu."

Ve sonra biraz aşağıda devam ediyor: "sonra yeni yüzyıl Alman payını büsbütün azametle yükseklere çıkardı. Yine askerî levazım teslimatı idi ki ilh..." Burada Kavski'nin söylediklerinin gerçekleştiğini görüyoruz. "Sermayenin ziraat memleketlerine ihracı evvelâ başlıca militarizmin ilerlemesine hizmet eder." Bu, Türkiye hakkında da tamamiyle vakidir.

Bu ikinci nevi ekonomik sermayenin tipi olarak Bağdat Hattını gösterince, bu Hattın Türkiye için ne gibi iyilikleri ve dolayısiyle mahzurları havi olduğunu incelemeliyiz.

Bağdat Hattının ekonomik maksatlar, yani Türk ekonomisinin ihyası için inşa edilmemiş bulunduğu gerçeği sabittir. Kavski de, yukarda adı geçen eserinde, taşıma vasıtaları az olan ziraat memleketlerinde demiryollarının memleketin ürünlerini değil müdafaasını dikkat nazarına alarak stratejik amaçlara göre yapıldığını pek isabetli olarak işaret ediyor.

Bu görüş açışı Rorbah'ın "Cihan Savaşı ve Alman Politikası" adlı eserini okumakla da sabit olur:

"Bağdat Hattı daha başlangıcından itibaren İstanbul ve Türk Devleti'nin Asya'daki esaslı askerî noktaları Suriye ve Fırat ve Dicle'deki vilâyetlerle doğrudan doğruya birleştirmeye ayrılmıştı. Tabiî görülür ki Hat Suriye ve Arabistan'da kısmen proje halinde ve kısmen de inşa halinde bulunan veyahut tamamiyle bitirilen hatlarla müştereken Türk kıtalarının Mısır'a karşı sevki imkânını elverişli bir hale koymuştur. Kimse inkâr etmez ki Alman-Türk ittifakı meselesinden ve ittifaktan gayri -ki onların gerçekleşmesi daha basit bir şeydir- diğer meselelerden ziyade Bağdat Hattı, Almanya için siyasi bir hayat teminatı ifade eder."

Böyle müteşebbislerin ekonomik etkileri haddinden fazla nâhoş, hatta yıkıcıdır bile... Bunlar sağladıkları faydadan fazlaya malolduklarından sarfınazar, ekonomik bakımdan ilgili her memleketin en ziyade üretim kabiliyetini haiz sınıfının emme aracıdır.

Memleketimizin ekonomik ilişkilerini pek derin bir vukufla bilen (Roza Lüksemburg) diyor[3]:

"Bu muazzam barışçı uygarlık müesseselerinin arka yanı Küçük Asya çiftçiliğinin barış yoliyle ve muazzam yıkı-

lışıdır." Zira Türk Hükûmeti teşebbüsleri teşvik için uğraşmayı ve istenen kapitalist çıkarlarını sağlamak için nakıs kalan çıkarları şeklen "kilometre teminatı" adını alan bir suretle taahhüd ediyor. Hükûmet taahhüdlerini icra için verilen bu meblâğlar yalnız âşar rüsumiyle değil, -köylünün tabiî ödemeleri-gerekliliğinde esasen yine çiftçi sınıfına düşen yeni vergiler tarhı ile kapatılır. Türk köylüsü âşar ve diğer vergileri ödemeye mecburdur. Aksi takdirde Hükûmet kuvvetiyle alınır. Fakat çiftçinin, ailesinin geçinip beslenmesini sürdürmek için yeterli ekmeği olup olmadığı kat'iyyen sorulmaz. Bütün bunlar ne için? Bu soruya yine en isabetli cevabı (Roza Lüksemburg) veriyor:

"Türk çiftçisinin ürünleri vergilere dönerek Türk Hükûmeti eline giderken, ondan sonra "müesses kazancı, temettu hissesi ve faiz olarak artık-değer olmak üzere (Gevinner, Simens ve İlh...) efendilerin ceplerine girmek üzere Doyçebank'ın kasalarına göç eder", "Burada malların mübadelesi açılmamış bir çiçek şekliyle Avrupa sermayesiyle Türk çiftçi ekonomisi arasında vukubulur. Türk Hükûmeti ise sermaye hedefleri, maksatları için çiftçi ekonomisinin son damlaya kadar tazyikine mahsus bir siyasi araca kalbolunur." "Bunların sonucu şudur: Bir yandan durmadan ilerleyen sermaye artışı ve çoğalan bir intifa alanı bahanesiyle Türkiye'de Alman sermayesinin ekonomik ve politik daha ziyade genişleyip yayılması; öte yandan, harabenin sür'atle dağıtılması ve Asya çiftliğinin Hükûmet vasıtasiyle tamamen emilmesi esasına dayanan şimendiferler ve eşya taşınmaları ve Türk Hükûmetinin Avrupa Kapitaline karşı çoğalan malî ve siyasî bağlılığı."

[1] *Sosyalizm ve Sömürge Politikası*, s.24.
[2] *"Alman Türk ekonomi ilişkileri"*, s.5.
[3] *(Sosyaldemokrat Bunalımı)*, Roza Lüksemburg.

Türkiye proletaryası ve enternasyonal

(Vedat Nedim)

"BİZ iki nedenden dolayı kesinlikle Türklerin tarafını tutuyoruz: İlk neden, çünkü biz Türk köylülerini, -yani, Türk halk yığınlarını- inceledik ve onları kesinlikle Avrupa'daki köylülüğün en yetenekli ve en ahlâklı temsilcilerinden biri olarak tanıdık; ikinci neden, çünkü Rusların yenilgisi, ögeleri bol bol mevcut sosyal devrimi çok hızlandırabilir ve böylece bütün Avrupa'da bir dönüm noktası olabilirdi." Türk-Rus Savaşı sırasında Marks, Karl Liebknecht'e 4 Şubat 1878 tarihli bir mektubunda böyle yazıyordu. İkinci öngörü, o zaman değilse de, bu dünya savaşında gerçekleşti. Çanakkale Boğazı girişiminde İtilâf devletleri askerlerinin yenilgisi bitkinlik ve Alman askerî gücü karşısında Çar ordularının başarısızlığı, Rusya'da devrim ile sonuçlandı. Kapitalist-emperyalist dünya savaşına bir tepki olarak sosyalist dünya devrimi, kesinlikle ve sabırsızlıkla beklendi. Türklerin Çanakkale Boğazı'ndaki direnişleri patlamayı sadece hızlandırdı. Rus Devrimi'nin patlak vermesi ve başarıyla sonuçlanması, biz Türk sosyalistleri için özellikle önemlidir; çünkü Rus devrimi, doğu despotizminin yıkılışının habercisidir. Bu nedenle, Türkiye'nin, hattâ sıkıntı çeken bütün insanlığın kurtuluşunu sağlayacağını ümit ettiğimiz harekete son derece dolaylı da olsa katkıda bulunduğu için seviniyoruz... Marks'ın gerçeğe sadık yargı gücü, yine onun tabiri caizse peygamberene öngörüsü gibi hayranlığa lâyıktır. Bildiğim kadarı ile hiç kimse, Türk köylüsünü -yani, Türk halk yığınlarını- ondan daha iyi tanımıyor. Türk köylüsünü bütünüyle karakterize etmek için kullanılan "en yetenekli ve en ahlâklı" sıfatlarına ben iki ilâvede bulunmak istiyorum: "en fazla sömürülen ve en fazla zulmedilen". Türkiye'yi 1001 Gece Masalları'ndan "tanıyan" bazılarına bu paradoksal gelebilir; fakat yargılarını gerçekler üzerine kuranlar bu iddiayı sadece kabul edebilirler. Özgürlük özlemi içindeki insan yığınlarının pahalı kahramanı Rosa Luksemburg da eserlerinde tekrar tekrar egemen sınıfın despotizmi ve uluslararası sermayenin tahakkümü altında zayıflayan Türk köylülüğünün yazgısı konusunda şikâyet etmemiş midir?! Evet, dünyanın en fazla sömürülen ve en fazla zulmedilen proletaryası! Zaten başka nasıl olabilirdi! Yüzyıllardır mütemadiyen cepheden cepheye sürüklenmiş bir halk; her türlü yenilgiyi Avrupalı büyük güçlere tanınan ekonomik ve politik imtiyazlarla taçlandırmaya zorlanmış bir halk; firavunvari bir despotizm altında aç kalan ve kâr hırsı içindeki uluslararası sermayeyi emeği ile doyurmak zorunda kalmış bir halk. Böyle bir halk için mutluluk nasıl sözkonusu olabilirdi?

Türkiye'nin durumunu bilmeyen pek çok kişi, görünüşte haklı olan şu soruyu soruyor: "Türkiye proletaryası niçin Enternasyonal'de temsil edilmiyor?" Ancak, sayıları maalesef çok az olan, sömürü amaçlı burjuvazinin piyonu olarak değil de, bilakis sosyalist fikirli ve sezişli biri olarak Türkiye'de yaşamış ve emekçi halkı ve muhitini incelemiş olan sadece birkaç kişi kesin ve kapsamlı bir proletarya örgütü kurmanın muazzam güçlüğünü anlıyor. Avrupa büyük sanayiin rekabeti ve "kapitülasyonlar", ülke içinde sanayiin oluşumunu olanaksız hale getirdiğinden; Türkiye'de proleter sınıflar, büyük ölçüde, proleterleşmeleri vurguncuların ve uluslararası sermayenin baskısı altında sürekli artan köylülerden oluşuyor. Özellikle nüfus yoğunluğunun son derece az olduğu Türkiye'de, bütün ülkeye yayılmış tarım proletaryasının örgütlenmesinin, fabrikalarda biraraya toplanmış sanayi proletaryasının örgütlenmesinden büyük ölçüde daha zor olduğu, akla yakın gelen nedenlerle kolayca anlaşılır. Ve örneğin, devlete ait cephane ve tekstil fabrikaları, halıcılık ve tütün sanayi, demiryolları ve maden ocakları ve benzeri gibi örgütlenmenin olanaksız olduğu yerlerde, devlet yasaları ve hafiyeleri ile örgütlenmenin önüne engel üzerine engel yığdı.

[Abdül]hamid'in yönetiminde, bir Avrupa gazetesi ya da eseri okuyanın akıbeti yıllarca zindanda sürgündü. Örgütlenme, söz ve basın özgürlüğünün doğal olarak sözü dahi edilemezdi. Her türlü gizli örgütlenme girişimi derhal ortaya çıkarıldı ve zalimce cezalandırıldı. Gerçi 1908 yılındaki politik devrimden sonra emekçi halk birçok demokratik hakkını elde etti; fakat rejimin mutlakiyetten anayasal meşrutiyete dönüşümü ne de olsa kapitalist ekonomi sistemi çerçevesinde meydana geldiğinden, kazanılmış haklar sadece kâğıt üzerinde kaldı.

1909 yılında İstanbul ve Selânik'teki demiryolu ve liman işçilerinin grevlerinin zalimce bastırılması, bu devrimin burjuva karakterini yeterince kanıtlıyor. Buna devam eden savaşları da yavaşlatıcı bir neden olarak ilâve edebiliriz. Savaş sırasında Almanya'da da proleter örgütlerinde bir azalma olduğu saptanmadı mı?

O halde Türkiye proletaryası şimdiye kadar Enternasyonal'de temsil edilmemişse; bunun nedeni, Türkiye proletaryasının mevcut olmaması değil, fakat kendi özelliğinin ve ulusal yasaların bilinçli bir sınıfa doğru örgütlenmeyi önlemesidir. Fakat bir örgüte herhangi bir yerden daha fazla ihtiyaç duyan bir sınıf vardır. Onların çabalarına yol göstermek partimizin görevidir. Mücadelemizde, yolumuzun üzerine çıkarılan güçlüklerin bilincindeyiz. Şimdiye kadar en fazla sömürülmüş ve en fazla

zulmedilmiş proletaryaya karşı kayıtsız ve yabancı kalmış olan dünya proletaryasının görevi, çalışmalarımızda bizi desteklemek ve partiye gerekli desteği sağlamaktır.

Tam da kendisi bir sınıf olarak örgütlenemeyen proletaryanın Enternasyonal'in yardımına ihtiyacı vardır. Çünkü örgütsüzdür: çünkü egemen sınıfın kaprisine ve sermayenin açgözlülüğüne Karşı silahsızdır; işte tam da bu nedenlerle, proletaryanın Enternasyonal'in, yani bütün ülkelerin birleşmiş proletaryasının yardımına örgütlenmeden daha çok ihtiyacı vardır.

Fakat bugün Enternasyonal nedir ki? Maalesef bir çekişme ve lâf enstitüsü! Rus Devrimi iki yıl boyunca gericiliğin ücretli askerleri ve bütün ülkelerin birleşmiş burjuvazisi tarafından tehdit edilirken; Macar Devrimi boğulurken; halklara zafer kazanmış emperyalizm tarafından zulmedilirken ve halklar köleleştirilirken; ülkeler yağmalanırken ve gaspedilirken; Enternasyonal ne yapıyor? Enternasyonal hâlâ, sosyalizme giden doğru yolun proletarya diktatörlüğünden mi, yoksa demokrasiden mi geçtiğine ilişkin bir karara varmış değil! Enternasyonal hâlâ, savaştan Fransız sosyalistlerinin mi, yoksa Alman sosyalistlerinin mi suçlu olduklarına ilişkin bir karara varmış değil! Bu Enternasyonal, gerçekten Marks'ın hayal ettiği Enternasyonal değil! Burada Marksist anlamda Enternasyonalizmden kesinlikle söz edilemez. Enternasyonal, hiçbir zaman şimdi olduğu kadar milliyetçi olmamıştı; bu durum mutlaka aşılmalıdır! Bu fanatik şovenizmin önderleri Enternasyonal'de moda renk olan "sosyalist" sıfatını temsil ettiler. Enternasyonal'in kapıları, kendi milliyetçi çıkarları ve çabaları için sosyalizmi maske olarak kullanmak isteyenlere her zaman kapalı kalmalıydı. Gerçekten enternasyonalist düşünen ve hisseden ve dinsel, milliyetçi eğilimlerden kurtulmuş temsilcilerden oluşan, kendisini Marks'a dayayan bir Enternasyonal'e yetki verilsin! Bir nasyonal-sosyalist kongresine her isim verilebilir, fakat hiçbir şekilde Enternasyonal denemez.

Ancak yığınlar, yerel hareketleri uluslararası harekete dönüştürecek, böylece kapitalist dünyanın enkazı üzerinde sosyalist bir toplum inşa edecek bir Enternasyonal istiyorlar. "Eski" sallanıyor, yıkılmak zorunda. Eskinin onarımı sadece kendi kendini kandırmaktır.

Bu nedenle bütün proletarya dünyası, özlemle ve sabırsızlıkla süfli parti çıkarlarını, milliyetçi ve ideolojik çatışmaları aşarak, yaşlı ustanın "Bütün Ülkelerin İşçileri, Birleşin" çağrısını tekrar canlandıracak kişiyi bekliyor ki, böylece yeni oluşabilsin.

Ve Türkiye Proletaryası, bu kurtuluş saatinin özlemi içinde olan son proletarya olmazdı!

(Buchdruckerei "Silesta"
Berlin 110, Marienburger Str. 28)

İ l e t i ş i m'den

Ziya Gökalp, yirminci yüzyılda Türkiye'nin yetiştirdiği en önemli sistematik düşünürdür. Çok sayıda etnik oluşumu içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecine egemen olmuş derin bir bunalım ve değişim döneminde yaşayıp yazmıştır. Siyasi karışıklıklar, ekonomik iflas, dünya savaşı ve yeni kültürel değerler edinmeye yönelik umutsuz arayışların oluşturduğu koşullarda, Türkiye'nin ulusal canlanışını ve kimliğini sağlamayı amaçlayan bir çalışmayla, Türk, İslam ve Batı değerleriyle kavramlarının bir bireşimini yaratmayı denemiştir...

İletişim Yayınları, Klodfarer Cad. İletişim Han, Cağaloğlu 34400 İstanbul Tel: 516 22 60 • 61 • 62

"İslâm Komünizmleri"

GÖKSEL Türk, Cumhuriyet Gazetesi'nin "makale yarışması"nda önde gelmişti. *"Işık artı ışık eşittir Karanlık"* diyor, "Batı'nın Batısı" ABD'de ve "çorak Türkiye"deki birikimlerini aydınlığa çıkarıyordu. Ülkemizde Batı, pek göz kamaştırıcıdır. Yüzünüzü dönerek değil, içine girerek yaşadığınızda, yakından tanıma olanağı bulduğunuz kimi insanların nice kofluklarını öğrenir gibi, Batı'da "kör" olma olasılığı her daim var, bu ışığın mumunu da ölçebiliyorsunuz. Ülkenizin değerleri gögsünüzü daha bir kabartıyor. Işıl ışıl vitrinli Avrupa, "yabancı aydınlar"a da tahammülü öğrenmeli diyorsunuz. Aşağılamaları, ülkenizin değerlerine özleminizi arttırıyor. Diyeceğim, bu küçük değini yazısına da Hocam Mete Tunçay'la girmek istiyorum.[1] "Ne bu, akraba-dostlarsız yapamaz-yazamaz başlayamaz mısın?" itirazları haklı olamaz. Üniversitelerin sahib çıkamadıklarına öğrencilerin sahib çıkmasından daha doğal ne olabilir? Fakir Baykurt'un "köye mezarlıktan girilir" dediği çoktandır değişiyor. Türkiye son otuz yıla, başka ülkelerin yüzelli yılda yaşadıklarını sığdırdı.[2]

Hocam Mete Tunçay şöyle diyordu: *"Eski Çarlığın Türk ve Müslüman ülkelerinde devrimden önce ve sonra, sol akımların gelişmesi, çok önemli bir araştırma konusudur. Bunların, solcu fikirler üstünde işleyerek geliştirdikleri yenilikler, Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye'ye de yansımış ve Anadolu'daki solculuk anlayışlarının biçimlenmesinde etkili olmuştur."*[3]

Türkiye'de bu konuda bir araştırma yayınlandı mı bilmiyorum. Bildiğim, "gül ve dikenleri"yle uğraştığımız sıralar, Paris Üniversitesi 'Ecoledes Hautes Etudes en Sciences Sociales'de Sosyal Bilimler yönetmeni merhum *Alexandre A. Beningsen*[4] ile bilimsel araştırma yardımcısı S. Enders Wimbush'un ortak bir çalışmalarını yayınlamış oldukları *Sovyetler Birliği'nde Müslüman Ulusal Komünizmi"*[5] başlığını taşıyor. Bu alanda Batılı pek çok çalışmaya ek olarak, birinci el Rusça kaynaklara yaslanarak bu alanda çalışacaklara 'yol açmak' istiyor. Mete Tunçay'ın toplatılan çalışması: *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, şu sıra elimin altında değil. Sözünü ettiği bu önemli araştırma konusunda yeni bilgiler verdi mi anımsıyamıyorum. Aslında "aklanan" bu çalışmasının yeni, 'Sol Akımlar'ın da 4. baskısı için Hocam Mete Tunçay'ın elinde birikmiş yığınla malzemeye bu küçük katkı, ilginç bir döneme denk düşüyor: Kimi parti, ülke, bölge, dönem tarihleri ve kişiliklerin yaşamöykülerindeki *boş sayfalar*'ın giderilme girişimleri gündeme giriyor; Stalin dönemi arşivleri açılıyor, "Leninci Renaissance" dönemi pek çok kafadaki 'demir perde'yi yıkıyor. Öte yandan, kimileri "bıyık takıp"- bıyığını yenilerken kiminleri de bıyıklarını kesiyor. Bu öfke ve emeklilikler umutsuzlukta birleşiyor.

Beningsen ve Wimbush, ortak çalışmalarına "Sömürge Dünyası için bir Devrimci Strateji" alt başlığını seçmişler. Kitabın kapağında D. Moor'un, iç savaş sırasında Müslümanları Sovyet iktidarını desteklemeye çağıran afişinin, Viaçeslav Polonski kolleksiyonundan (*Russkii Revolyutsionii Plakat*, Moskova, 1925) alınma bir reprodüksion var. Polonski kolleksiyonu dışında Fritz Miereau'nun yayınladığı *(Links! Links! Links!*, Berlin, 1970) kitabta yer alan afişlerden de haylisinin kullanıldığı görülüyor. Çalışma, "ulusal bağımsızlığını devrimde gören fakat bu devrimde özgürlüklerini korumak için ölen Mir-Said Sultan Galiev ve yoldaşlarına" adanmış.[6] Yani her çalışma gibi, bu da "tarafsız" değil ve tarafını açıkça belirtiyor.

Beningsen'in Ruscası'nın yetkinliği, Arabca, Türkçe, Osmanlıca ve "türkik diller"i kullandığı biliniyor.[7] Rusca ve "türkik diller"den kullandığı kaynakların çoğu birinci elden. Batı kaynakları arasında Almanca kaynakların eksikliği çok açık. Sovyet Belgeleri, Müslüman milliyetçi komünistlerin yazıeserleri, Sovyet Cumhuriyetlerinden ilgili devletlerin yayınları, Sovyet eleştiri-araştırmaları ile ilgili künyelerini verdiği kaynaklara, Ekler'de: Sultan Galiev'in *Sosyal Devrim ve Doğu* (s.131-7), *Tatarlar ve Ekim Devrimi* (s.138-44) ve *Müslümanlar Arasında Dindarlara Karşı Propaganda Yöntemleri* (s.145-57) yazıları ile Stalin'in "Galiev Olayı"nı anlatan MK'nin 10 Haziran 1923 oturumunda yaptığı konuşması'na (s.158-65) yer veriyor.

Çalışma, giriş ve ekleri dışında altı bölümden oluşuyor. Birinci Bölüm: "Millî Sosyalizm'den Millî Komünizm'e" başlığını taşıyor. Rusya Müslümanları arasında Sosyalizm'in ilk yayılışı nasıl olmuştur? Müslümanlara ve Müslüman topluluklara Sosyalizm nasıl taşınmıştır? Yerli çevrelerde Sosyalizmin benimsenmesi nasıldı? Müslüman kişilikler, örgütler örneklerinde sosyalizm nasıl benimsenmişti? Millî Sosyalizm'den Millî Komünizm'e adım adım geçiş nasıl gerçekleşmişti?, sorularına yanıtlar aranıyor. Cengiz ve Timur'un mirasıyla, manevî silahlarını kuşanan Müslüman Millî Komünistlerin çağdaş sosyalizmde bir eylem teorisi ve bir örgüt maddî silâhını buluşlarının öyküsü, şu önkoşullar çerçevesinde ele alınıyor: 1. Güçlü, sağlam bir tarihsel millet varlığı, "devletlilik" geleneği, 2. Uzun sürmüş ulusal baskılar, yabancı azınlık yönetimi, 3. Yerli halk yığınlarına dayanmanın tadını almak isteyen ulusal bir seçkinler kesiminin-topluluğun oluşması, 4. Ulusal bir parti mücadelesine hazırlanan geleneksel yerli savaşçı güçlerin varlığı, 5. Ulusal amaçlarını başarmak için ılımlı demokratik hareketlerin iflası, 6. Bu "elit"in, 1905-1917 arasında İran'da Tebriz Ayaklanması: 1908-1911, Osmanlı'da Selânik merkezli aktif Yahudi, Makedon, Bulgar ve Osmanlı Sosyalist örgütlenmeleri ve daha geri düzeylerde de Cava (Batavia) ve Hollanda Endonesiası'nda, gerçek devrimci deneyimlerin kazandırdıkları, 7. Yerli çevrelere sosyalist fikirlerin Rus ve Batılı Sosyalistler, Müslüman ulusalcı seçkinler eliyle ve yetişkin eleman-eğitim kurumları-yaygın yayınlarla aşılanması olanakları (s.3-16). İkinci Bölüm: "Devrim'le İç Savaş Çatışması" başlıklı. Ulusal Sosyalizm'den Ulusal Komünizm'e geçiş değişikliğinde Ekim devrimi ile Rus Sivil Savaşı'nın önemini çözümlemeyi üstleniyor. Beyazlarla birleşen karşı

devrimci, tarafsız-pasif kalan veya göçen, gezmen üniversite hocaları ve Rus Komünist Partisi'ne giren "Yeni Bolşevikler"in tipolojisini çiziyor (s.19-33). Üçüncü Bölüm: "Millî Komünizm"e ayrılmış. Ulusal Komünizm'in ileri sürdüğü doktrin, örgütsel ve ideolojik özgürlükleriyle tartışılıyor. "İdeolojik temeller" şöyle sıralanmış: "Proleter Milletler" (Sultan Galiev), yeni sınıflarüstü dayanışma, "sınıfsız kaynaşmışlık" vb. "Ulusal Sorunu Çözmede Sosyalizmin Başarısızlığı", "Komünizm'e Ulaşmada 'Müslüman Yol' ", "Doğu Stratejisi"; Örgütsel bağımsızlık mücadelesinin dayanakları ise, Tatar, Azerbaycan, Türkistan KP'lerinin bağımsızlık veya otonomluğu ile Ulusal Askersel Birlikler olarak gösteriliyor. "Mustafa Subhi'nin Türk Komünist Örgütü, İranlı *Adalet* vb. doğu komünist örgütlenmelerinin merkezi Taşkend'de, 1920'de, örgütsel bağımsızlık mücadelesi dramatik bir görünüm aldı." (s.62) diyor. Bu örgütsel dayancada Turan Cumhuriyeti Sıçrama Tahtası olacaktı. (s.37-68). Dördüncü Bölüm: "İktidar İçin Mücadele ve Millî Komünistler'in Tasfiyesi"ni konu ediniyor. (s.71-94). "Rusya" güney sınırlarında devrimci gelişmeler ele alınırken Türkiye'den de söz ediliyor (s.75-81). Beşinci Bölüm: Müslüman Millî Komünizmi'nin Sovyetler Birliği ve dışında (Çin, Endonezya, Cezayir vb. örneklerinde) var olan mirası'nı ele alıyor. "Bizimkisi, Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman Millî Komünizmi olayının ayrıntılı bir analizi değil, daha çok gelecekteki araştırmalara fikir verici olduğunu umduğumuz bir açıklayıcı denemedir. Sultan Galiev ve diğer Müslüman önderlerin teorileri, çok uluslu Sovyet Devleti'nde olduğu kadar başka ulusal çevreler için de anlamlıdır. Bu bölümde SSCB dışındaki sosyalist hareketlerde görünen ideolojik paralellikleri göstermeyi deniyoruz." (s.xxi) Altıncı Bölüm: Sonuç ve olasılıklar'ı özetliyor. "1920'lerde Müslüman Komünistler için değiştirilecek dünya, Dâr-ül-İslâm idi... Onların, sözünü geçiren Rus yoldaşlarından farkı, politik karakterli değil, ulusal karakterlidir. Stalin dönemi ve sonrasındaki Ruslar gibi Müslüman Komünistler, "insan yüzlü-insana yaslanan bir sosyalizm" için değil, ulus yüzlü-ulusa yaslanan bir sosyalizm için uğraşmışlardır. Sultan Galiev'in Marksizm yorumundan bir Dubçek veya bir Soljenitsin doğmadı. ...Lenin ve Stalin'i ithal etmişlerdi: Vuludimir Linin İlyasoğlu ve Yusuf Estalin Basarıyûnzâde." (s.124).

Beningsen ve Wimbush'un bu çalışmalarını, eleştiriye hiç girmeden, özet tanıtma sınırında vermeye çalıştım. Şimdi Mustafa Subhi Olayı üzerine yazdıklarını aktaracağım: Köşeli parantezler içindekiler, (sayfa numarası parantezle gösterilmiş olanlar dışında) Beningsen'in Chantal Lemercier-Quelqujay ile birlikte yaptıkları çalışmadan: *La Presse et le Mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920,* Paris 1964, dır(s.252, not, 1.)

Mustafa Subhi (1883-1921): *Türk. Giresun'da doğdu. Ailesi Osmanlı (sivil) memurlarından. İstanbul'da Hukuk Fakültesi ve Paris'de Ecole des Sciences Politique'den mezun. Jön Türk Devrimi'nden sonra Türkiye'ye döndü. Gazeteci ve "Eğitim Enstitüsü"nde Profesör [İstanbul Öğretmen Okulu'nda öğretmen] olarak çalıştı. 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası üyesi idi. Devrimci eylemleri yüzünden 1913 yılında tutuklandı. 1914'te ülkesinden kovuldu [kaçtı]. Rusya'ya gitti [sığındı]. Savaş boyunca göz altında tutuldu [savaş patlayınca enterne edildi] ve önce Kaluga'ya, sonra Urallar'a sürüldü. 1915 yılında Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne üye oldu. 25 Temmuz 1918'de ilk Türk Komünist grubunu örgütledi ve önce Moskova'da sonra Simferepol'da* Yeni Dünya'*yı yayınladı.*

Subhi, 1918-20'de, Molla-Nur Vahitov, Galimyan İbragimov** ve Sultan Galiev'lerle birlikte Müslüman Komünistleri Merkezi'nin resmî yayın organı* Çulpan'*ın*** yönetmeniydi. (s.207) Temmuz 1919'da Moskova'da Türk savaş tutsaklarını komünist örgütte örgütledi ve* Yeni Dünya *komünist gazetesini ilk olarak Simferepol'da çıkardı. Bu grupla Baku'ya, sonra 1920'de Kızıl Ordu'nun bölgeyi feth etmesi üzerine Batum'a geçti. Oradan Türkiye'deki komünist hareketleri doğrudan izledi. (s.78) 1919'da Komintern 1. Kongresi'nde delege idi ve Baku'de, Eylül 1920'de TKP'nin resmen kurulduğu Türk Komünist örgütleri'nin 1. Kongresini topladı. TKP'nin ilk başkanı [MK başkanı] oldu. Subhi, Narkomnats: Milliyetler İlişkileri-İşleri Halk Komiserliği'[Komissariat po delam Nasyonalostey]'nin önemli bir üyesi idi ve Narkonmats'ın önemli bir bölümü olan Türkiye "masası" örgütleyicisi ve başkanı idi. Diğer görevleri arasında, Marxism-Leninizm'in klasik eserlerini Türkçe'ye çevirdi. Subhi ve TKP'nin diğer önde gelen liderleri [TKP MK'nin tümü (s.78)] gemiyle Türkiye'ye gönderildiler [Batum'dan yola çıktılar (s.78)] Karaya çıktıklarında Trabzon limanında Türk polisi tarafından [tutuklanıp (s.78)] öldürüldüler. Sovyet Hükümeti [hiç bir şekilde (s.78-79)] protesto etmedi. (s.207).*

Son olarak bir küçük ek: Mustafa Subhi'nin başına gelenler'le ilgili olarak Sovyet Hükümeti'nin Çiçerin imzalı bir radyogram'la Ankara hükümeti'nden bilgi istediğini yazan bir kaynağa işaret eden, makalesinden aktarma yapan A. Cerrahoğlu'nun (*Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925),* İstanbul, 1968, s.196-197) gösterdiği kaynağın tam künyesi şöyledir: Joseph Castagné, "Le Bolchevisme et L'Islam", in *Revue du Monde Musulman,* cilt, 51, 1922.

ATİLÂ TÜRK

* Mulla-Nur Vahidov *(1885-1918): Tatar Komünisti. 19 Ağustos 1918'de Kazan için Beyaz Ordulara karşı çarpışırken Çek'ler esir aldılar ve astılar. (s.210).*

** Galimyan İbragimov *(1887-1938): Tatar. 1905'te SR'lerin sol kanadından. 1918'de Şerif Manatov ve Mulla-nur Validov'la birlikte, Müslüman İşleri-İlişkileri Merkez Komiserliği'ne, Stalin tarafından çağrıldı. 1918'den itibaren KP üyesi. Yazar. 1. Türkoloji Kongresi'nde (Baku) Müslüman ulusların dillerinde Arab Alfabesi'nin kullanılmasında ısrar edilmesinin ateşli savunucusu. 1927'de,* Tatar Medeniyeti'ne nindi yol blen varacak? *[Tatar Uygarlığı'na Hangi Yol Varacak?]/(yanıtı: Tatar Dili'nin Rusca'dan arındırılmasıyla- A.T.) broşürünü yayınladı. Hiç bir zaman Sultan Galiev'in izleyicisi olmadı. 1937'de "milliyetçilik"le suçlanarak tutuklandı. 1938'de mapusda öldü. 1954'ten sonra rehabile edildi. (s.198-199).* Sultan Galiev en bilinenlerinden olduğu için adının yanına asteriks koymamıştım. Notları daktiloya geçerken kısaltıyorum, burada bir ekuzatmasını gereksiz buluyorum.

*** Mete Tunçay'ın önemli bir araştırma konusu olarak işaret ettiği "eski Çarlığın Türk ve Müslüman ülkelerinde... 1917 Devrimi'nden önce Azerî Sosyal Demokratları'nın (Himmet Partisi) Koç-Devet, Tekâmül, Yoldaş *adlı gazeteleri ile Sosyal Demokrat ve Sosyalist Devrimci Kazan Tatarları'nın* Azat, Tan Yalduzu, Tavuş Duma, Ural *adlı yayın organları" için A. Cerrahoğlu'nun* Türkiye'de Sosyalizm'in Tarihine Katkı, *s.192-200'e gönderme'den sonra sürdürüyor: 1917 Devrimi'nden sonraki Komünist Kazan ve Kırım Tatarları'nın* Eşçi, Eşçiler Dünyası, Melekeş Tavşı, Urak Çukiç, Kızıl Tan, Kızıl Şark, Yeni Dünya, Yeni Hayat, Eşçi Halk; *Azerîler'in* Kafkaz Kommunası, Ahbar, Zahmet Hayatı, Kurtuluş Yolu, Medeniyet *(Menşevik),* Al Bayrak, Doğru Yol *(S.R.),* Halkçı, Fa'le ve Ekinci; *Özbekler'in* Kurtuluş, Buhara Ahbarı; *Türkistanlılar'ın* Mehnetkeşler Tavuşu, İştirakiyyun, Kızıl Bayrak, *vb. gazeteleri üstüne yine A. Cerrahoğlu'na (s.435-439) gönderme yapıyor: Mete Tunçay, 1978, s.198, not:171.*

1917 Devrimi "sonrası" için yayınların toplu bir dökümünü yapan A.A. Beningsen ve Chantal Lemercier-Quelqujay hanım, Paris'te 1964 yılında yayınladıkları ortak çalışmaları, La Presse et le Mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920*'de (s.283-284) şu sayıları veriyorlar: "Şubat 1917'den 1920 yılı sonuna değin, Müslüman 'türkik' dillerinde yayınlanan gazete sayısı: 258'dir. Bunlardan 139'u Kazan Tatarları'nca, 39'u Özbekce, 37'si Kazaklar tarafından, 21'i de Kırım Tatarları'nca yayınlanmıştır. Müslüman Komünistleri'nin "temizlendiği" 1930'lardan sonraki durum şöyledir: (1935 yılında: Kazan Tatarları ilk sırayı Özbekler'e kaptırıyor) Özbekce: 234, Ta-*

tarca: 203 yayınlanan gazete sayılıyor. 1960 yılında ise: Kazak 144, Özbek: 112, Azeri: 84, Kazan Tatarları: 78".
Mustafa Subhi ve döneminde süreli yayınlar üzerine Sultan Galiev'in makaleleri'ni de (Beningsen-Wimbush, 1979, s.256, Bibliyografya) analım: Mir-Said Sultan Galiev, "Mustafa Subhi i ego rabota", Jizn' Natsional 'nostei, 1921, 14 (112), aynı dergide, 1921 yılı 23 (121) sayıdaki makalesi: "O periodiçeskoy Literature na tyurkskikh yazıkakh", sonra 1920 yılı 14-15 (71-72) deki: "Otnositel'no peryodiçeskoy Literaturı na tyurtskikh nareçiyakh". Bir de, 1920 yılı aynı sayıdaki "Polojenye Turtsii v posledee vremya" yayınlanan makaleleri.

[1] Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara, Bilgi Yay. 1978, 3. baskı.
[2] Vedat Türkali, *Yeşilçam Dedikleri Türkiye*, İstanbul, 1987.
[3] Mete Tunçay, 1978, s.198, not: 171.
[4] Daha önce, hemen aynı alandaki şu yayınları ile tanımıyor: A.A.B., "Sultan Galiev, the USSR and the Colonial Revolution", in: *Middle East in Transition*, ed: W.Z. Laqueur, New York, F. Praeger, 1958, s.398-415. A.A.B., "The Crisis of the Turkic National Epics: 1951-1952: Local Nationalism or Internationalism?", in: *Canadian Slavic Papers*, 1975, 18, s.463-475. A.A.B. ve Chantal Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union*, New York-London, Pall-Mall-Praeger, 1967. A.A.B. ve Chantal Quelquejay, "Der Sultangalievismus und die nationalistischen Abweichungen in der Tatarischen Autonomen Sowjetrepublik", *Forschungen zur Osteuropaeische Geschichte*, 1959, 8, s.323-396. A.A.B. ve Ch.Q., *Les Mouvements Nationaux chez les Musulmans de Russie: I. Le "Sultangalievisme" au Tatarstan*, Paris-La Haye: Mouton, 1960. Aynı ikili- *The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and Their Linguistic Problems*, London, Central Asian Research Center, 1961. Aynı ikili: *La presse et le Mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris, 1964. A.A.B. ve S.E. Wimbush, "Muslim Religious Dissent in the USSR", in: *Marxism and Religion in Eastern Europa*, ed: R.T. DeGeorge ve J.P. Scanlan, Boston, 1975, s.133-146.
[5] *Muslim National Communism in the Soviet Union.* A Revolutionary Strategy for the Colonial World, London-Chicago, The Uni. of Chicago Press, 1979. xxii + 267 sayfa.
[6] Yukarıda sözünü ettiğim ve birkaçını sunduğum afişlerin dışında, Mir-Said Sultan Galiev, Feyzullah Hocaev, Turur Rızkulov, Neriman Nerimanov, Necmuddin Efendiev-Samuskii, Galimyan İbragimov, Mulla-Nur Vahitov, Ahmed Zeki Validov, Ahmed Baytursun, Ali Han Bukayhanov, Muhammed Ayaz İshaki, Mir-Yakub Dulatov, Fuad Tuktar ve Enver Paşa'ların, özenli, her biri ayrı sayfalarda büyük boy fotoğrafları yer alıyor.
[7] Beningsen "Basmacılar"ı açıklarken (s.213) bu uluscu-dinci-bağımsızlıkçı halk direnişinin, adını Özbekçe'den aldığını söylüyor. Baymirza Hayıt itiraz ediyor: "Basmakçı sözü Türkçe 'Basmak' fiilinden geliyor." diyor. Ona göre "Sovyet Rusya'nın propaganda ve yazıları vasıtasıyla Türkistan'da 1918'in başından itibaren başlayan millî hürriyet mücadelesi Batı Avrupa'da Basmakçılık terminolojisi adı altında tanındı... Türkistanlılar hiç bir zaman kendilerini Basmakcılar (çeteciler, haydutlar) diye göstermemiştir." "Bay Hayıt aynı yerde, "Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin başkanı Mustafa Okay 1928'de Asiatic Review (London) Dergisinde "The Basmachi Movement in Türkestan" makalesini yayınladı. Basmakcı... kullanmak bir âdet şeklini aldı. "Baymirza Hayıt, "Türkistan'da Basmacılık (Millî Mücadele) Tarihi'nin Ana Hatları", *5. Uluslararası Türkoloji Kongresi*'ne tebliğ, 2. baskı: *Sov. Birl.'deki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1987, s.146, 147.

Topkapı Sarayı Hazineleri

"Muhteşem Süleyman" Çağı. Prusya Kültür Varlığı Vakfı Devlet Müzeleri. İslâm Eserleri Müzesi. (Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz. Museum für Islamische Kunst.) Berlin- 1988 Avrupa Kültür Kenti. 247 S.

DAHA önce Amerika ve İngiltere'de izlenen, sonradan da Japonya'ya gönderilen serginin Berlin'deki gösterimi için hazırlanmış bir katalog. Kataloğun büyük bir kısmı, Michael Rogers ve R.M. Ward tarafından Londra'da British Museum için hazırlanmış İngilizce metnin Türkçe'ye çevirisinden oluşuyor. Jens Kröger'in, sergiye Berlin'de katılan birkaç halıyı ve meşhur Topkapı-Hançeri'ni tanıtıcı yazıları ile Klaus Schwarz'ın Prusya Kültür Varlığı Vakfı Berlin Devlet Kütüphanesi'ne ait altı adet el yazmasını tanıtıcı yazısı eklenmiş sadece. İngilizce metnin içeriğinin doğruluğu, Berlin'deki serginin düzenleyicisi olan Berlin İslâm Eserleri Müzesi (Museum für Islamische Kunst) tarafından sınanmış. Bu sınavın, en azından kataloğun tarihle ilgili bölümleri yönünden, amacına tam olarak ulaştığını söylemek ise oldukça güç. Öncelikle Alman sergi düzenleyicilerinin, tarihle ilgili giriş bölümünü hazırlamak üzere, Sultan Süleyman döneminin tarihi ile daha yakından ilgilenmiş bir Türk ya da Alman Osmanlı tarihçisini görevlendirememiş olması yadırgatıcı geliyor insana. Ancak, konunun işlenmesi sırasında Alman tarihinin ne ölçüde gözardı edildiği görülünce iyiden iyiye şaşırıyor okuyucu. Metnin yazarları sık sık 16. Yüzyıl Büyük Britanya ve Avrupa tarihi araştırmacısı Geoffrey R.Elton'a gönderme yapıyorlar. Oysa Elton'un, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmelerle ilgili bilgileri oldukça sınırlı. Sonuçta, Berlin'deki serginin kataloğu için, İngiliz bakış açısını ön plana çıkaran -örneğin, Türklerle ilişkisi gayet sınırlı kalmış olan VIII. Henry'den söz ediliyor metinde- bir metin çıkmış ortaya. Günümüzde Orta Avrupa'daki en yoğun Türk nüfusunu barındıran ve Sultan Süleyman'ın ordularına karşı iki kez sefere çıkıp büyük bir olasılıkla 1532 yılında Berlin'e ilk kez (esir aldığı) Türkler'i getiren Brandenburg Elektör Prensi II.Joachim'e başkentlik etmiş bir kent olan Berlin, daha özgün ve titiz bir çalışmayı hakkederdi.

Kataloğun tarihle ilgili giriş bölümünde Osmanlılar'ın Almanlar ve özellikle de Brandenburglular ile olan çeşitli alanlardaki ilişkilerine gereken ölçüde yer verilmemiş. Daha sunuş yazısında yanlış anlamalara yol açabilecek ifadelerin kullanıldığı dikkati çekiyor. Asıl adı Fabian Haude olan Karl Adolf von Rexin'in daha 1755 yılında Prusya adına İstanbul'da görev yaptığı ve 1761 yılında iki ülke arasında bir dostluk ve ticaret anlaşması imzaladığı düşünülürse, Heinrich Friedrich von Diez'i İstanbul'daki "ilk Prusya büyükelçisi" olarak nitelendirmenin yanlış değerlendirmelere yol açabileceği görülür. Karl Adolf von Rexin'den sonra sırasıyla Zegelin (1773-76) ve Gaffron (1776-84) diplomatik temsilci olarak görev yapmış ve ancak bundan sonra von Diez aynı göreve atanmıştır. Ayrıca Kemal Beydilli'nin bu konudaki çalışmalarından, II. Friedrich döneminden önce de Prusyalılar ile Türkler arasında dostça temasların varlığını biliyoruz.

Metin, Berlin'de yaşayan bir mimar, yani mesleği gereğince Osmanlı tarihi ile yakından ilgilenmişliği olmayan bir kişi tarafından Türkçe'ye aktarılmış. İngilizce metnin zaten içerdiği birçok hata ve belirsizliklere, bir de çevirinin gerekli ustalıkla yapılmamasından kaynaklanan yenileri eklenmiş. Öte yandan, metnin Almanca çevirisinin içerdiği bazı kaba hatalar, Türkçe çeviri hazırlanırken ayıklanmış.

Metinde ilk göze çarpan, Sultan Süleyman'ın "Kanunî" lâkabının ısrarla yanlış yorumlanmış olması ve sultanın kanun koyucu niteliğiyle büyük bir eser ortaya koyduğundan söz edilmesi. Oysa, Halil İnalcık'ın, kataloğun kaynakçasında da belirtilen "Kanun Koyucu Süleyman ve Osmanlı Hukuku (Suleiman the Lawgiwer and Ottoman Law)" adlı araştırması yeterince değerlendirilmiş olsaydı, bu hatalı yorumlarda ısrar edilmezdi.

Kataloğun başına eklenen harita, Muhteşem Süleyman (1520-1566) devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaştığı sınırları gerçek şekliyle vermekten uzak. Macaristan -talihin garip bir cilvesi olarak- Avusturya Alpleri'ne yerleştirilmiş; Nis (Fransa) ve Niş (Sırbistan) kentleri birbirleriyle karıştırılmış. Bazı önemli yöreler haritada yanlış gösterilmiş. Görüldüğü kadarıyla Inebahtı ve Preveze birbirleriyle karıştırılmış, Mohaç hatalı olarak Drava Nehri'nin

güneyindeymiş gibi gösterilmiş. Haritada Zigetvar olduğundan daha batıda ve Güns olduğundan daha güneyde gözüküyor. "Almanya" ve "Avusturya" tanımları kullanılacağına "Roma-Alman İmparatorluğu'nun" sınırlarının belirtilmesi, tarihi gerçeklere daha uygun olurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı, gerçekte olduğundan daha büyük gösterilmiş. Serginin kapsamında bulunan bir başka harita ise, başkaca hatalar da içeriyor. Eski Macaristan Krallığı'nın kuzey kesimi ile Hırvatistan da Osmanlı İmparatorluğu'na dahillermiş gibi gösterilmiş.. Oysa her iki krallık da, daha sonra 1531 yılında Roma-Alman Kralı da olacak I.Ferdinand'ı kendilerine kral seçmişti. Azerbaycan ve Gürcistan da o devirde henüz kesin olarak İmparatorluk sınırlarına katılmış değillerdi ve bu bölgeler, üzerinde savaşılan topraklar konumundaydı. Korfu ve İstendil (Tinos) adaları Venedikliler'in egemenliğindeydi. Erdel, Eflak ve Boğdan da, Dubrovnik ve Kırım Tatar Hanlığı gibi uydu devletler idiler.

Onüçüncü sayfadaki kronoloji de bazı hatalar içeriyor. Alman Kralı ya da İmparatoru yerine Roma-Alman Kralı ya da İmparatoru terimini kullanmak daha doğru olurdu. Kronolojide, 1526 yılında biri Yanoş Zapolya ve biri de I.Ferdinand olmak üzere aynı anda iki Macar Kralı seçildiği gerçeği yeteri kadar açıklığa kavuşturulmuyor. I. Ferdinand sadece "Avusturya'lı" değil -Avusturya Arşidük'ü olmakla birlikte- ayrıca 1531 yılından beri Roma-Alman Kralı ve 1556 yılından beri de Roma-Alman İmparatoru idi. Bu nedenle Osmanlılar yalnızca "Avusturya'ya" karşı değil, "Roma-Alman İmparatorluğu'na" da karşı savaş etmekteydiler. Sultan Süleyman'ı Protestanlar'ın müttefiği olarak nitelendirmek (sayfa 17), gerçekleri tam olarak aksettirmiyor. Gerçi, Alman Protestanlar'ın, İmparatorluk'a yönelik her Osmanlı saldırısından sonuçta yarar sağladıkları bir gerçek. Çünkü, Türkler'e karşı savaşmak üzere Protestanlar'ın askeri gücüne gerek duyuluyordu ve bu askeri desteği veren Protestanlar'ın toplum içindeki konumu sağlamlaşıyordu. Öte yandan Protestanlar da, savaşa çağırıldıklarında, kendileri için en az Papa kadar tehlikeli gördükleri ve can düşmanı olarak nitelendirdikleri Türkler'e karşı canla başla savaşmaktan geri durmuyorlardı.

16. sayfadaki resmin resimaltı yazısının seçimi de talihsiz bir seçim olmuş. Sözkonusu resimaltı yazısında Yanoş Zapolya'dan (1487-1540) bahsediliyor. Oysa resim, Yanoş Zapolya'nın Türk kaynaklarında "İstefan Kral" olarak adlandırılan oğlu Yanoş Zigismund'u (1540-1571) 1566 yılının Haziran ayının sonunda Zigetvar Seferi sırasında Sultan Süleyman tarafından kabûl edilirken gösteriyor. Ferdinand, metinde belirtildiği gibi 1527'de değil, 1526 yılında bir kısım yüksek aristokrasi mensubu Macar beyi tarafından Macar Kralı seçilmişti. 1532 yılında Güns Kalesi'nin "uzatmalı kuşatması" değil -bu küçük kale yalnızca 700 kişilik bir kuvvet tarafından savunulmaktaydı- Viyana önlerinde bekleyen ve Habsburg kuvvetleri ile Roma-Alman İmparatorluğu'na bağlı diğer kuvvetlerden oluşan 100.000 kişilik bir ordu, Viyana üzerine gidilmesini durdurdu. Daha sonra Brandenburg Elektör Prensi olacak Berlin'li II.Joachim'in de kendine bağlı kuvvetlerin başında bu ordunun savaşlarına katılmış olmasının, Berlin'de düzenlenen bu serginin çerçevesinde daha ayrıntılı olarak üzerinde durulması beklenirdi. İran'ın yerli halkının yanısıra özellikle Kızılbaş Türk boylarından oluşan Safaviler'in "milliyetçi" olarak nitelendirilmesi de gerçekleri tam olarak yansıtmıyor.

Devşirme sistemiyle ilgili olarak yazılanlar için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Bilindiği gibi devşirme müessesesi, o devirde Yeniçeri kuvvetlerine genç kadrolar kazandırmaya yönelikti. İhtiyaca göre devşirilen çocuklar içinden en uygun olanları da ayrıca seçilip, enderunda eğitim gördükten sonra devlet hizmetine alınır ve en ileri yönetim kademelerine kadar yükselebilirlerdi. Genelde Hıristiyan asıllı İmparatorluk tabaasından, yani zımni olan bu kişilerin, bu konumları nedeniyle -katalogda belirtildiği gibi- "köle" statüsünde olmaları imkânsızdı.

Sultan Süleyman'ın düşmanlarının, katalogda görüşlerine dikkati çekecek sıklıkta yer verilen İngiliz tarihçisi G.R.Elton'un ileri sürdüğü gibi, zayıf bir izlenim uyandırdığı (sayfa 22) söylenemez. Örneğin Sultan Süleyman 1532 yılında, Viyana önlerinde bekleyen gayet düzenli bir savunma ordusunun varlığı karşısında geri çekilmişti. 1529 yılındaki Viyana Kuşatması da gerçi hava koşullarının kötülüğü ve mevsimin ilerlemesi nedeniyle kaldırılmıştı, ama bu bağlamda aynı sırada Resenburg ile Linz arasında en seçkin Roma-Alman İmparatorluğu kuvvetlerinden oluşan 100.000 kişilik bir ordunun ilerlemekte olduğunu da hatırlatmak gerekir.

Vakıf müessesesi ile ilgili olarak yazılanların tamamına katılmak da mümkün değil. Vakıf kurucularının kendilerini yaşam boyu mütevelli olarak belirlemeleri Osmanlılar'da sıkça rastlanan bir uygulamadır. Vakfiyeler, katalogda ileri sürüldüğü gibi hep Arapça dilinde yazılmış olmazdı. Tam tersine, özellikle Sultan Süleyman'ın, vakfiyelerin Türkçe yazılmasına ilişkin bir buyruğundan sonra, Türkçe dilinde yazılmış olan vakfiyelerin sayısı büyük bir çoğunluk oluşturmuştur (sayfa 40).

Sergilenen eserler arasında bulunan üç adet olağanüstü zengin bezemeli mülkname, kaligrafi bölümünde yetersiz ya da hatalı olarak tanıtılmış. Aynı şekilde "fermanlar" alt başlığı altında yapılan açıklamaların da kısmen yerini bulmadığını belirlemek gerekiyor. 8 sıra sayısıyla sergilenen obje, aslında "nişân" türündeki bir belgenin fragmanı -görüldüğü kadarıyla bunun farkına varılmamış- ve metin elkâbın, yani rütbe sahibinin ünvanlarının sayılmasının sonunda, daha belgenin yöneltildiği kişinin adı verilmeden kesiliyor. 9 sıra sayısıyla sergilenen obje de ("ferman") doğru olarak tanıtılmamış. Bu belge gerçekte -belge metninde "oğlum Selimün ... validesi" olarak nitelenen- Hürrem Sultan adına düzenlenmiş. Trablusşam Sancağı'nın Kura Nahiyesi'ne bağlı Amyun Köyü'ne ilişkin ve "defter-i cedid-i hakaniye", yani en yeni vergi belirlemelerine göre sözkonusu köyün vergi gelirlerinin de belirtildiği bir mülkname. Belgede belirtilen vergi gelirleri, cizyeyi de kapsamakta. Belgede, katalogda belirtildiği gibi "harir mukataasından", yani ipek vergisi ödemekle yükümlü bir vergi biriminden söz edilmiyor. Bölgeden toplanacak birçok vergi türünden yalnızca bir tanesi olarak "resm-i dolab-ı harir", yani ipek çarkı vergisi sayılıyor. 48 a ve b sıra sayılarıyla sergilenen objelerin kaynağı olarak Federal Almanya'daki Marburg Devlet Kütüphanesi'nin (Staatsbibliothek Marburg) verilmesi de, serginin düzenleyicisi kurum için hiç de hoşa gitmeyecek bir hata olmalı. Çünkü II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda bir süre gerçekten Marburg'da saklanan bu el yazmaları, bilindiği gibi uzunca bir süredir Batı Berlin'deki Prusya Kültür Varlığı Vakfı'na, yani serginin düzenleyicisi olan kuruma bağlı Devlet Kütüphanesi'nin (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz) koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu satırların yazarı tarafından hazırlanan metinlerin çevirisi de hatasız sayılmaz. 12 sıra sayısıyla sergilenen objede (fethname), çeviride yazıldığı gibi "önemli din adamlarından" değil "velilerden" söz edilmektedir. Çeviri, metinden anlaşıldığı kadarıyla çevirmen, kullanılan terminolojiye gere-

ken ölçüde hakim değil. Bu şartlar altında çevirmenin, metni hazırlamış olan ve kendisiyle aynı kentte yaşayan kişinin bilgisine başvurması beklenmez miydi?

Onüç sıra sayısıyla sergilenen objede (defter-i yoklama), Estergon kalesini fetheden değil, kaleyi koruyan (müstahfız) askerlerin maaşları gösteriliyor. Bu askerlerin komutanı Yunus "fetih kumandanı" değil, dizdâr, yani kale kumandanı.

Meşhur Topkapı-Hançeri'nin tanıtılması da hatalardan arı değil. Nadir Şah, katalogda belirtildiği gibi Sunni Afganlılar'ın lideri değildi, Avşar idi. 1722'de İran'a giren Afganlılar'a karşı başarılı bir savaşım verdi ve Safavi olan Tahmasb'ın, atalarının tahtını yeniden elde etmesini sağladı. Nadir Şah daha sonra 1736 yılında bu kez kendisi İran Tahtı'na el uzattı. Tarihçi "Isi" diye tanımlanan kişiyle büyük bir olasılıkla, 1755 yılında ölen vakanüvis Süleyman İzzi kasdedilmiş olmalı.

Genelde çok başarılı ve güzel hazırlanmış bu kataloğun, tarih bilimi açısından hiç de bilimsel sayılamayacak bir görünüm sunması gerçekten çok yazık. Bunun ötesinde, konunun uzmanı bir çevirmenin görevlendirilmiş olmaması da üzücü. Gerek sergilenen objeler ve gerekse de Osmanlı-Alman ortak tarihi daha iyi ve özenli bir çalışmayı hakketmişti doğrusu.

KLAUS SCHWARZ, BERLİN

Yine A. Benaroya!

A. Benaroya, *Türkçeye Mahsus İstenografi Usulü*, Kâatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, Ağustos 1929 İstanbul, 160 s. + 2 resim, 120 kuruş.

KORKMAZ Alemdar'ın makalesine eklediği çerçeve yazıda geçen A. Benaroya[1] için bir okurumuz kısa değinmede bulundu.[2] Bu kez biz de nazarlarımızı Ankara İstenografi Kursu Müdürü, TBMM İstenografi Muallimi A. Benaroya imzalı bir kitaba çeviriyoruz. Bu yazar, herhalde başka bir Benaroya'dır.

Kitap 1 mukaddeme, 20 ders ve 127 temrinden[3] (alıştırma) oluşmuş. Yazar mukaddemede (s.3-7), harf inkılâbından sonra seri yazma ihtiyacının doğduğunu, Arap harflerinin sanıldığı kadar kolay olmadığını, stenografininse hem daha kolay ve çabuk öğrenildiğini, hem de bu yolla hız kazanılacağını belirtiyor (yazar Arap harflerinin stenografik olduğunu iddia edenlere -ki bugün bile bu savda olanların olduğu malûm- katılmıyor).

Türk dili stenografiye uygundur. Ne ki II. Meşrutiyet'ten sonra Meclis-i Mebusan zabıt kâtiplerinden iki efendi stenografi öğrenmek ve bunu Türkçeye tatbik etmek için Paris'e gönderilmişse de, avdetlerinde Meclis-i Âyan'ın 11 Mart 1334 günlü oturumunda "istenografi Türk diline kabil-i tatbik değildir" derler. Yazar bu kanıyı kabul etmiyor. Diğer diller stenografiye tatbik ediliyor da Türkçe neden edilmesin? Dünyada stenografiye en muvafık dil Türkçe'dir.

Türk stenografisi Fransa'da bir hayli yaygınlaşan Duployé ve Prévos-Delaunay usullerinden meydana gelir. Stenografinin birçok sahadaki yararını anlatır. Stenografinin kâtipler, gazeteciler, profesörler ve hatipler için ne kadar elzem olduğunu söyler. Stenografi öğretimi harf inkılâbını müteakip Maarif Vekâleti'nin bu konuda kurslar açmasıyla başlar. 13 Teşrinievvel 1928'de A. Benaroya yönetiminde Ankara Ticaret Mektebi'nde ilk kurs açılır. Dört ay sonra orta sürat -dakikada 160 hece- imtihanını kazanan beş efendi TBMM Zabıt Kalemi'ne alınır. Kurs açıldıktan dokuz ay sonra, öğrencilerden Vecihi Bey 9 Temmuz'da Ankara Hukuk Mektebi'ndeki diploma tevzii merasiminde konuşan Başvekil İsmet Paşa Hz. tarafından irat buyrulan nutku stenografiyle zapteder; bu nutuk ertesi gün *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanır (s.7, nutkun stenografiye alınmış hali s.154-155'te veriliyor ve bu arada stenografi altyazılı İnönü'nün resmi yer alıyor.) İzleyen sayfalarda stenografinin tanımı, işaretler, çizgiler, nokta, sesliler, sessizler, kısaltmalar, masdarlar, ekler, iki heceliler, lahikalar, ademi imtizac kaideleri ve çeşitli kurallar misallerle açıklanmakta. Kitabın sonunda ayrıca 23 Nisan, Cumhur Reisi (burada Gazi'nin stenografi altyazılı resmi var), Gazi Hz.'nin Gençliğe Tarihî Sözleri, Komünism!, Darbı Misaller vb. gibi kısa örneklere yer verilmiş. □

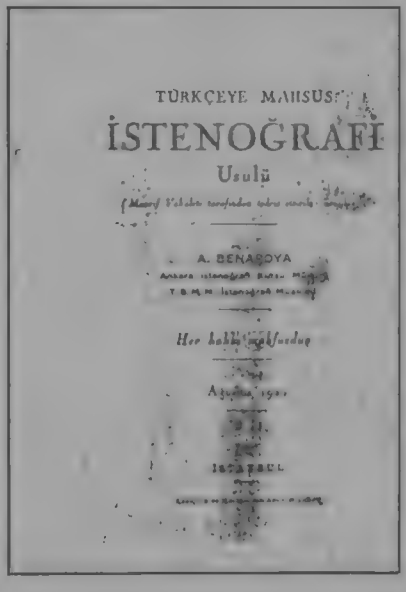

MUSTAFA ŞAHİN

[1] *Tarih ve Toplum*, sayı 57, s.41, Eylül 1988.
[2] *Agd.*, sayı 60, s.2, Aralık 1988.
[3] 1920'lerden kesitler için temrinlerden kimi cümleler:
"Sultanların sakim idaresile memleketimiz son senelere kadar geri kaldı." s.76.
"Dumlu Pınar muharebesini kazandıran Türkün hamiyetidir." s.138.
"Sakarya muharebeleri on iki gün sürdü ve Yunan ordusunun ric'atiyle neticelendi." s.149. "İsmet Paşa hazretlerinin meharetleriyle aktedilen Lozan sulhnamesi Türkiye'nin tam istiklâlini tasdik etti." s.149.
"Milli istiklâlimiz için yapılan mücadele üç seneden fazla sürdü ve ordumuzun parlak zaferiyle bitti." s.92.
"6 Teşrinievvel 1922 tarihinde muzaffer ordumuz İstanbul'a dahil oldu ve bu suretle güzel ve büyük şehrimiz ecnebi istilâsından kurtarıldı." s.149.
"Araplar müşkül ve karışık harfler kullanırlar." s.64.
"Harf inkılâbı, Reisi Cumhurumuzun eseridir." s.64.
"Türkçede 'yarım lâfzı varken neden Arapça nısıfı' kullanalım?" s.70.
"Türkiye Cumhuriyetinin merkezi Ankaradır, dili de Türkçedir." s.76.
"Yeni harflerin kabulüyle memleketimizde okur yazanların adedi bir kaç misli arttı." s.92.
"Yeni Türk harflerini öyrenmek pek kolaydır, bir haftada onları öyrenenler vardır." s.99.
"Harfler kanunu Meclis tarafından alkışlarla kabul edildi." s.138.
"Birkaç sene sonra memleketimizde harfleri bilmiyen olmıyacaktır, bu da büyük Gazimizin eseridir." s.138.
"Bu son senelerde, memleketimizde mektepler mühim derecede çoğaldı." s.64.
"İstenografi fenni zor bir şey değildir: biraz gayret ve sebat ister." s.22.
"Lütfiye hanım istenoyu bir ayda öğrenebildi." s.131.
"Saffeti bey bu uzun parçayı isteno ile üç dakikada yazabilmiş." s.131.
"Türkiye Hükûmeti halk hükûmetidir, zira halk vekillerinden mürekkeptir." s.138.
"Ankarada şimdi çok zengin konaklar vardır." s.50.
"Ankarada dört beş sene gibi kısa bir müddet zarfında pek muhteşem binalar, palaslar inşa edildi." s.83.
"Ankarada bir kaç sene zarfında muhteşem binalar inşa edildi." s.149.
"Bu mimarın inşa etmiş olduğu binalar çok güzel ve aynı zamanda çok sağlamdır." s.108.
"İktisat vekili bütün vekillerin en gencidir." s.50.
"Maarif vekili Necati bey geçen sene vazife başında vefat etmiştir." s.131.
"Şimal ve cenup pek soğuktur.- Necib nümayişleri sever." s.35.

"Vatanımızı candan severiz." s.42.
"Herkes vatanını candan sever." s.50.
"Bu iş lâfla bitmez, çalışırsan biter." s.42.
"Çok söz söyleyenler iş beceremeyenlerdir." s.138.
"Kitaplarınızı eyi seçiniz, sonra karışmam." s.42.
"Ekispres katarlar Haydar Paşadan Ankaraya on dört saatte gider." s.92.
"Sirplarla Bulgarlar islavdırlar." s.76.
"Fransızlar: 'tenkit etmek kolay, yaratmak güçtür' derler." s.99.
"Çok çetin ve uzun muharebelerden sonra Fransa Cezairi istilâ etti." s.138.
"Milletler için iktisaden kuvvetli olmak bir borçtur, maddi kuvvet kâfi değildir." s.99.
"Bîkes yavrularına yardım edelim." s.83.
"Hava ve güneş girmeyen yerlere hekim girer. -Sefalet işçinin kapısına bakar, fakat girmeye cesaret etmez ( ). -Dersanelerde konuşmak yasaktır. -Resmi dairelerde sigara içmek memnudur." s.99.
"Sinemada sigara yasaktır." s.70.
"Erkekler kadınlar kadar sabur sahibi değildirler." s.56.
"Vergi olmazsa memleketimiz mektepsiz, yolsuz ve şömendöfersiz kalır." s.76.

127. temrini, fak-fuk-fon'lardan ve artık her mahallede bir milyoner sözünün mazi olup binlercesi türeyiveren kooperatiflerden, gazete kuponlarından "umut" bekleyen azim ve cesim kitle için, pek zikredilmeyen bir mesken tipini salık vermesi hasebiyle bütünüyle alıyoruz:

"Pamuktan Evler

Şaşılacak keşfiyattan biri, pamuktan ev yapmaktır. Bu nevi evleri yapmak için fena cinsten yeşil mısır pamuğu ile pamuk tarlalarında kalan bakıyeler ve pamuk fabrikalarındaki artıklar kullanılır. Bu bakıyeler hamur haline getirildikten sonra kurutulur. Biraz sonra taş gibi sert olur. Pamuk hamurunun kuruduktan sonra ne kadar sert olduğunu anlıyabilmek için ağızda çiğnenen kâğıt parçalarının bir müddet sonra ne kadar sertleştiğini görmek kâfidir. Bu 'Mimarî Pamuk', taş kalıpları halini aldıktan sonra üzerine su geçmez bir vernik sürülür.

Pamuktan bir ev yapmak için sarfedilecek zeman taştan veya tuğladan yapılacak bir ev için sarfedilen zemandan daha azdır. Bu nevi evler yangından da masun olduğu gibi, diğer evlerden üç defa daha ucuz çıkar!" s.150.

Osmanlı'da Bir Amerikalı

Albert Howe Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi*, çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul, Süreç Yay., 1987.

ÇOK eski bir düşünsel gelenek uyarınca, olayların zıtlıklardan, bu zıtlıkların da sürekli çatışmalardan kaynaklandığını düşünmeye yatkın bir iklimde yaşıyoruz. Gece-gündüz, ak-kara gibi zıtlıklar, "sarsılmaz" diyalektik bir mantığın temeli olabiliyorlar. Çok basit örneklerle konuşmanın bazen en güç iş olduğunu biliyor olmakla birlikte, gene de bu örnek üzerinde duruyor ve gecenin gündüzün nedeni olmadığının son derece açık olmasına rağmen, veya gece ile gündüz gibi kavramların birer mutlaklığı değil de, belli bir mekânda, belli bir andaki konumun itibarî adlandırılışları olduğunun çok rahatlıkla anlaşılabilir olmasına rağmen, insanların çoğu bu gibi durumlardan zıtlıklar, oluşturucu çelişkiler, hatta nedensellikler türetmekten tad almaktadırlar. Böylesine üretilen yapay zıtlıklardan bazıları bu kadar masum olmamakla, insanlığın kaderi üzerinde önemli etkileri olan sonuçlar doğurmaktadırlar. Örneğin, tarihi bir uluslar zıtlaşması ve bundan kaynaklanan mücadele olarak görenler veya dinleri büyük insan gruplaşmalarının başlıca çatışma küresi olarak görenler, çok iyi bilindiği üzere, faz, lasıyla gözyaşı ve kan akıtılmasına katkıda bulunanların arasında yer almaktadırlar.

1912'de yayınlanan ve çok ilginç bir çalışma olan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* adlı kitabın yazarı Albert Howe Lybyer incelemesine bir ulusun ne olduğu sorusuyla başlamaktadır. Yazara göre, bir ulusu fikirler oluşturmaktadır. Bu son derece tutarlı tespitten yana olan tavrımı belirledikten sonra, "ulus" denilen "köre göre fil"in öyle çok kolay tanımlanabilir veya ele gelebilir birşey olmadığını belirtmeliyim. Bu konuda öncelikle bir eşik vardır. Yani bugün yüklediğimiz anlamıyla ulus kavramı insanlık kadar eski midir, yoksa tamamen tersine çok yeni midir? Her insanî kavram gibi, "ulus"un da farklı zaman ve mekânlarda çok çeşitli algılamalara konu olduğunu biliyorum. Bir Roma ulusçuluğundan, Romalı ulusallığından veya Orta Çağ Germen ulusundan söz edilmektedir. Bunlar, acaba gerçekten o insanlar tarafından hissedilmiş şeyler miydi, yoksa biz bugünden hareketle dünü yeniden inşa ederken, onlara yüklediğimiz "aslında olmayan veya tamamen başka bir bağlamda ortaya çıkan" duygusallıklar mıydı? Nedir Roma ulusçuluğu? *Patricius*lardan oluşan siyasal bir elitin üstünlük bilinci mi, yoksa tüm Akdeniz dünyasını aynı ülküler doğrultusunda birleştiren güçlü bir "aynı gemide olma duygusu" mu? Bana göre birincisi. Keza Germen "ulusu"nun da, bizzat yaşayanlar tarafından hiçbir zaman hissedilmemiş bir tarihçi yaratısı olduğunu düşünüyorum. Bunların ve artırılması mümkün diğer tarihselliklerin ışığında ne bir Osmanlı ulusundan, ne de bir Osmanlı ulusçuluğundan söz etmek mümkün olmaktan çıkmaktadır.

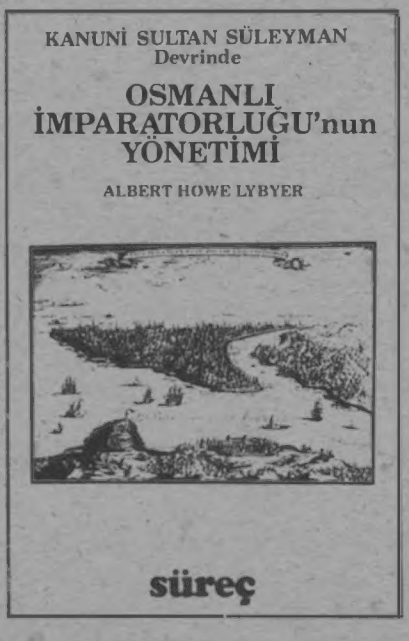

Ancak, Lybyer'ın erdemi, Osmanlı toplumunun çok farklı etnik kökenlerden insanları harmanlamasını vurgulamış olmasındadır. Bugün Türkiye'de bu konularla uğraşan insanların çoğu, Türkiye'nin kökenlerini "uzak" Orta Asya'da görmektedirler. Bu bir yanılgı veya daha açık bir ifade ile, temennilerin gerçekle karıştırılmasıdır. Söylenilmesi hiç güç olmamakla beraber, yetmişli yaşlarını sürmekte olan (hatta Jön Türklere kadar geri götürürsek, asırlık da diyebiliriz) resmî tarih ideolojisinin yoğun *endoctrinement*'i altında yetişen insanlarımız açısından kavranılması güç olan nokta, bugünkü modern Türk ulusunun etnik türdeşliğinin son derece düşük olduğudur. Osmanlı döneminde Akdeniz, Balkanlar, Orta Avrupa, Orta Doğu ve Anadolu'nun yerli halkları ile, 10. yüzyıldan itibaren başlayan Oğuz göçlerinin sürüklediği Türk, Moğol, İranlı (ki onlar da uzun tarihleri boyunca birçok halkın karması olarak ortaya çıkmışlardır), Kafkaslı vb. halkların bir harmanı yaşanmıştır. İşte bugünkü Türk ulusu bu harmanın biyolojik ürünüdür. Bir ulusun etnik kökenlerini araştırmak çok anlamlı değildir. Zaten herkes geldiği yere gitsin denilirse, Orta Asya'ya geri döneceklerin o kadar da fazla olmayacağı açıktır. Bu durumda geçmişi inkâr ve tahrif, Türk ulusunun Osmanlılık ülküsü etrafındaki etnik bir harmandan itibaren oluştuğu gerçeğini gizleyemez. Bu durumda, 19. yüzyılın katı, idealist ve romantik ulusçuluk kavramlarını müzeye kaldırıp, Lybyer'ın daha 1912'de vurguladığı, "ulusu oluşturan fikirleri" araştırmak daha verimli olabilir.

Kafaları karartan yapay zıtlıklardan biri de dinsel alandakidir. Olayları Hilâl-Salip çatışması açısından görmek

ile, kovboy filmlerindeki kovboy-kızılderili çatışmasını Amerikan tarihinin ana çizgisi olarak kabul etmek arasında hiçbir fark yoktur. Din insanların genetik kodlarında yer alan bir özellikleri olmayıp, toplumsal bir kabulün göstergelerinden biridir. İnsanlar, içinde yaşadıkları toplumun temel tercihleri doğrultusunda davranmayı genellikle kabul ederler. Ama din değiştirmeler de sıklıkla rastlanılan bir olgudur. Buna, aslında bir toplum, bir kültür küresi değiştirme olarak bakmak daha gerçekçidir. İşte, Osmanlı toplumu etnik bir harman olduğu kadar, dinsel bir harman da olmuştur. Dinlerini muhafaza eden gayrimüslim Osmanlı tebalarının yanı sıra, çok sayıda Avrupalı gerek gayriirkadi (devşirme), gerekse iradi (dönme) olarak Müslüman olmuşlar, yanî Osmanlı toplumuna katılmışlardır. Polonya'nın kayıp bir köyünden ABD'nin Chicago'suna göçen Janek'in John olmasından farklı birşey midir bu? Lybyer çok haklı, ulusları fikirler yapar, ama bir Osmanlı ulusundan söz etmek mümkün müdür? Hatta bugün bile, bir ulusu tanımlamak, sınırlamak o kadar kolay bir iş midir? Bir Osmanlı ulusu bana göre, hiçbir zaman olmamıştır. İleride döneceğim üzere, İmparatorluk formasyonu böyle bir kavramın oluşmasına engel olur.

Lybyer'ın dikkat çektiği önemli konulardan biri de, Osmanlının dilinin Türkçe olmasıdır. Bu ilginç ve önemli kitabın yazarına göre, "Eski Türkçe Osmanlının Anglo-Saksoncası, Farsça Yunancası ve Arapça da Latincesidir". Bu kısacık cümle, bugün dil tartışmalarında bol bol mürekkep ve ter akıtan (ellerinden gelse kan da akıtacak olan) çoğu düşünürümüzün ileri sürdüklerinden daha fazla sorunun özüne temas etmektedir. Osmanlıcanın yapay bir dil olduğunu söyleyen ve Türklüğe ihanet olduğunu ima eden çoğu "arı" Türkçe yanlısının sandığının aksine, bugünkü dilimiz Osmanlının sayesinde ayakta kalabilmiştir. Kendisi bir halklar ve kültürler harmanı olan bir toplumsal formasyonun dilini, onu oluşturan unsurlardan sadece bir tanesinin diline indirgemesini beklemek abesle iştigâldir. Öte yandan, tarihte küçük bir gezinti, büyük bir göç sonucu ortaya çıkan siyasal formasyonlarda kurucu unsurun, örneklerin ezici çoğunluğu itibariyle, yerleşik kültürün dilini benimsediğini gösterecektir. Frankların (Germendirler) Galya'yı işgallerinden sonra yavaş yavaş halk Latincesini konuşmaları ve Fransızcanın Latinceden türeme bir dil olması; Moğolların Çin'de kurdukları Kubilay, İran'da kurdukları İlhanlı, Hind'de kurdukları Mughal devletlerinde sırasıyla Çince, Farsça ve Hindçenin benimsenmesi bu iddiaya yeterli desteği sağlayacak olan kanıtlardır. Demek ki, Osmanlının Türkçeyi kendi dilinin döl yatağı olarak muhafaza etmesi, Türkçeye ihanet olmanın tamamen tersine, onun varlığını sürdürebilmesinin güvencesi olmuştur. Osmanlıcanın yapaylığı da sağlam temellere oturtulamaz, çünkü dil bizatihi yapaydır veya başka bir ifade ile, Öztürkçe ne kadar yapaysa, Osmanlıca da o kadar yapaydır. Öte yandan, acaba bin yıllık süzülmüşlükleriyle Farsça ve Arapçanın vazgeçilmez katkıları olmasaydı, Türkçe bugünkü ifade zenginliğine ulaşabilir miydi? Kesinlikle vurgulamak isterim ki, Lybyer çok haklıdır. Batı dilleri için Eski Yunanca ve Latince ne olmuşsa, Arapça ve Farsça da Türkçe için o olmuştur. Göçebe bir toplumun diliyle, yerleşik bir kültürün gereklerine öyle çok kolayca cevap verilemeyeceğini teslim etmek gerekir.

Lybyer Osmanlı sisteminin kökenlerinin İran'da olduğunu söylerken de, inanılmaz bir gözlem gücünü sergilemektedir. Bugün ülkemizde, Osmanlı sisteminin kökenlerinin Orta Asya'da olduğunu söyleyenler, İslamî olduğunu söyleyenlerle kurdukları koalisyon sonucu, olmayan birşeyi "icad" ederek, Türk-İslâm sentezi gibi garip ve tutarsız bir kavramın arkasında mevzilenmişlerdir. Öte yandan, toplumların evriminin evrensel bir modele göre olduğuna iman eden sözümona solcular da, Osmanlı toplumunun feodal örgütlenmenin bir varyantından ibaret olduğunu düşünmektedirler. Bekleneceğinin aksine, bu iki görüş çarpışmamakta, tatlı bir *"coexistence pacifique"* içinde, Osmanlının farklılıklarını vurgulayan görüşlere karşı cihad etmektedirler. Daha sonra değinmeyi düşündüğüm bir konunun gelecek programı olarak söyleyebilirim ki, Osmanlı toplumsal formasyonu tipik bir Antik İmparatorluk modeli oluşturmaktadır. Bu antik imparatorluk modelini ne Batı oluşumunun terimleriyle, ne Asya göçebelerine ilişkin terimlerle, ne de kendi de bir "süreç içinde benzeşme" olan İslamî toplumun terimleriyle açıklamak mümkündür. Veya şöyle söyleyelim; Roma, Bizans, İran, Hind, Çin gibi antik imparatorlukların oluşturduğu model, Osmanlıyı açıklamakta daha uygun bir araç sağlamaktadır. Bu bağlamda, Lybyer'ın Osmanlı toplumsal formasyonunun kökenlerine İran ve belli bir ölçüde Bizans'ı yerleştirmesi, kitabın 1912'de yayınlanmış olmasından ötürü insana çarpıcı gelmektedir.

Ancak, Lybyer'ın eserinin en önemli yanı, Osmanlı örgütlenmesini "Osmanlı yönetim kurumu" ve "Osmanlı İslâmiyet kurumu" olarak iki büyük *corpus* halinde ele almasıdır. Yazarın bana çok önemli görünen bu sınıflandırması, Osmanlı sisteminin ipuçlarını verecek niteliktedir. Burada büyükçe bir parantez açmak için izin istiyorum. Türkiye'de canına okunan ve içeriği insafsızca boşaltılan kavramlardan biri de sınıf'tır. Tarihi bugünkü dertlerinin ağlama duvarı sananlara göre, Osmanlıda sınıf yoktur. Bunların biraz insaflılarına göre ise sınıf vardır, ama bunlar seyfiye, ilmiye gibi sünuf-u devlet kapsamında yer alan örgütsel-fonksiyonel gruplaşmalardır. Batı Orta Çağında *ordo* adı verilen ve ekonomik konumdan çok, yönetsel konuma veya daha doğrusu *res publica*'ya mensubiyete göre inşa edilen bu toplumsal binanın karşılığı olarak ortaya atılan sünuf-u devlet gerçeğe tekabül etmemektedir. Antik dünya, Orta Çağ, Rönesans ve Fransız Devrimi'ne kadar olan dönemler aslında, siyasal açıdan *res publica*'nın kontenjanının ne olacağı sorusuna indirgenebilirler. *Res publica* veya kamusal alan kimleri kapsar, kimleri dışarıda bırakır, işte soru ve doğurduğu mücadele budur. Antik dünyada patricius-pleb çatışmasının anlamı budur. Roma'da *patricius*, Orta Çağda *miles* ve *clericus*'tan oluşan *res publica*, Rönesans'ta *citadini*'yi içine almaya başlamış, Fransız Devrimi'nin fermantasyonuyla da bu oluşum tamamlanmıştır. Ama Antikitede *sclavus* (köle), Orta Çağda *servus* (serf), bize yakın dönemlerde de *manouvrier* (kol işçisi) *res publica*'nın dışında kalmıştır. Şimdi *res publica*'nın kimlerden oluştuğuna bakıp, dışarıda kalanları tasnif dışı bırakmak sınıfsal analiz olmanın çok uzağında kalacaktır. Bu açıdan Osmanlı *res publica*'sını oluşturan unsurlara bakarak sınıfsızlık iddiaları ileri sürmek tebessüm yaratabilir (Bir toplumun tümünün *electorat* içine girmesine çağımızda cumhuriyet (*res publica*) denilmesi, olayın yeniliğini değil, kapsamının genişlediğini gösterir, yoksa her yönetim bir cumhuriyettir, ama kimin cumhuriyeti ve kim cumhur?). Parantezi kapatırken, Lybyer'ın verdiği iki büyük *corpus*'un Osmanlı sınıfları olarak algılanmaması gerektiğinin altını çiziyorum. Lybyer "yönetim kurumu"nun adeta tamamen Hıristiyan ve Batı kökenli devşirmelerin elinde olduğunu ve bu kurumun bir köle-aile biçiminde ör-

gütlendiğini tespit etmektedir. İslamiyet kurumunun ise eğitim ve yargı alanlarını elinde tutan, ama özgür Türk(+leşmiş)-İslam(+laşmış) kökenlilerin tekelinde olduğunu vurgulamaktadır. Sistem o kadar katı olarak düzenlenmektedir ki, devşirme veya dönmelerin çocukları artık Müslüman kökenli sayıldıklarından, yönetim kurumundan dışlanmaktadırlar. Öte yandan, her iki kurumun eğitim yerleri de farklıdır. Birinciler enderunda eğitilirlerken, ikinciler medresede yetiştirilmektedirler. Bu sistemin ana parçasını padişah oluşturmaktadır. Padişah hem bu iki kurumu taşıyan, hem de onlar tarafından taşınan ana unsurdur. Büyük köle-ailenin reisi olan hükümdarın kendi de köle annelerden doğmakta, kızlarını kölelerle evlendirmekte, köleler de ailelerinden ve toplumsal bağlarından kopartıldıklarından, tam anlamıyla padişahın "çocukları" olmaktadırlar. Osmanlılık ideolojisi bu noktada oluşmaktadır. Din kurumu ise sistemi ayakta tutan diğer bacağı, yani adalet ve toplumsal ideolojik çerçeveyi sağlamaktadır. Böylece bu iki kurum rakip olmanın uzağında, tamamlayıcı iki *corpus* olarak birbirlerini desteklemektedirler.

Lybyer'ın satırları arasında okunanlar ve bunlara bağlı olarak düşünülenlerin doğrultusunda, ortaya bir antik imparatorluk modeli çıkmaktadır. Hâkim-i mutlak bir hükümdar, rakip iktidar olanaklarını engellemek üzere bir köle-yöneticiler *corpus*'u, ideolojik çerçeve olarak dinsel kurum ve nihayet *res publica* dışı tutulan doğrudan üreticiler. Böylesine bir sistem, Lybyer'ın da çok iyi gördüğü üzere Platoncu modelin adeta mükemmel bir uygulaması olmaktadır. Aslında Platon'un ideal devleti veya olabilir en iyi devleti ile bu model arasında önemli farklar vardır, ama her iki sistemin arkasında aynı kavrayış yatmaktadır: değişmezlik ve hatasızlık. Zaten hatasızlık her iki sistemde de değişmeyi engelleyen temel faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Platon'un kafasındaki devlet modeli "mükemmelliği" yakalamış, dolayısıyla değişmeyi sistem dışı bırakan bir inşadır. Antik imparatorluk ve dolayısıyla Osmanlı modeli de monist ve "mükemmel" yapısıyla değişmeyi sistem dışı bırakmaktadır. Bu açıdan, bu modelin evrilmesi ancak bozulma yönünde olabilir. Koçi Bey veya diğer risalecilerin, padişahları eskiye dönülmesi konusunda uyarmaları rastlantı değildir.

Yaşarken mükemmeli yakalamak, "tarihi dondurmak", hayatı bir güne indirgemek; bütün bunlar değişmenin önüne set çekmekle olabilir; yani rakip, alternatif, çıkıntı, azınlık gibi kavramlarda ifadesini bulan formasyonları törpülemek, mümkünse yok etmekle. İdealin peşinde koşmaya idealizm diyoruz, ama idealizmin çoğulu, değişmeyi öldürmeye, yok etmeye çalışan bir tavır olduğunu çoğu zaman aklımıza getirmiyoruz.

İnanması çok zor, ama 1912'de yayınlanan bu Amerikan kitabı Türkiye'deki tartışmalara boyut getirme gücünü hâlâ sürdürüyor. Okunulması, üzerinde düşünülmesi önemle tavsiye edilir. □

MEHMET ALİ KILIÇBAY

Alman Dili'nde Osmanlı Tarihi Ders, El Kitabı

Josef [Eugen] Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt, 1985. (354 Sayfa)

MATUZ hoca, 1925 Budapeşte doğumlu. Budapeşte, Frankfurt, Münih ve Strazburg Üniversitelerinde Orientalistik, Tarih, Macaroloji, İktisat bilimleri dallarında eğitimini tamamlayıp, doktorasını: Doğu Bilimleri araştırması, doçentlik tezini: Osmanlı Tarihi ve Genel Türkoloji üzerinde verdi. Yirmi yıla yakındır, Federal Almanya Cumhuriyeti'nde Freiburg Üniversitesi'nde Osmanlı Tarihi dersleri veriyor. Özel ilgi alanı Osmanlı toplumsal kurumları, iktisadı ve toplumu ile Türkiye dışı Türk toplumları. Tanıtımını yaptığım kitabı* 1972-1978 yıllarında verdiği derslerin düzenlenmesinden oluşturulmuş.

Matuz Hoca kitabını, Sina Akşin Hoca'nın, yayın yönetmenliğini yaptığı *Türkiye Tarihi*'ni Türkiye dışında ve tek başına "Osmanlı Tarihi" olarak kendisi üstlenmiş olsaydı, kitabın gerekçesini nasıl gösterir idi ise diye düşündüğüm bir gerekçe ile hazırlamış: Tarihci, öğretmen, öğrenci, yayıncı vb. kişilerin, Orientalist olanların dışındakilerin, Osmanlı Tarihi meraklılarının gereksinimini karşılamak üzere, bir de, İslâmbilimi'ne Giriş niteliğinde olmak üzere, bu çevrelerin Osmanlı Tarihi'ne yönelmelerini sağlamak, anlamalarını kolaylaştırmak için, bir ders kitabı, bir el kitabı yazmış: *Osmanlı Devleti Tarihinin Temel Çizgileri*. Cumhuriyet Türkiyesi Tarihi'ni ayrı bir kitap olarak işleyeceğini belirtiyor (s.269, not 13).

Uzun Zamandizimi Eki, özel tablo ve haritaları; az dip notu verme, kısa kaynakça ile yetinme, kolay okunurluk ve anlaşılırlık; Teknik Terim ve sözcükler Sözlükcesi ile, üstlendiğini başarı ve yeterlilikle yerine getiren bir çalışma: İ.S. 532'den 1924'e kadar, Türkleri ve İslâmlık Tarihini, Türklerin İslâmlaşmalarını, Selçuklular ve Osmanlı öncesi Anadolu'yu üç bölümde, 27 sayfada özetliyor; Osmanlı'yı kuruluşundan, Halifeliğin kaldırılmasına kadar izliyor (4.-11. bölümler) Kitabın ağırlık noktaları: Merkezî ve Taşra Devlet Yönetimi, Osmanlı Hukuku, Ordu, Dış İlişkileri, İktisadî Sosyal Yapı, Manevî Hayat (Eğitim ve Mimarî), Dinsel Yaşam.

Matuz Hoca, 278 sayfa içinde Osmanlı Tarihi'nin temellerini, alanında ve Alman dilinde önemli bir boşluğu doldurmak başarısı ile veriyor. Yazar, Osmanlı Toplumsal Yapısının temellerini *Feodalizm* olarak tanımlıyor. Feodalizmi, Merkeziyetçiliğin bütünleyicisi olarak görüyor (veya tersi). Feodal Rant'ı belirleyici ölçüt sayıyor. Avrupa Feodalizmi'nden farklarını da şöyle sıralıyor: yönetim ayrıcalıkları, mülkiyet-miras soyluluğu (s.113-114). Ne ki, Matuz Hoca, okuyucusu böyle bir sonuca ulaşsın iddia ve çabasında değil; Osmanlı Tarihini *anlasın* ve *sevsin* istiyor. Asya Üretim Tarzı, Komprador Burjuvazi ve Marksist saydığı kimi Osmanlı Tarihi yaklaşım ve değerlendirmelerini andığı gibi (s. 206, 232 vb.) kendi teorik yaklaşımlarını da yeri geldikçe paragraflar halinde vermekle yetiniyor. Kapitalizme geçemeyiş ya da ünlü çarpık kapitalizm tartışmalarında, azgelişmişlik açıklamalarında asıl yaklaşımı, kumaşını iyi tanıyan usta terzi gibi: birincil etken, iç ilişki çelişki ve yapısal niteliklerdendir, dış etkenlerden değil! (s.207) diyor. Dış etkenlere yetersizce değinip geçiyor.

Ulusal Kurtuluş Savaşı için, 1917 Sovyet Ekim Devrimi'nin olumlu etki ve yardımlarını anıyor (s.267).

ATİLÂ TÜRK

* Pek çok makalesinin dışında öteki eserleri şunlar:
1- *L'Ouvrage de Seyfi Çelebi, historien ottoman du XVIe siècle*, Paris 1968. 2- *Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleyman des Prächtigen*, Freiburg, Br. 1971. 3- *Das Kanzleiwesen Sultan Süleyman des Prächtigen* Wiesbaden, 1974. 4- *Krimtatarische Urkunden im Reicharchiv zu Kopenhagen* Freiburg, 1976. 5- *Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1566*, Berlin, 1985.

ANKARA VİLÂYETİ

YOZGATLI TÜRKMEN

Çapanoğulları'nın derebeylik sürdüğü Bozok yaylalarının bu yumuşak yüzlü delikanlısının başındaki yemeni, kır çiçeklerinin motifleriyle desenlendirilmiş. Üç peşli entarisi, beyaz üstüne siyah-kırmızı sulu. Çepkeninin yırtmaçlı yenleri onun bir "atlı" olduğunu hatırlatıyor.

HIRİSTİYAN ZANAATKÂR

Uzun püsküllü fesi, bol cübbesi, ipek entarisi, lapcinli siyah kunduraları ile kuşkusuz o da mensup olduğu locanın kurallarına uymuş.

MÜSLÜMAN ZANAATKÂR

Geçen yüzyıllarda Ahîlik örgütünün ve loncaların yaygın olduğu Ankara'da, esnaf kooperatifleri, üyelerinin giyim kuşamlarını belirleyecek düzeyde güçlüydü. Bu ustanın, beyaz pamukludan sarığı, yeleği, kuşağı, Ankara şâlisinden entarisi, saltası ve kırmızı pabuçları; sanaatıyla ilgili üniformanın parçalarıdır.